इतरा हंसानीं [१]त्या नेल्या बहु लोभवूनि दूरवर,
भैमी त्यासि धरूं ये, ज्या दे असुदान दानशूरवर. २८
एकांतीं तीपासीं स्तविला निषधेंद्र तो खगानें हो!
जाणों राधेला दे [२]खगभगवद्वेणु तो[३]ख गानें हो! २९
'काय [४]द्विजें, तुला द्विजराजें ही काय? [५]मान-वसु-तनये!
जो त्वत्करासि तो [६]सुरपसुतशतप्रवर मानवसुत न ये. ३०
पुण्यश्लोक निषधपति नळ खळबळजळधिवाडवानल गे!
लोकां महोत्सवप्रद तो चि सदा, त्यांसि [७]पाडवा न लगे. ३१
[८]स्मरबुधदस्रसुचिरतर ऐसें म्हणणार जे न ते लटिके,
[९]हैय्यंगवीन जैसें [१०]सुरसिकरसनेपुढें न तेल टिके. ३२
अनुपम अनुरूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्मजे! न नळ,
होइल[११] केवळ तापद, कीं जो नर नळ न होय तो [१२]अनळ. ३३
नळकस्तूरी टाकुनि कां तूं घेसोल अन्यनर माती?
जरि वरिती न हरिप्रति घेती म्हणवूनि धन्य न रमा ती. ३४
नररत्न तो चि, तूं चि स्त्रीरत्न, उदंड आडनावांचीं;
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवीं हि [१३]आडनावांचीं.' ३५
ती सुमति म्हणे, 'आर्या! त्वां तिकडे ही असें चि कळवावें,
साधो! हळुहळु मृदु [१४]मधु हित मित बोलोनि चित्त वळवावें.'
'आज्ञा' म्हणोनि येथुनि कळवुनि हें प्रेम तेथुनि उडाला.

---

१. त्या दमयंतीच्या सख्या. २. पक्षी (हंस) हा च श्रीकृष्णाचा वेणु. ३. तोष, आनंद. ४. पक्ष्यानें. ५. मान हें च द्रव्य ज्याचें अशा राजाचे कन्ये! ६. इन्द्रपुत्रासारख्या शंभरांत हि श्रेष्ठ असा मनुष्यपुत्र नळ. ७. वर्षप्रतिपदा. ८. मदन, बुध व अश्विनीकुमार यांपेक्षां हि [हा नळ] सुंदर [आहे]. ९. आदले दिवसाच्या गाईचे विरजणावरील लोण्याचें केलेलें ताजें तूप. १०. चांगल्या रसज्ञांच्या जिभेपुढें. ११. [नळावांचून इतर कोणी] केवळ तापद होईल. १२. अग्नि. १३. आड आणि नावा यांची. १४. मधासारखें गोड.

हंस प्रत्युपकारीं हर्षीं[1], कामज्वरीं नळ, बुडाला. ३७
झाली स्मरज्वरार्ता द्याया ही योग्य हें पिता समजे,
जाणति, न सांगतां सुख असुख पराचें जगीं सदा सम[2] जे. ३८
योजी स्वयंवरोत्सव, रायांसि सुख प्रकाम[3] दे वार्ता,
आले नाहूत[4] हि, मति कोणाची तैं न कामदेवार्ता[5]? ३९
देवर्षिमुखें परिसुनि शक्र करी धरुनि हरिख[6] गमनातें:
त्यांच्या[7] विमान येइल काय? न येता चि हरिखग मनातें. ४०
जों निकट कुंडिनाच्या[8] आले यम वरुण भूभृद्[9]र्यनळ.
तों तो हि सकळसद्गुणनिधि पुण्यश्लोक वीरवर्य नळ. ४१
ते सुर म्हणति, 'अहाहा! नळ चि सकळपुरुषमुकुटहीरमणी,
नवरी न वरील कसी, याला पाहोनि सुमति ही रमणी? ४२
आम्हांला चि न केवळ लावितसे व्यक्त लाज हा रविला:
आम्हीं निजतेजोमद याचिपुढें सर्व आज हारविला.' ४३
न[10] सुचति जरि भलतैसी युक्ति प्रियकार्यसाधिका, मुकते
त्या साधुसंगतिमहालाभास हि सर्व साधि कामुक ते. ४४
भेटोनि त्यासि म्हणती, 'कार्यपरें[11] सर्वथा न लाजावें,

---

१. हंस उलट उपकार ज्यात अशा आनंदामध्ये [आणि] नळ [आपल्यावर दमयंतीचे प्रेम आहे म्हणून] कामज्वरामध्ये बुडाला. २. समदर्शी. ३. अत्यंत. ४. न बोलावले ते ही. ५. मदनपीडिता. ६. हर्ष. ७. [इंद्राला दमयंतीस्वयंवरोत्सवाला जाण्याची इतकी घाई झाली की, त्या वेळी वाहनासाठी] त्याच्या मनातें हरिखग (गरुड) न येता चि; [मग] विमान येईल काय? ८. कुंडिन ही भीमकाची राजधानी. ९. पर्वतशत्रु इंद्र आणि अग्नि. १०. अन्वयार्थ—जरि भलतैसी (अयोग्य हि) प्रियकार्यसाधिका (दमयंतीप्राप्तिरूप आवडतें काम साधणारी) युक्ति न सुचति [तर] ते सर्व साधि (मनोव्यथायुक्त) कामुक (कामी) देव त्या साधुसंगतिमहालाभास हि मुकते (त्या साधुनलाच्या संगतिरूप महालाभास हि अंतरते). ११. कार्यतत्परें.

हो अस्मद्दूत, विमुख न जनें सत्यव्रता नला! जावें.' ४५
'होतों दूत' नळ म्हणे, 'कार्य वदा, कोण हो! तुम्हीं चवघे?'
ओळख देउनि म्हणती, 'आम्हीं भैम्यर्थ पातलों अवघे. ४६
भैमी स्वयें वरू या आम्हां चवघांजणांत [1]अन्यतमा,
हें कार्य, दूत हो गा! जा गा! बा! तीकडे चि धन्यतमा!'४७
सस्मितवदन नळ म्हणे, 'प्रभुजी! जो हेतु [2]सुरवरागमनीं
माझ्या हि तो चि; सर्वां हि मृगांच्या तुल्य [3]सुस्वरराग मनीं. ४८
दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको, [4]पावा,
कोण्हावरि हि सुनयें न स्वातिक्रम आठवून कोपावा.' ४९
शक्र म्हणे, 'वदलासि प्रथम तसें वचन, मग असें वदसी.
[6]अचळ करीं च असावा व्यवहारीं शब्द संगरीं सदसि.' ५०
भूप म्हणे, 'यां कर्मीं पवन हि होईल मज न सांगाती,
अंतःपुरप्रवेशीं, जी प्रभुजी! साधु युक्ति सांगा ती.' ५१
शक्र म्हणे, 'जा गा! तूं, चिंता आधीं च करिसि कां गा! ती?
आम्हांसि हें कठिन जरि तरि सुज्ञ प्रभु म्हणोनि कां गाती?'
शक्रवरें नळ गेला, शिरला अंतःपुरीं सुखें सुरसा,
भैमीच्या हा, याच्या ती, सेवी रूपसंपदा सुरसा. ५३

---

१. कोणा तरी एकाला. २. [आपण] देवश्रेष्ठाच्या आगमनीं. ३. मधुरध्वनी-विषयीची आवड. ४. कृपा करा. ५. [जो] सुनय (नीतिमान) [आहे तो सेवकानें] स्वातिक्रम (आपली अमर्यादा) [केली असता ती] आठवून कोणावर हि न कोपावा (त्याने कोपूं नये). [देव हो! तुम्हीं मला दूत करून माझ्या हिताचा भंग करूं पहातां व तो भंग तर होऊं न देण्याविषयीं मला आपली अमर्यादा करावी लागते. पण सरळमार्गानें आत्महित साधणें इष्ट आहे, म्हणून आपण माझ्यावर रागावूं नये, हा भावार्थ]. ६. अन्वय—व्यवहारीं शब्द अचळ असावा [व] संगरीं करीं सदसि (उत्तम खड्ग) च अचळ असावा. ७. जेथे वायूचा हि प्रवेश होणें अशक्य अशा कडेकोट बंदिस्त अंतःपुरांत माझा प्रवेश कसा होणार? असा भावार्थ. ८. अमृताला.

भैमी हर्षे त्याच्या, विधुच्या तसि कुमुदिनी न आगमनीं;
सत्कारूनि म्हणे, 'जी! यावें मद्भाषणें न आग[१] मनीं. ५४
सुंदरवर कोण तुम्हीं? गुरुच्या[२] वाटो न हें[३] पराग[४] मना,
कीं जें जें अंतःपुर तें तें हि विषय नव्हे परागमना. ५५
आलां कसें अवारित[५]? कार्यार्थ[६] प्रकट आयकों दावा;
वाटे कर्णी तुमचा वाङ्मय[७] सौवर्णआय[८] कोंदावा[९].' ५६
वाहों लागे गुरुघनरस[१०]पूरित वीरसेनभूप[११]नळ.
'सुंदरि! मीं पाशि[१२]पितृपपावकपुरुहूतदूत भूप नळ. ५७
सुमुखि! प्रार्थिति बहु तुज ऐसें प्रभु लोकपाळ ते चवघे,
अवघे उणे चि रस, तूं दिव्य[१३]रसाची च सर्वदा चव घे. ५८
सुज्ञे! तुवां वरावा आम्हां चौघांजणांत अन्यतम[१४],
धन्यतमत्व[१५] तुला यो, न शिवो पळ दयितविरहजन्यतम[१६].' ५९
हांसोनि म्हणे भैमी, "'प्रणतिप्रिय[१७] देव गुरु,' असें म्हणती,
त्यांहीं क्षमा करावी, स्वीकारावी यशोर्थ मत्प्रणती. ६०
वरिले हे चि चरण म्यां, त्यजितां ज्वलनांत काय होमीन;
यज्जीवन[१८] जीवनें[१९] तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन?" ६१

---

१. अपराध. (मी जे पुढें बोलणार त्याचा राग नसावा). २. बापाच्या (भीमकाच्या). ३. तुमचें आगमन. ४. मोठा अपराध. ५. निवारण (प्रतिबंध) केलें नाहीं असें. ६. कार्यार्थ प्रकट आयको दावा (द्यावा)=कोणत्या कामासाठीं आपण आलां हे स्पष्टपणे मला ऐकूं द्या. ७. वाणीरूप. ८. सुवर्णाकार. (सुवर्ण=चांगलीं अक्षरे, सोनें; आय=आकार). ९. भरावा. १०. मोठा व उदकानें पूर्ण गच्च भरलेला. ११. वीरसेनपुत्र नळ हा च पन्हळ. (प्रौढ व फार सुरस असें नळाचें भाषण सुरू झालें असा भाव). १२. वरुण, यम, अग्नि व इंद्र यांचा दूत. १३. अमृतरसाची. १४. कोणी तरी. १५. अत्यंत कृतार्थता. १६. मनुष्यास वरिलें असतां तो मरणाधीन असल्यानें पतिविरहजन्य दुःख सोसावें लागेल; पण देवांपैकीं कोणास वरिलें तर तें दुःख सोसावें लागणार नाहीं, असा भाव. १७. नमस्कारप्रिय. १८. ज्याचें वांचण्याचें साधन. १९. पाणी.

नळ नृप म्हणे, 'सुबुद्धे! या दासावरि तिहीं न कोपावें,
अत्यधिक कोटिगुणें तें, आग्रह कांहीं करूं नको, पावें. ६२
मृत्यु असो, [1]परवंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें;
त्वत्पाणिग्रहणें मीं देवांच्या बहु शिणेन कोपानें.' ६३
विदुषी म्हणे, "म्हणा जा कीं 'म्यां कथिलें परोपरी, पण ती
प्रणति प्रभूंसि करिती, '[2]अनुकंप्या मीं [3]स्वयंवरा' म्हणती.' ६४
सत्संमतस्वयंवरविधिनें वरितां तुम्हीं न अपराधी:
काय करूं! त्यजुनि तुम्हां माझी पळ अनुसरे न [4]अपरा धी.
होईल देह [5]रंगीं सुरपतिनरपतिसमक्ष [6]नलगामी,
हा जन तुमच्या चि असे इतरा कोण्हाचिया हि न [7]लंगामीं:"
होय [8]अकृतकार्य हि नळ सुरवरसंमत खरें निवेदून;
सत्यें जसा तसा न प्राज्यें हि सुधारसें निवे [9]दून. ६७
रंगीं सर्व मिळाले, तेव्हां आली तयांत दमयंती;
जाणों चकोर ते, ती [10]मूर्तज्योत्स्ना चि [11]तापदमयंती. ६८
साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छळीं [12]सदानळसा,
बैसे तिघांजणांसह हरि हि [13]अधिष्ठूनि त्या [14]सदा नळसा. ६९
रंगीं पाहों जातां दिसले चौघे हि ते धवासम जे;
भैमी देवकृतच्छळ ऐसें चित्तांत तेधवा समजे. ७०
पांचा नळांत जेव्हां काय दिसेना चि भेद लव तीस,
[15]बुद्धि म्हणे, 'कां भीसी? गुरुचरणीं त्यजुनि खेद लवतीस.'
कर जोडूनि म्हणे ती, 'नळ भर्ता भीमकन्यकेला हो,

---

१. दुसऱ्यास फसविणे. २. दयेस पात्र अशी. ३. स्वतः पति पसंत करून त्यास वरणारी. ४. दुसऱ्याला. ५. समाजांत. ६. नलानुसारी. ७. अधीन. ८. केलें नाहीं कार्य (देवकार्य) ज्याने असा. ९. तप्त–**पंत.** १०. मूर्तिमंत चंद्रकांति. ११. ताप शमविणारी. १२. निरंतर आलस्यरहित, उद्युक्त अशी. १३. आश्रय करून. १४. सभेला–**पंत.** १५. अन्वयार्थ–बुद्धि म्हणे ['जर] गुरुचरणी (गुरु जे इंद्रादि देव त्यांचे चरणी) खेद त्यजुनि लवतीस [तर तूं] कां भीसी?'

प्रभुजी! स्वप्नांत हि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो! ७२
नळ पति, इतर पुरुष पितृबंधु जरि मनांत मानिले असती,
तरि ताराल इला हो! प्रभुजी! कैसी तरेल जी अ-सती?' ७३
तीचा बळवान् निश्चय सुरहृत[१] नळरूप घे हिरावूनीं,
बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्वगुण च्छळीं, हिरा ऊनीं[२]. ७४
शुद्ध सर्वांग[३] कुश[४] नळद[५], परि उपभोगोचितत्व[६] नळदासी,
ऐसें मनांत आणुनि दमयंती सुमति होय नळदासी. ७५
पतिरूप सोडवुनि ती लोकेशांचा[७] प्रसाद साधूनीं,
घाली नळासि माळा स्तविली प्रेमप्रसन्नसाधूनीं. ७६
नळ तीस म्हणे, 'कुलजे! त्वां जरि देवांसमक्ष मज वरिलें,
जों[८] सासुं[९] तों तुझा मीं होतां हि प्रेम ऊन मजवरिलें.' ७७
'प्रत्यक्ष दर्शन मखीं, सुगति,' असे वर नळासि वासव दे,
'प्रकटेन इच्छितां, मम लोकीं येसील' हें हुताश[१०] वदे. ७८
'पाकीं पटुत्व, धर्मीं स्थिति,' हे वर दोन धर्म[११] दे त्यातें,
वरुण 'जललाभ माल्याम्लानत्व[१२]' हि त्या प्रमोद देत्यातें. ७९
गेले सुरपति नरपति पाहुनि तो साधुतोषकर जोडा,
बहु वदले, 'या पुण्यश्लोका, जाया स्वदोष, कर जोडा.' ८०
झाला विवाह, गेला स्वपुरा, मग नळ तिसीं सदा रमला;

१. देवानीं [कपटाने] घेतलेले. २. उन्हांत. ३. यज्ञांग. ४. दर्भ. ५. वाळा—**पंत.** ६. उपभोगाची योग्यता. (या आर्येंत दमयंतीनें देवांस सोडून नळाला कां वरिलें याचें कारण **पंतां**नीं दृष्टातानें असें सांगितले आहे कीं, दर्भ आणि वाळा याशिवाय यज्ञाचें काम चालावयाचे नाहीं म्हणून ते समान योग्यतेचे खरे; परंतु जें उपभोगक्षमत्व वाळ्यांत आहे, ते दर्भांत नाहीं. भावार्थ असा कीं, देव पवित्र म्हणून प्रेमार्ह; परंतु नलराजा संगमार्ह म्हणून अधिक प्रेमार्ह). ७. इंद्रादि लोकपालांचा. ८. ज्याअर्थीं. ९. जोवंत. १०. अग्नि. ११. यम. १२. पुष्पमाला म्लान न होणें. (जलजय, वायुजय आणि अग्निजय ह्या तीन सिद्धि नळास देवांपासून प्राप्त झाल्या).

भूमि म्हणे, 'ताराया अवतरला विष्णु हा सदार मला.' ८१
कन्येसि 'इंद्रसेना,' पुत्राला 'इंद्रसेन' हें नाम
ठेवी, प्रजांसि दे बहु सुख पुण्यश्लोक तो जसा राम. ८२
सद्वापरकलि मार्गीं भेटे हेरिला सलोकपाळाला,
कळतां वृत्त क्रोधें घे बहु बुडवूनि तो कपाळाला. ८३
त्यांसि म्हणे, 'केंवि तुम्हीं प्रभुनीं हि स्वाभिमान मोकलिला?
नळ गुरु काय तुम्हांहुनि? सोसे न स्वापमान तो कलिला.८४
देवांसमक्ष कैसा दमयंतीनें मनुष्य हा वरिला?
दंड्या तोः दंडाहीं उठला प्रभुनीं न हात आवरिला.' ८५
शक्र म्हणे, 'गा! पुण्यश्लोक नळ गुणाढ्य रामसा च कवी,
दे सत्व सात्विका सुख सज्ज्ञानें, तम चि तामसा चेकवी. ८६
योग्या ती च तयाला, तो चि तिला योग्य, जेंवि काम रती,
अनुरूप योग सन्मत; साधूत्कर्षें असाधु कां मरती? ८७
कामा, क्रोधा, लोभा अनुसरतां लोक फार बा! ठकले,
न करावा सद्द्वेष, स्वहिता देवूं नये चि पाठ कले!' ८८
ऐसें शिकवुनि गेला स्वर्गाला शिष्यराय जीवाचा;
मलिन कलि न मान्य करी, ती त्यासि शिवेल काय जी वाचा?
रंध्रान्वेषण केलें कलिनें वर्षें समग्र बारा हो!
खळ न विटे चि, जरि म्हणे द्वापर, 'हा दुष्प्रयत्न बा! राहो.'
नळ भूप मूत्रशौचीं करि, पदधावन चुकोनि संध्या हो!
जाणों तो साधु म्हणे, कलिची हि प्रार्थना न वंध्या[११] हो. ९१
त्या रंध्रीं शिरला त्या श्रीच्या गेहीं हळू च कलि कैंवडा[१२],

---

१. द्वापर आणि कलि ह्या त्या त्या युगाच्या मूर्तिमान् देवता होत. २. वरुण, अग्नि व यम यांसह इंद्राला. ३. नलदमयंतीविवाहवृत्त. ४. शासनास योग्य. ५. फसवी. ६. बृहस्पती—**पंत.** ७. इंद्रानें उच्चारलेली बोधामृतपूरित वाणी. ८. [नळाच्या] दोषांचा शोध. ९. मूत्रोत्सर्गानंतर शरीरशुद्धि करण्याच्या कामांत. १०. पादप्रक्षालन करण्याचें विसरून. ११. विफल. १२. एक अशुभसूचक पक्षी.

छेदाया श्रि[1]तसुखदा जेंवि भजे श[2]स्त्रपाणि हलि[3]क [4]वडा. ९२
आपण शिरे नळीं कलि, शिरवी त्या द्वापरासि पा[5]शांत:
व्यसनीं भल्यासि पाडी खळ, हरिणा [6]व्याध जेंवि पा[7]शांत. ९३
'द्यूत कर' असें शिकवी मग न[8]ळदायाद पुष्करासि कली,
न शिकावें परि तन्मति त्या दु[9]र्मंत्रा सुदुष्करा सिकली. ९४
पुष्कर म्हणे, 'करावें द्यूत,' नळ म्हणे, 'अहा! भलें सुचलें,
अमृतापरीस माझ्या कर्णयुगाला त्वदुक्त हें रुचलें.' ९५
द्यूतीं आनंद जयें थोडा त्या पुष्करासि, अति कलिला,
हानि नळाला नुमजे, केली मलिनें शिरोनि मति क[10]लिला. ९६
दुष्कर साधन जीचें त्या [11]श्रीतें मेळवूनि पु[12]ष्करसा
पुष्कर साजे, नळतनु जसि सरसी ग्री[13]ष्मकाळशुष्करसा. ९७
बहु मास भरीं भरला, प्रियसख सचिवांसि विसरला निपट,
स्त्री हि श्री हि बहु रडे; कलिनें दाटूनि पाडिलें विप[14]ट. ९८
सर्वस्वनाश होतां सचिवमतें ती करूनि यत्नातें,
धाडी माहेराला रथरत्नासह अपत्यरत्नातें. ९९
सर्वस्व हरुनि पुष्कर नळराजाला म्हणे, 'उदारपणें
सेवट गोड करावा द्यूतरसाचा तुवां सुं[15]दारपणें.' १००
गरळरसाच्या अ[16]ब्दें, या तच्छब्दें अतीव तळमळला;
परि न दुरुक्तें आपण तो पुण्यश्लोक धीर नळ मळला. १०१
जाय विभूषण दा[17]रानुगत नळ त्यागुनि स्वनगरातें;

---

१. आश्रयास आलेल्यांना सुख देणाऱ्या. २. ज्याच्या हातीं शस्त्र (कुऱ्हाड) आहे असा. ३. शेतकरी. ४. वटवृक्ष—**पंत.** ५. फांशांत. ६. पारधी, शिकारी. ७. जाळ्यांत. ८. नळाचा भाऊ जो पुष्कर त्याला. ९. दुष्ट मसलतीला. १०. कलुषित, मलिन. ११. राज्यश्रीतें. १२. कमळासारखा. १३. उन्हाळ्यामुळें जिच्यांतील पाणी शुष्क झालें आहे अशी सरसी (सरोवर). १४. वितुष्ट, वांकडें. १५. सुंदर स्त्रीच्या पणानें. १६. मेघानें. १७. स्त्री आहे पाठीमागून ज्याच्या असा.

बहु लाजवी, म्हणति तैं जें 'हा! हा!' पौर तो स्वन[1] गेरातें.[2]
त्या पुण्यश्लोकाला आश्रय देती न दिनें[3] पुरोपवन,[4]
नळ जठराग्नीस म्हणे, 'जळ कीं तुज तृप्तिला पुरो पवन.'
पुष्करभयें न पुसती कोण्ही ही आप्त त्या नळाला हो!
हिंडे वनोवनीं तो अन्नावांचूनि बहु गळाला हो! १०४
यत्पादतळमृदुत्वें लाजावें कामधेनुनवनीतें,
वेरमिथुन[5] पादचारें हिंडे, पावे फळें हि न वनीं तें. १०५
हेमच्छद[6] खग पाहुनि कल्पी आहार-हेम-लाभ वनीं,
वस्त्रें धरी, म्हणे, 'हा! प्राप्त न झालें चि हे मला भवनीं.' १०६
वस्त्रीं धरितां गेले वस्त्र हरुनि ते उडोनि खग नीच,
'वस्त्रहर अक्ष[7]' ऐसें कळवुनि झाले अदृश्य गगनीं च. १०७
वनदेवता न पाहों शकती लज्जानता[8] नलास्याला;
करिति न रोमंथाला[9] हरिण, मयूर हि तदा न लास्यालें.[10] १०८
साध्वीनें स्वपटार्धें स्वतनु तसी झांकिली स्वपतितनु ती;
वेद हि अस्या सतीची करिति सदा, परि न पळ हि पतित नुती.[11]
वर्णी नदीनगांतें दावूनि तिला विदर्भदेशपथ.[12]
त्याग समजोनि रडतां, समजाउनि नळ सतीस दे शपथ.११०
एका सभेंत[13] रात्रौ निजला मग आठवूनि निजलीला,[14]
कलिमलिनबुद्धि तो नळ सोडूं पाहे श्रमोनि निजलीला. १११

---

१. शब्द. (हाय ! हाय !). २. विषातें. ३. एक दिवस. ४. नगर आणि बाग. ५. श्रेष्ठ जोडपें. ६. सोन्याच्या पंखाचा. ७. फासे. (कलीनें अक्षाना हेमच्छद पक्ष्याच्या रूपानें पाठवून नळाजवळ एक वस्त्र होतें तें हि त्यांच्या द्वारें हिरावून नेलें). ८. लज्जेनें नम्र अशा नळाच्या मुखाला. ९. चर्वण–**पंत**. १०. नृत्या–**पंत**. ११. स्तुति. १२. विदर्भदेशाचा मार्ग दाखवून, नळानें दमयंतीला, तिनें अशा प्रसंगीं आपल्या पित्याकडे जावें असें सुचविलें, व तिनें हि तो नळाभिप्राय जाणला. १३. धर्मशाळेंत. १४. आपली क्रीडा. (आपली पूर्वकर्मे).

'जावें कसें न कळतां? मज पाश चि दारसंग[1] हा निपट.
आपण असोनि अक्षत[2] होऊं देइल न संगहानि[3] पट. ११२
फाडावा स्वकरें तरि आतां पट जागवील निजलीला,
होता[4] मदर्थ जरि हरि असि असि म्हणता दुजी न निजलीला.'
शोधुनि सभा पहावी ऐसी आधीं दिली नळास मती,
मग खड्गलता कलिनें; वाटे त्या सुकृतसत्फळासम ती. ११४
कलियोगें जें धरिलें रायें तीक्ष्णत्व कापितां वस्त्रा
न धरील कधीं च तसें शाणशतें[5] गरळलेपनें वस्त्रा. ११५
खड्गें पट कापविला न तिचा अर्धा गळा चि तो कलिनें,
न मळावें चि कधीं तें प्रेम कसें मळविलें खळें मलिनें? ११६
जाय पुन्हा नळ परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो!
साश्रु नळ म्हणे, 'देवा! हे वामाक्षी[6] सती सुखा लाहो.' ११७
जाय पुढें, ये मागें, परतोनि सवें चि जेंवि दोला[7] हो!
तो लाहो[8] भेटीचा घे कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला[9] हो. ११८
'विश्वंभरे[10]! क्षमे[11]! या साध्वीला रक्ष, म्यां निरविली[12] हो!
सर्वसहे[13]! तुजपुढें न स्वाधिकता इणें मिरविली हो! ११९
बापा! सतीव्रता[14]! हे तुज बहु जपली, न जीवितासि सती,
तूं हि इला बहु जप गा! त्वां त्यजिल्या न स्त्रिया बऱ्या दिसती.'
कलि दमयंतीप्रेमा हे दोघे ओढिती नळाला हो!
प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें, देह त्या खळाला हो! १२१

---

१. स्त्रीसान्निध्य. २. न फाटलेला. ३. वियोग, ताटातूट. ४. अन्वयार्थ—जरि मदर्थ हरि (भगवान् विष्णु) असि होता (खड्ग, तरवार झाला असता) [तर] असि दुजी निजलीला (हरिलीला) न [असें मी नल] म्हणता. ५. शेंकडों सहाणानी. ६. अति सुंदर नेत्र जिचे अशी. ७. हिंदोळा—**पंत**. झोंपाळा. ८. लाभ. ९. चंचला. १०. विश्वाला धारण करणारे! ११. [सामर्थ्यसंपन्न अशा] हे पृथ्वि! १२ स्वाधीन केली. १३. सर्व अपराध सहन करणारे! १४. पातिव्रत्या!

सत्यांश्रित[1] गुणमय[2] शुचि[3] कापुनि घे, परि न दे चि हांक[4], पट,
पुण्यश्लोकीं राहुनि उघडिल त्याचें चि कैंचि हा कपट? १२२
नळ गेल्यावरि कलिनें जागविली कीं तिचे असुं खपावे[5],
पति न दिसतां म्हणे, 'हा!' राज्यभ्रंशें न ती असुख पावे. १२३
'अजि नाथ! अहो नरवर! अजि इकडे एक वेळ हेरा हो!
एकाकी जाल कसे? दासी सेवा करील हे, राहो[6]. १२४
चुकल्यें, क्षमा करा, जी! न चुकेन पुढें कदापि सत्कार्या,
त्यजिली[7] दया अकस्मात्, त्यांगाही काय ती हि सत्कार्या[8]?१२५
माझें मन बहु तुमचा चिंतूनि असांधुवाद[9] तळमळतें;
अजि पुण्यश्लोक! पहा मत्त्यागें कीर्तिपादतळ[10] मळतें.' १२६
व्याघ्रांला ही रडवी भ्रमतां गहनीं[11] तदा विलाप तिचा,
पदमुद्रितें[12] पथ हि तिला कलिवशदैवें न दाविला पतिचा.१२७
ज्याच्या चरणाचें गुरु म्हणुनि धरावें शिरीं रजें[13] गरानें
त्या शोकें गिळिलीला गिळिलें विजनीं वनीं अजगरानें. १२८
त्या समयींचा तीचा गणिला दवसा[14] च पळ विलाप वनें,
व्याधासि आर्तरव तो कर्णी लागोनि कळविला पवनें. १२९
तो व्याध अजगरातें खरशस्त्रेंकरुनि[15] होय हो! चिरिता,
कुतुकें म्हणे, 'शिखिशिखा[16] न जिरेल, इला वमूनि हो चि रिता.'
त्यास हि ती कीर्तिसुधा[17] न पचे, कीं योग्य तो न राहु[18] तिला,

१. सतीचा आश्रित (पक्षीं) सत्याचा आश्रित. २. सूत्रमय (पक्षीं) सद्गुणप्रचुर. ३. निर्मल (पक्षीं) निष्पाप. ४. हांक देणें=जागे करणें, इषारा देणें. ५. प्राण जावे. ६. बरोबर राहू दे. ७. त्याज्य. ८. सत्कार करण्यास योग्य. ९. खोटें बोलणें. (शपथभंग). १०. कीर्तिरूप पायांचे तळ. ११. अरण्यांत. १२. पायानें चिन्हित. (पावलें उमटलेला). १३. धूलि. १४. वणव्यासारखा. १५. तीक्ष्ण शस्त्रानें. १६. अग्निज्वाला. १७. व्याधानें अजगरापासून दमयंतीला वांचविल्याची कीर्ति हें च अमृत. १८. अमृतमथनकथा पहा.

देवीकोपानळ घे निजधर्षणकामपामराहुतिला[1]. १३१
मग तीन अहोरात्रें पतिविरहार्ता घनीं[2] वनीं भ्रमली,
वृकसंत्रस्ता[3] यूथभ्रष्टा[4] बाला मृगी तसी भ्रमली. १३२
पाहे रम्याश्रमपद सीतासी[5], त्यांत ती निवे कांहीं,
पूजूनि सांत्विली बहु मुनिवर्यांहीं महाविवेकांहीं. १३३
'होईल भेटि पतिची, कलिचें हें कृत्य, नळ न दे विपदा,
लागेल तिळप्राय हि तुमच्या अपवादमळ[6] न देवि! पदा. १३४
शीघ्र चि राज्यपदीं पतिसह बहु सुख भोगिसील शीलवती!
लवती[7] श्री सत्वरता, अन्याला दे न एक ही लव ती.' १३५
सांत्वन करितां हो तें भैमीचें स्वस्थ चित्त कांहींसें.
तद्दुःख तसें अद्भुत, तें आश्रमपद हि होय नाहींसें. १३६
विस्मित होउनि तेथुनि पुनरपि शोधी तया शरण्यातें[8];
पाहे न कंटकक्षत वपुतें ती पाहतां अरण्यातें. १३७
अगं[9] नगं[10] खग मृग पाहुनि त्यांसि म्हणे, 'नळ विलोकिला, बोला,'
त्या शोकगररसाच्या[11] पानीं मुनि शंभुची च मति लोला[12]. १३८
सार्थ वनीं आढळतां जवळ करी ती मृगी च कळपा त्या,
नळकृष्णसार[13]विरहें जीच्या न पडे चि पळ हि कळ[14] पात्यां[15]. १३९
निजवृत्त सार्थवाहा[16] कथुनि पुसे जो मनांत देव[17] नळ,
सार्थप म्हणे, 'मनुष्य न आढळले, बहु वनांत देवनळ[18].' १४०
पुसतां सांगे सार्थप, 'जाणें चेदिपसुबाहु[19]-देशाला,'

---

१. आपल्यावर बलात्कार करू इच्छिणारा जो नीच (व्याध) त्याच्या आहुतीला. २. निबिड अशा. ३. लांडग्यांना भ्यालेली. ४. कळपांतून चुकलेली. ५. सीतेनें वाल्मिक्याश्रम पाहिला तशी. ६. लोकापवादरूपी दोष. ७. लवून प्रसन्न होते. ८. शरण जाण्यास योग्य अशा [नळाते]. ९. पर्वत. १०. वृक्ष. ११. शोकरूप विषाच्या. १२. आसक्त. १३. कृष्णसार=मृगविशेष. (काळविट). १४. विश्रांति-**पंत.** १५ डोळ्यांच्या पापणीला. १६. व्यापारी तांड्याच्या पुढाऱ्याला. १७. राजा. १८. एक प्रकारचे पोकळ बोरू. १९. चेदिदेशाधिपति सुबाहूच्या देशाला.

तत्सहवासें चाले धरुनि मनीं निषध[1]जनपदेशाला. १४१
रात्रौ निद्रावश तो सार्थ वनीं विजन-दाव[2]-नगजानीं,
सार्थगजदानगंधक्षुब्धानीं[3] मर्दिला वनगजानीं. १४२
पामर म्हणती, 'आली जी शोध करीत बायको पतिचा,
ती कृत्या, न पिशाची, ऐसा अत्युग्र काय कोप तिचा ?' १४३
'दिसतां चि तीस मारूं' ऐसें म्हणति स्वकार्यपटु वाणी;
ती कांपवी बहु गजत्रस्ता भैमीस कर्णकटु वाणी. १४४
तेथुनि पळोनि शिरली गहनीं भैमी, मनांत कांप तिच्या;
स्वकुनासि बोल लावी, लावील सती पदासि कां पतिच्या ?
ब्राह्मणसमागमें ती चेदिपति[5]पुरासि पावली सांजे,
टाकित होत्या उतरुनि जीवरुनि गृहागमीं सख्या सांजे. १४६
शच्याद्यमरी म्हणती, 'आम्हीं योग्या इच्या नसों गतिला,'[6]
परि वेष्टिति पौरांचीं पोरें मानुनि मनांत सोंग तिला. १४७
प्रासादावरुनि तिला पाहे प्राज्ञा सुबाहुजननी ती,
धात्री धाडुनि धामीं ने; कीं, ठावी तिला सुजननीती. १४८
तीच्या लावण्यगुणें द्रवली, दावी स्वमातृसम रीति,
गमली तिला सुकृतलयनाकभ्रष्टा[7] सुमूर्ति अमरी[8] ती. १४९
पुसतां स्ववृत्त सर्व हि सांगे, पतिरीतिची कथी थोरी,
'सैरंध्री[9]' म्हणउनि घे, पतिनाम स्वात्मनाम[10] ही चोरी. १५०
'उच्छिष्टाशन पादक्षालन परपुरुषभाषण स्पष्ट[11]

१. निषधदेशाधिपति नळास. २. निर्जन अरण्यातील पर्वतावर जन्मलेल्या वनगजानीं. ३. व्यापाऱ्याच्या हत्तींच्या मदगंधानें क्षुब्ध झालेल्यानीं. ४. अमरी देवता. ५. शुक्तिमती अथवा त्रिपुरी नगरीस. ६. पद्रवीला. ७. पुण्यलयामुळें स्वर्गापासून भ्रष्ट झालेली. ८. देवांगना. ९. दुसऱ्याच्या घरीं राहून स्त्रियांचे केश विंचरणें, वेणी घालणें आणि वस्त्रालंकारादि रचना करणें इत्यादि शिल्पकाम करणारी व स्वातंत्र्यानें वागणारी स्त्री. १०. आपलें स्वताचे नांव. ११. निश्चयानें.

न घडेल, घाल[1] तरि निजपतिशोधावधि करीन मीं कष्ट. १५१
बोलेन प्राणप्रियशोधार्थ ब्राह्मणासवें मात्र,
मद्धीन असावें हें व्रत माझें, देवि ! आणि हें गात्र.' १५२
राजप्रसू[2] म्हणे, 'मज मान्य असे सर्व हें असें चि, रहा,
हो मत्सुता प्रियसखी, विरहानळ उपरमो[3], नसो चिर हा.
सुख नृपसुतासुनंदाज्योत्स्नासख्यें[4] सतीव्रता पाहे,
पावे भवार्तमतिसी सत्संगतिनें न तीव्रतापा हे. १५४
स्त्रीपट चोरूनि पळे तेव्हां कैचीं नळास पायतणें?
सिंहासनीं मिरवले, ते चिरले हो! वनांत पाय तृणें[5]. १५५
जातां वनांत ऐके ऐसी दूरूनि हाक, 'वणव्याला
भ्यालों, पुण्यश्लोका! रक्ष; दुजा अभयदा कवण व्याला[6]?' १५६
धावोनि जाय नळ, कीं, न विपत्पूरीं[7] पद्प्रवण[8] वाहो,
पाहे तों अहि आहे, आलासे त्यासमीप वणवा हो! १५७
पुसतां नळासि सांगे, "घडलें मज गुर्वतिक्रमें[9] पाप;
'स्थावरसा[10] हो, जों नळ नुचली तों' हा सुरर्षि दे शाप. १५८
त्वद्धित करुनि यशातें हा नागसखा नवा नळा! लाहो.
यातें रक्षुनि तुजला, तोष न भक्षुनि दवानळाला हो." १५९
अंगुष्ठमात्र झाला तो कर्कोटक असें वदोनि हित,
दावविवर्जितदेशीं[11] त्यातें नळ भूप ने, करी विहित. १६०
सोडावा भूवरि तों राहे अवलंब करुनि तो खातें[12],
मग बोले क्षण द्याया रोखातें[13], मग अनंत तोखातें[14]. १६१
'करितों हित कांहीं बा! स्वपदें मोजीत सज्जना! चाल,

१. पंतांच्या दप्तरातील अन्यलिखित प्रतीत 'घ्याल' असा सरस पाठ आहे. २. राजमाता. ३. शांत होवो. ४. नृपसुता सुनंदारूपी चंद्रकांतीच्या सख्यानें. ५. गवताने. ६. सर्पाला. ७. संकटाच्या पूरांत. ८. पदी नम्र झालेला. ९. गुरूच्या (नारदाच्या) अमर्यादेने. १०. न हलणारा असा. ११. दावाग्नि-रहित अशा स्थानी. १२. आकाशातें. १३. रोषातें. १४. संतोषातें.

साधु तुम्हीं कां न नतोद्धारीं होवूनि सज्ज नाचाल?" १६२
'एकद्वित्रीणि' असें मोजी नळ लंघितां धराभाग,
दशमीं पदीं म्हणे 'द[1]श,' तों चावे कलिपताशें[2] तो नाग. १६३
तत्काळ विकृत झाला नळ, त्यातें नाग तो म्हणे, "देवा!
सेवा हे; बा! माझा किति पचवाया कृतघ्न[3]पण केवा? १६४
डसलों यास्तव कीं, या कुदशेंत तुला जनें न वळखावें,
त्वद्गतकलिचें राघवनामेंसें मद्विषें हि बळ खावें. १६५
माझें बहुहितकर तव देहीं न गमो चि, विष, मरणद, मनीं;
लेवविलें कवच तुला हें सुखजयहेतु वि[4]षम-रण-दमनीं. १६६
शीघ्र अयोध्येप्रति तूं ऋतुपर्णनृपासमीप जा, गा! तो
जागा तोषाचा बहु, जन त्याचा गुण जसा तुजा गातो. १६७
'मीं बाहुक सूत' असें सांग, रहा तत्समीप सेवकसा,
या व्यसनीं सेव्य नव्हे रविवंशज तो म[5]नुष्यदेव कसा? १६८
सत्संगीं न शिरे बा! लवमात्र हि ताप, जेंवि न दव सरीं,
दावावा ह[6]यहृदयज्ञानचमत्कार त्यासि सदवसरीं[7]. १६९
देइल अक्ष[8]हृदय तुज, द्यावें त्वां अश्वहृदय ऋतुपर्णा;
द्याया नवर्धि[9] राहों देना चि नगीं वसंतऋतु पर्णा. १७०
तैसें जें गेलें तें सर्वस्व पुन्हां अनंत देणार,
स्वस्थ स्वसत्व[10]जीवनमात्र असो, फार भाग्य येणार. १७१

---

१. दहा (पदीं) दश कर. २. 'दश' या शब्दावरून मानिली आहे आशा ज्यानें तो. ३. भावार्थ—नाग म्हणतो, 'मी कृतघ्न नाहीं; कारण, कृतघ्नपणा पचविण्याचें माझें काय सामर्थ्य आहे? परतु सध्या जें मी तुला चावलों त्यायोगे मात्र तुझी सेवा च केली आहे असें समज.' ४. मकटसमयरूप रणाच्या नाशाविषयीं. ५. राजा ऋतुपर्ण. ६. अश्वविद्याचातुर्य. ७. योग्य प्रसंगीं. ८. द्यूतक्रीडाज्ञान. ९. नवीन समृद्धि. (वृक्षाला नूतन पल्लवांकुरादि समृद्धि देण्यासाठीं पूर्वीचीं पानें वसंतऋतु वृक्षांवर राहू देत नाहीं). १०. आपले धैर्यादि गुण व प्राण यांचें धारण होईल इतकें च.

निजरूप प्रकटावें, हृदयीं जेव्हां उठेल हा काम[1],
हें दिव्यांबर देहीं घे, 'कर्कोटक' असें मुखीं नाम." १७२
गेला नळासि सुखउनि, दुखउनि तच्छळक रासभा[2] सदही[3],
सद्धितकर कर्कोटक मात्र न तो, जिष्णुचा सभासद हीं. १७३
नैषध ऋतुपर्णाला भेटोनि म्हणे, "निजाश्रयीं ठेवा,
देवा! बाहुकनामा सारथि आहें, करीन मीं सेवा. १७४
आज्ञा कराल तरि हय घटिकेंत हि चालवीन शतगावें,
पाक करीन असा कीं, अमृतें वासापुढें हि न तगावें. १७५
जाणें कविता, गायन, मुख्य कळा या चि दोन, येरा ज्या
त्या ही टाव्या म्हणति, 'स्वगुण स्वमुखें वदों नये' राज्या!"१७६
पंक्तिसहस्र[4] सुवर्ण[5] प्रतिमासीं करुनि वेतन स्थापी,
वरिली वृत्ति नळें ती जसि हंसें मानसच्युतें वापी. १७७
तेथें असतां नित्य हि निद्रासमयीं च उत्तमश्लोक[6]
आठवुनि स्वमनांत स्त्रीस म्हणे एक उत्तम श्लोक. १७८
'कोठें असेल मंदें[7] त्यजिली क्षुत्तृट्समाकुळा[8] बाळा?
मागेल अन्न कोणा? वांचेल कसी वनांत? हा! भाळा[9]!' १७९
जीवन[10] सखा पुसे, 'ही कोण तुझी? जसि नित्य शोचिसि रे!'
बाहुक म्हणे, "भल्याच्या हृदयीं परशोकवन्हिशोचि[11] सिरे.
आठवते मज कोणी मंदें त्यजिली वनांत हे बाळा,
सीतेसि राक्षसीशा बहु चिंता जीस म्हणति 'हेबाळा[12].' १८१
कितवें मंदें पापें देउनि विश्वास कापिला च गळा,
देउनि गेला चिंतावृद्धव्याघ्रीस[13] कीं 'इला चेंगळा[14]." १८२

१. इच्छा. २. गाढवाला. (कलीला). ३. उत्तम सर्प. ४. (पंक्ति)=दश–पंत. ५. एक तोळा सोन्याचें नाणें. ६. पुण्य कीर्ति नलराजा. ७. म्यां मूर्खानें–म्यां हतभाग्यानें. ८. क्षुधेतृषेनें व्याकुळ अशी. ९. कपाळा (दैवा!) १०. हा ऋतुपर्णाचा अश्वपाळ. ११. दुसऱ्याच्या शोकाग्नीचें तेज. १२. छळा. १३. चिंतारूप वृद्धव्याघ्रीस. १४. चघळा, खा.

[1]अज्ञातवासकाळीं भीमें शोधासि धाडिले विप्र,
ते साधु बहु यशोधनलोभें सर्वत्र धांवले क्षिप्र. १८३
त्यांत सुदेव ब्राह्मण होय यशस्वी, कपींद्रसा सुकृती,
जो व्यसनीं थोरांच्या कामा ये तो चि धन्य [2]सासु [3]कृती. १८४
[4]पुण्याहवाचनीं तो चेदिपतिगृहांत जाय सन्महित
दूरुनि दमयंतीतें वळखे, मानी मनीं स्वजन्महित. १८५
भेटे हळू चि आधीं प्रार्थुनि तो [5]आप्तराज साश्रु तिला,
[6]वर्णें वळखे, कलिनें मळविलियां ही सुधी जसा श्रुतिला. १८६
'दम-दांत-दमनसख मीं कुंडिनवासी सुदेव आइकसी?
बाइ! कसी गे! व्यसनीं पडलीस? न ती रडेल आइ कसी?'
गहिंवरली ओळखितां बंधुसखा [7]वाडवा सुदेवातें,
जेंवि मुमुक्षुमति जगीं वसत्या त्या आड वासुदेवातें. १८८
तें मातेसि सुनंदा सांगे, ती त्या द्विजासि बाहूनीं,
भाव पुसे, 'रडली कां सैरंध्री आज तूज पाहूनीं?' १८९
विप्र म्हणे, 'नळमहिषी भीमसुता हे विलोकितां कळली,
[8]भ्रूमध्यग पिप्लु पहा, व्यक्त न [9]तंद्रुचि दिसे, मळें मळली.'
मळ धूतां चि अविप्लुतें पिप्लु तमविमुक्त भानुसा साजे.
लाजे सुबाहुमाता, [10]विषसें स्वाज्ञान तन्मनीं डाजे. १९१
प्रेमें भेटोनि म्हणे, 'वत्से! केलें असें तुवां कां? गे!
त्वन्माता मद्भगिनी,' ऐसें नातें रडोनि ती सांगे. १९२
भैमी म्हणे, 'सुनंदा तसि हे हि असें चि पाहिलें कीं तें
कोटि गमे; प्रीतिपुढें तुच्छा अमृतप्रपा[11] हि लेंकींतें. १९३

---

१. नळदमयंती अज्ञात असता. २. स+असु=सप्राण. (जीवत). ३. उत्तम, कुशल. ४. पुण्याहवाचनसमयी. ५. पर्ण विश्वासु. ६. रंगानें (पक्षीं) अक्षरानें. ७. ब्राह्मणा. ८. दोन भुवयांच्या मधला काळा वर्ण, तीळ ९. त्याची शोभा. १०. स्पष्ट–पंत. ११. अन्वय–लेकींतें [मातृ]–प्रीतिपुढें अमृतप्रपा हि (अमृताची पाणपोई) तुच्छा गमे.

जाणोनि[1] दया केली ते[2] तों तुच्छा चि मावसी[3], हेमीं
रत्नीं हि न रुचि, शीलीं[4]; घाल्यें तेणें चि मावसी! हे मीं. १९४
होतां पतिप्रवृत्ति द्यूतीं, जाणोनि भावि बाधा मीं
पाठविलीं स्वापत्यें, रडतो पाहोनि त्यांसि बा[5] धामीं[6].' १९५
भैमीस मायसी जें सत्कारी फार मावसी ते, तें
वाटे श्रीअनसूया पूजी सप्रेमभाव सीतेतें. १९६
भैमी म्हणे, 'पितृगृहा पाठवितां देवुनि स्वसेनेला,
मावसि! उगी; लया त्वां ताप सुनंदे! सये! स्वसे! नेला.'
येतां भैमी, आधीं धाडुनि आनंद हेर माहेरा
हर्षीसि म्हणति कन्या[7], 'धन्या व्हा, सत्य हे रमा हेरा.' १९८
माता, तात, भ्राते, स्वापत्यें, पुर विदर्भ मात्र न ती
सुखवी, विश्वास हि, परि एक मलिन कलि न होय तुष्टमती.
भैमी मातेसि म्हणे, 'गांजी साधूंसि, दे वियोगाऽधी[8]
स्नेह चि विश्वामित्र, न पर, एतन्नामका वियो गाधी[9]. २००
दयित चि सुजनाकरवीं, स्वमुखाकरवीं[10] च आणवा हू न;
हूं न करितां मरेन चि, सांगावें काय आण वाहून?' २०१
राज्ञी म्हणे पतिस, 'जरि भुजगी द्यायासि मृत्युभी डसती,
न च गडबडती वत्सा, न असें वदति त्यजूनि भीड सती.' २०२
भीमें नळ शोधाया केले जे विप्र सिद्ध त्यांसि कवी

१. नात्याचा वगैरे संबंध ओळखून. २. तीं दया. ३. कपटरूप अशी.
[उत्तम स्वभावाचे ठायीं गोडी आहे. ५. बाप. ६. घरीं. ७. पौरकन्या.
८. वियोगजन्य मनोव्यथा. ९. अन्वयार्थ–साधूंसि गांजी [व] वियोगाधि दे [असा] स्नेह चि विश्वाऽमित्र (विश्वाचा अमित्र, शत्रु); न पर; गाधि एतन्नामका वियो. (गाधिराजा 'विश्वामित्र' या नांवाच्या पुत्राला प्रसवो; पण त्या नांवाच्या शब्दार्थाप्रमाणें स्नेह हा च खरा विश्वाऽमित्र आहे). १०. नुसतें तोंडानें च 'हूं' (होय आणवितों) असें म्हणूं नका तर तशी कृति करा.

नळ उमगाया भैमी, सर्वत्र असें वदा, असें सिकवी. २०३
'पुण्यश्लोका ! त्यजिली निजली असतां वनीं कसी भार्या ?
नसतां दोष सतीचा योग्य परित्याग काय गा ! आर्या !?' २०४
येउनि असें चि सांगति नळविरहें जीस पितृभवन कारा[1],
'आलों पाहुनि देवा, साकारा[2] मात्र, त्या न अनकारा[3].' २०५
पर्णाद द्विज सांगे, "एक चि ऋतुपर्णपुरुष[4] साकेतीं[5],
त्वां शिकविलीं वचें जीं श्रवणीं पडतां सखेद ठाके तीं. २०६
तो ह्रस्वबाहु[6] बाहुक पुरुष म्हणे, 'त्यागिजे स्वतनु, न सतीः
करिता[7] बळ, जरि विधिनें विधिचो धरिली यशोर्थ हनु नसती.
व्यसनविलुप्तविवेक[8] न पावे चि, उपेक्षितां स्वतनु, कंपा,
ऐशा दैवहतावरि[9] साध्वी न विटो, त्यजूनि अनुकंपा.' २०८
वदला असें पुरुष तो, आहे केवळ विरूप, परि पाक[10]
कीं शीघ्रयान येथें नळसा; अवितर्क्य कर्मपरिपाक[11]." २०९
पूजुनि पर्णादातें, भैमी घेउनि मतीं स्वमातेतें,
योजी जें काम कुतुककीर्तिकर सरस्वतीसमा ते तें. २१०
त्या चि सुदेवासि म्हणे, "द्यावें त्वां एक दान दादानें[12],
हें शुष्यज्जीवन[13] सर पूर्ण असो एकदा नदादानें[14]. २११

१. तुरुंग. २. अकारसहित अशा नळाला=अनळाला (अग्नीला). ३. अकाररहिता=नळाम-पंत. ४. ऋतुपर्णाचा एक सेवक. ५ अयोध्यानगरीमध्ये. ६. आखूड भुज ज्याचे असा. ७. अन्वयार्थ–विधीनें (विधात्यानें) विधीची (दैवाची) यशोर्थ हनु धरिली नसती (यश प्राप्त व्हावें म्हणून दैवाचें आर्जव केलें नसतें) तर [विधि] बळ (बळात्कार) करिता. दैव प्रसन्न झालें होते म्हणून देहत्याग केला नाही. ८. संकटानीं नष्ट झाला आहे विचार ज्याचा तो. ९. हतभाग्यवर. १०. अन्नपाक आणि रथ त्वरेनें हाकणे या दोन कामात. ११. कर्माचा परिणाम. (कोणच्या कर्माचा परिणाम कसा होइल ही गोष्ट तर्काच्या बाहेरची आहे). १२ ज्येष्ठ बधूनें. (सुदेव हा मानिलेला ज्येष्ठ बधु). १३. शुष्क (आटलें) आहे पाणी ज्यातील असें. १४. नदाच्या ग्रहणानें.

ऋतुपर्णाला म्हण कीं 'नळ जुगमे, तो नसेल या भावें
होतो पुनःस्वयंवर दमयंतीचा; प्रभो ! तुम्हीं जावें. २१२
गेले पुष्कळ राजे राजकुमार स्वयंवरासि, अहा !
परि तो उद्यां चि कीं हो ! जा, जरि जाणें घडेल; शक्ति पहा.'"
तद्भावज्ञ द्विज तो साकेतीं शिकविलें तसें च वदे;
ऋतुपर्णा श्रवणीं तें वृत्त जसें अमृत हि न तसें चव दे. २१४
तें वृत्त बाहुकाला सांगोनि करूनि फुल्ल गाल वदे,
'साधो ! मित्रत्वें द्विजराजीं पद काय गा ! न गालव दे? २१५
मीं कुंडिनगमनोत्सुक, जाणसि तूं शीघ्रयान, ने मातें,
'हूं' म्हण, उद्यां स्वयंवर, व्हावा प्रत्यूह या न नेमातें.' २१६
नळ वरि म्हणे, 'बहु बरें;' स्वमनीं हा लागला खरखरा हो !
प्रथम गमे सुज्ञमतें खर योषिद्भाव तो खरं खरा हो. २१७
मग पुण्यश्लोक म्हणे, "न सतीचा दोष हा नियतिचा कीं,
भ्रमवी वळें भ्रमाच्या करुनि स्थिरनियमहानि यति चाकीं. २१८
पुत्र असोनि असें कां? हां ! म्यां वरिली वनांत विटलीला,
नाम न रुचेल मग, सुत मानेल कसा मनांत विटलीला? २१९
न बुडालों यामागें, आजि हि आहें, उद्यां बुडेन तमीं,
वतं[10] ! मीनकेतन ! कथं घटितं ते? काय तुज नसें नत मीं?
विटली न वामनातें श्री अन्या ही सती न दीनातें;

१. पक्षिश्रेष्ठ गरुडावर. २. गालव हा विश्वामित्राचा शिष्य; यानें गुरुदक्षिणार्थ आठशें अश्व मिळविण्याकरिता गरुडाच्या पाठीवर बसून सर्वत्र मचार केला, अशी कथा आहे. गरुडाने जसें मित्रभावानें गालवाचे कार्य केलें, तसे च तू हि माझें कर, असा ऋतुपर्णाच्या बोलण्याचा भावार्थ. ३. विघ्न. ४. खुरखुर, चटपट. ५. कठिण. ६. स्त्रीभाव. ७. गाढव. ८. अन्वय–नियति (दैव) यति (योग्याला) स्थिरनियमहानि करुनि भ्रमाच्या चाकी बळे भ्रमवी. ९. जाराचा आचार. १०. अरेरे ! (बत) मदना ! (मीनकेतन) कशी (कथं) तुझी (ते) [ही] घटना ? (घटितं) ?

सुकतां सिंधु सरासीं लावील कसें महानदी नातें[1]? २२१
न्यावा चि हा बहूत्सुक, वदलों या सूर्यवंशभूपा 'हूं,'
ज्याला वरील भैमी तो सुकृती भगवदंशभू[2] पाहूं." २२२
योजी ऋतुपर्णरथीं स्वाद्भुतविद्याबळें हयां सज्जुनीं,
स्वजना दारिद्र्यैसीं स्मरवूं हि न दे गतें[3] तयांस जुनीं. २२३
विद्याप्यायित[4] बाहुकबाहुकलितरश्मि[5] ते चपळ वाजी,
फुरफुरति म्हणों जाणों, 'आम्हां रविहयमदां[6] हि पळवा जी!'
ऋतुपर्ण आपणास हि 'धन्य' म्हणे होय सव्यथरथ[7] रवी,
क्षितिहृदयातें बाहुक दावुनि रथवेग भव्य थरथरवी. २२५
ऋतुपर्णाचा सारथि वार्ष्णेय म्हणे मनीं, 'असा मान्य,
होता नळ कीं संप्रति या लोकीं येक हा असामान्य. २२६
हा! पुण्यश्लोका! बा! होतों मीं सारथी तुझा पहिला,
काय तुझी गति झाली? कां त्वां दिधला वियोग या महिला?
रूपें न, गुणें शुचि कवि दाता सकरुण अनुग्र हा नळसा,
ती च गति दृष्टि रीति स्थिति आतां जी अनुग्रहानळसा[8].' २२८
त्या नृपवार्ष्णेयांचे दाटति पाहोनियां जवास[9] गळे,
तों स्यंदनावरुनि भूपृष्ठीं साकेतराज-वास[10] गळे. २२९
भूप म्हणे, 'पडला गा! भूपृष्ठीं उत्तरीयपट[11], थांब.'
बाहुक म्हणे, 'पडों द्या, तो योजन येक राहिला लांब.' २३०
पाहुनि बिभीतकद्रुम[12] भूप म्हणे, 'बाहुका! प्रसंख्यानीं[13]
मत्सम हि पटु न कोणही, मजला कर जोडिले असंख्यानीं.' २३१
ऐसें म्हणोनि सांगे तो त्या तरुचीं फळें दळें[14] गणुनीं

---

१. संबंध. २. भगवंताच्या अंशानें जन्मलेला. ३. गमनें-**पंत.** ४. बाहुकाच्या अश्वहृदयविद्येनें संतुष्ट झालेले. ५. बाहुकाच्या भुजानीं धरिल्या दोऱ्या ज्यांच्या ते (घोडे). ६. सूर्याच्या अश्वांचा गर्व ज्यांस आहे अशा. ७. पीडित आहे रथ (रथाश्व) ज्याचा तो. ८. अनुग्रह करण्याविषयीं अनलस अग्नी. ९. वेगास. १०. वस्त्र. ११. अंगावरील वस्त्र. १२. बेहडा-**पंत.** १३. गणना करण्याविषयीं. १४. पानें.

बाहुक म्हणे, 'पहातों मोजुनि, संदेह वाटतो म्हणुनीं.' २३२
'संख्यान अक्षहृदय हि जाणें मीं सत्य, तुज नमो, जावें
सूर्यास्तापूर्वी, कीं लागेल विलंब बहु, न मोजावें.' २३३
बाहुक म्हणे, 'असें तरि जा, भो वार्ष्णेय! सूत! रथ हाकीं,
काय कठिन हो! जातो कुंडिननगरासि नीट पथ हा कीं.' २३४
राजा म्हणे, 'शरण तुज आलों, ने क्षिप्र कार्य तें साधो.'
बाहुक म्हणे, 'मुहूर्त स्थिर हो, मोजीन तूर्ण मीं, साधो! २३५
नेऊं, परि पाहों द्या, बहु कौतुक वाटतें मना म्हणुनीं.'
भूप म्हणे, 'तरि इतुकीं या शाखेचीं च तूं पहा गणुनीं.' २३६
शाखा छेदुनि मोजी प्रथम फळें, मग तसीं च नळ पानें,
भरतां होय गतश्रम, विहिरा उकरूनि जेंवि जळपानें. २३७
'अश्वहृदय मीं देतों, द्या मज संख्यानें अक्षहृदय हि तें,'
ऐसें मागितलें त्या दातृवरें सर्वदक्षहृदयहितें. २३८
द्रुतकुंडिनगमनार्थी शिकवी त्या बाहुकासि तो कवि तें[६],
जाणों दिव्यौषध दे अंतर्गतकलिविषासि ओकवितें. २३९
विद्या दुष्टीं भय दे, जसि रघुची परमनीं चमू ढकली
कीं स्वस्था नहुषा मुनिहुंकृति, भी परम नीच मूढ कली. २४०

---

१. नदी वगैरेचे तारी खणतात जो डोहरा (डुरा) तो. २. रास केलेल्या पत्रफल-पुष्पधान्यादिकांची लांबी, उंची, विस्तार, संख्या इत्यादि केवळ पाहून सांगण्याची गणितविद्या—नीलकंठ; भारतटीकाकार. ३. फांशाच्या (द्यूताच्या) अभिमानी देवतेचें हृदय वश करणारा मंत्र. ४. सर्व चांगल्या लोकांच्या चित्तास हितकर अशा (दातृवर नळानें). ५. कुंडिन नगराला त्वरित जाण्याची इच्छा करणारा. ६. तें संख्यान आणि अक्षहृदय. ७. कलीचे ठायीं. ८. शत्रूंच्या मनांत. ९. स्वर्गस्था. १०. अगस्त्यमुनीची क्रोधवाणी (शाप). [इंद्रपद पावल्यानंतर इंद्राणीविषयीं मनांत कामवासना धरलेला नहुषराजा वाहनास सप्तर्षि लावून तिजकडे जात असतां वाटेंत त्यानें 'सर्प, सर्प' (चला चला) असें म्हणून त्या सप्तर्षींना लत्ताप्रहार

वर्णिति कवि ते प्याले गुरुकरुणामृतमहारसाला जे,
स्पर्शोनि कळि नळाला श्रोत्रिय[1]मुनिला महारसा लाजे. २४१
नळशक्तिपुढें कलिची शक्ति हि सिंहीपुढें जसी कुतरी,
चाले न लंघनीं गुरुच्या माया[2], जेंवि सिंधुच्या कुं-तरी[3]. २४२
शापूं पाहे नळ, परि सुचलें जें वज्रकवच[4] कलिला तें:
सेऊं तें नमनातें, दवभीतें[5] सेविजे सुसलिलातें[6]. २४३
नमुनि म्हणे कलि, 'देवा! पुण्यश्लोका! महायशा! पावें;
दे अभय मुखीं याया स्तोत्र[7], न यायास 'हाय!' शापावें.२४४
दुष्कर न शिखिनिषेवण[8] हालाहलनामगरनिषेवण वा[9],
शिरला या तनुकक्षीं[10] भैमीशापाहिवरविषें[11] वणवा. २४५
पूजिति अतापदा बहु, देवा हि न तापदा अरण्यनळा[12]:
सत्पद[13] चि, न हरि हरि! हरि! हरिचें[14] हि नतापदा[15] अरण्य नळा!
[16]स्मरणें त्वद्भावातें पाहेन जनीं लवें हि अनळसमीं,

केला, तव्हा तू स्वर्गच्युत होऊन 'सर्प' होशील असा अगस्त्यानी त्याला शाप दिला; परंतु नंतर नहुषानें विनवणी केल्यावरून, 'जो तुझ्या प्रश्नाचें उत्तर देईल तो तुला शापमुक्त करील' असा उःशाप दिला. याप्रमाणे यामुनगिरीवरील सरोवरात सर्प होऊन पडलेल्या नहुषाला पुढे धर्मानें शापमुक्त केले].

१. वेदवेत्त्या मुनीला २. कपट. ३. फुटकी नौका. ४ जे [नमनरूप] वज्रासारखें दृढ कवच ते कलिला सुचलें. ५. दावाग्नीस भ्यालेल्यानें. ६. वणव्याला भ्यालेल्यानें उत्तम उदकाचा आश्रय करावा. ७. [तुझे] स्तोत्र. ८. अग्निसेवन=अग्नानें जाळून घेणें. ९. किंवा. १०. शरीररूप गवतात. ११. दमयंतीच्या शापरूपी महासर्पाच्या विषानें. १२. अग्निहोत्र्यांच्या अरणी-पासून उत्पन्न होणाऱ्या अग्निदेवाला हि. १३. साधूचे चरण च [हरि]. १४. इंद्राचें नंदनवन देखील. १५. शरणागताची आपदा (संकट). १६. अन्वयार्थ— [तुझ्या] स्मरणें लवें हि (अल्पमात्र हि) अनळसमीं (तेजस्वी अशा) जनीं [मी] त्वद्भावातें पाहेन (त्याला तुझ्यासारखा च पूज्य समजून छळणार नाहीं).

[1]अनळसमीर चि तूं तों मज [2]कक्षा, पदि असेन [3]अनळस मीं.'
कोपासि आवरी नळ, [4]सन्मति केवळ न रुक्षता सिकली.
आधीं दूषी [5]याचकसुरतरुला, मग [6]बिभीतकासि कली. २४८
तें स्वमुखें प्रकट करुनि [7]दत्ताभयदानधर्म न विटाळी,
खळकृतसच्छळकथन-[8]प्रस्तावातें कुलीन कवि टाळी. २४९
बैसोनि रथीं पुनरपि अश्वांतें तो [9]प्रियंवद पिटाळी,
कुंडिनपुर दावुनि, भय ऋतुपर्णमनांत जें तदपि टाळी. २५०
कळतां, ऋतुपर्णाला भीमें भेटावयासि आणविलें,
भैमीस [10]रथरवें 'नळ आला' हें, 'नळ' हयां हि जाणविलें.
वळखे [11]वार्ष्णेयाला, त्या ही [12]रविवंशभवनदीपा हे,
नळसिंधुप्रति च न ती [13]भीममुकुंदांघ्रिभवनदी [14]पाहे. २५२
तो ह्रस्वबाहु सारथि तिसरा, चवथा रथीं नसे नळ कीं.
हा! कीं भ्रमलीं नेत्रें अश्रुभरें सर्वकाळ ही मळकीं. २५३
ऋतुपर्णाची सत्कृति करुनि म्हणे भीम भूप वासवसा,
'गोड करा, [15]हंसें तुम्हीं, हा स्वीकारूनि कूपवास, वसा.' २५४
वार्ता स्वयंवराची स्वप्नीं हि नसे, कथील तो आर्य?
आगमनहेतु पुसतां, 'नमनावांचूनि कोणतें कार्य?' २५५
भैमी दूतीस म्हणे, 'मद्धृदयीं तर्क हा असा वागे,

---

१. अग्नि आणि वायूसारखा च. २ गवताला. ३. निरलस, तत्पर. ४. सज्जनाची बुद्धि केवळ रुक्ष (कठोर)च असत असें नाहीं; तर प्रसंगीं मृदु हि असते. ५. याचकाच्या कल्पवृक्षाला—नळराजाला ६. कलीने नळाच्या शरीरांतून बिभीतक—बहेड्याच्या झाडामध्यें प्रवेश केला. ७. दिलेले अभयरूप दान हा च धर्म. ८. प्रस्ताव=समय, प्रसंग. ९. गोड बोलणारा. १०. रथाच्या आवाजानें. ११. नळाच्या सारथ्याचें नाव. १२. सूर्यकुलगृहभूषणाला. (ऋतुपर्णाला). १३. भीमकराजा हा च विष्णु, त्याच्या पायापासून उत्पन्न झालेली नदी भागीरथी ती (दमयंती). १४. सिंधु हा नदीचा पति, अर्थात नळसिंधु म्ह० पति नळ, त्यातें न पाहे. १५. मानससरोवरात राहणारे हंस च असे तुम्ही.

ऋतुपर्णाचा सारथि बाहुक जो तो चि नळ असावा, गे!
केशिनि[1]! जा, शोध करीं; मळलें विमळ स्वरूप बहुधा त्या
मलिन[2]कलिनयनपातें; जाणों संदहित[3] चि मान्य बहु धौत्या[4].'
जाउनि रथशालेंत प्रार्थुनि बहु बाहुकासि ती वदवी,
शोधुनि पाहे भैमीहृदयाच्या कार्यसिद्धिची पदवी[5]. २५८
पर्णादाजवळि जसें वदला तैसें[6] चि केशिनीजवळ,
धवळ मधुर ते वर्ण[7] श्रुतिला[8] गमले तिच्या सुधाकवळ[9]. २५९
ती भैमीस म्हणे, 'जी! येइल भलत्या जनासि न गहिवर;
दिसतें सत्व[10] असें कीं, पडतां न चळेल हेमनगें[11] हि वर. २६०
गहिवरला जी! बाई! परि आवरिला बळें चि गहिवर तो,
योगें[12] रूप फिरविलें[13], सूत[14] नव्हे हो! समर्थ महिवर[15] तो[16].' २६१
पुनरपि पाठविली ती, येउनि सांगे हळू च कीं, 'अनळ[17]
जळ हि घटांत निघालें, बाइ! म्हणावें कसें तया न नळ?
चुरलीं हि फुलें झालीं पूर्वाधिक[18], अग्नि हि न करा[19] पोळी,
खिडकी[20] हि होय मोटी, येइल तसि एक हि न करा[21] पोळी.'
'तत्कृत पदार्थ कांहीं आण, कर तदर्थ जा मिषाला[22] गे!'
ऐसें म्हणतां आणी, चाखाया त्या चि आमिषा[23] लागे. २६४
लागे खमंग पळ[24], परि तनुचें स्तोकावशिष्ट[25] हि मग रसें[26]

---

१. दमयंतीच्या दासीचे नांव. २. दुष्ट कलीच्या दृष्टिपातानें. ३. साधूंचें अकल्याण. ४. ब्रह्मदेवास. ५. स्थान. ६. मागें २०७।८ गीति पहा. ७. शब्द. ८. कानाला ९. अमृतग्रास. १०. बळ. ११. मेरुपर्वत. १२. दैवयोगानें. १३. विद्रूप केलें. १४. सारथि. १५. भूपति. १६. नळ. १७. अग्नि. १८. पूर्वीपेक्षां अधिक [सुगंधी आणि टवटवीत] झाली. या व मागच्या पद्यावरून वायु, जल आणि अग्नि ह्यांचा जय बाहुकास प्राप्त असल्याचें सुचविलें आहे. १९. भार्जा. २०. त्या बाहुकाला जावयाचें असेल तर्थील लहान असलेलें हि दार आपोआप मोठें होई. २१. करावयास. (बाहुकानें केलेल्या पोळीसारखी एक पोळी हि कोणास करितां येणार नाही). २२. कपटाला, सोंगाला. २३. मांसाला. २४. मांस. २५. अल्प राहिलेलें—**पंत.** २६. गोडीनें.

तें सर्व भान[1] पळवी, पळ वीर्यें[2] पोतें[3] मिष्ट हिमें[4] गरसें[5]. २६५
सावध होऊनि म्हणे, 'ओळखिला तो चि सुरस[6] मासाचा;
झांकूनि रूप होसी कां लटिका? हो चि सुरसमा[7]! साचा[8].'
मग बाहुकाकडे ती स्वापत्यें न्यावया तिला सिकवी,
तीं पाहतां चि धावे, धरुनि उरासीं रडे विलासि कवी. २६७
'स्वापत्यस्मृतिनें मीं झालों ऐसा' असें म्हणे सुकवी;
त्या सुदृढप्रेममहापाशांत[9] हि सांपडोनि तो चुकवी. २६८
हें ऐकुनि साध्वीनें मातेकरवीं पित्यासि जाणविलें,
तदनुमतें चि तया बहु विनउनि अंतःपुरांत आणविलें. २६९
तो पाहतां धृतिमृगीकर्णीं[10] कटुशोकसिंहहाक[11] सिरे,
स्वमनीं नळ कलिस म्हणे, 'केली वरकांतिहानि[12] हा! कसि रे?'
अन्योन्य दृष्टि मिळतां, शोकभरें ती हि साधि[13], तो हि रडे.
विधिहतमति[14] जन हरउनि करगं[15] अमृतफळ हि साधितो[16] हिरडे.
दुःसहनिजविरहव्रतकृशतनुला[17] देखतां चि कळवळला;
तीवरि शुष्यत्सस्यक्षितिवरि[18] घनसा[19] दयाळु नळ वळला.२७२
जीनें पतिपदपंकजरेणुपुढें[20] तुच्छ लेखिला कार्य[21],
ती त्यासि पुसे, 'सुप्तस्त्रीत्यागी[22] साधु देखिला काय? २७३

१. देहभान, शुद्धि. (नळानें तयार केलेल्या मांसान्नाची चव जाणणाऱ्या दमयंतीने, चवीवरून ते अन्न तयार करणारा बाहुक हा नळ च असे ताडले). २. सामर्थ्यानें. ३. प्यालेले. ४. थट. ५. विषासारखे. ६. उत्तम गोडी, सुरुचि. ७. हे देव तुल्या (नळा!). ८. खरा. ९. बळकट अशा [अपत्य]-प्रेमाच्या मोठ्या बंधनात. १०. धैर्यरूप मृगीच्या कानात. ११. कटु अशी शोकरूप सिंहाची हाक. १२. सुंदर कांतीची नासाडी. १३. मनोव्यथायुक्त. १४. दुर्दैवाने नष्ट केली बुद्धि ज्याची तो. १५. हस्तगत. १६. मिळवितो. १७. असह्य अशा आपल्या विरहरूपी व्रताने कृश झाले आहे शरीर जिचें तिला. (दमयंतीला). १८. शुष्क होत आहेत धान्ये जीची अशा पृथ्वीवर. १९. मेघसा. २०. पतीच्या चरणकमलधूलीपुढें. २१. शरीर. २२. निजलेल्या स्त्रीचा त्याग करणारा.

पाईं भ्रमली श्रमली निजली भिजली निजाश्रु-नीरानीं,
धार्मिक न पाहिला तो, जो जाय असीस टाकुनीं रानीं. २७४
पति निजला मग निजली, तेव्हां चि प्रथम न उठली, चुकली.
आग[1] त्यागविहित[2] हें? सुज्ञ मरे तों हि फळहरा[3] बुकली? २७५
विटला[4] जाणों प्रभु कीं वरिला नर, सुरवरासें[5] न बधूनीं[6];
हें अघ, तरि न वरावें काय सुगुणगणवरासन[7] वधूनीं? २७६
जळविरहें मत्स्यीसी मरती कीं प्रेम दाविती बोलीं[8],
पाहों बरी परीक्षा, नेत्रें करिती क्षणक्षणीं ओलीं[9]. २७७
पुण्यश्लोकें रामें सीतासी हे हि अग्निच्या कुंडीं
टाकूनि पाहिली, तों रागें[10] शुकीच्या, तसा इच्या तुंडीं[11]. २७८
बहुधा यां[12] भावें ही त्यजिली स्त्री, पंडितें जसी असती[13];
काळें[14] हि कीं न पुण्यश्लोक त्यजिता, जरी बरी[15] असती.' २७९
पुण्यश्लोक म्हणे, 'गे! राज्यश्रीस्त्रीवियोगहेतु कली,
शतमरणविपत्तीसीं मतिमति[16]! सति! अतिविपत्ति हे तुकली[17].
देवि! कलि तुझ्या शापें, बहु कर्कोटकविषें हि तळमळला,
गेला पळोनि, जेणें विधुंतुदें[18] विधु तसा चि नळ मळला. २८१
आलों तुजकरितां चि, श्रीमति! साध्वि! प्रसन्न हो महिते[19]!
न सतीप्रसादसम सुखदायक सत्तीर्थवास होम[20] हि ते. २८२
दुःखांत पाडिले ऋजुमति[21]! दुःसंगें तुझे असु खगानें[22],
व्याधाच्या मधुरें ही हरिणीला सेवटीं असुख गानें. २८३

---

१. अपराध. २. त्याग करण्याजोगा ३. फळ (फळासारखी क्षुल्लक वस्तु) चोरणाऱ्याला. ४. कंटाळला, रुष्ट झाला. ५. इंद्रास. ६. अनुकूळ होऊन. ७. उत्तम गुणसमुदायाचें श्रेष्ठ स्थान च अशा नरास. ८. भाषणानीं (वरवर). ९. अश्रूंनें भिजलेली. १०. लाली. ११. तोंडावर. १२. सदोष आहे या भावें. १३. व्यभिचारिणी. १४. कालांतरीं हि. १५. शुद्ध. १६. हे बुद्धिमति! १७. तुलना पावली. १८. राहु-पंत. १९. हे पूजनीय स्त्रिये! २०. यज्ञादि कृत्य. २१. सरळ बुद्धीचे दमयंति! २२. पक्ष्यानें. (हंसानें).

कैंचें सुख दहनासीं, स्वच्छ करो सख्य वा रण करो रू[1],
तेंवि कळ[2]भास कितवसंग न सुखहेतु, वारण[3]करोरू ! · २८४
जरि तूं स्वयंवरीं वरणार परीक्षूनि गुणसुखनिधीतें,
युक्त चि कवि गातील चि तुझिया निर्दोष[4]गुणसुखनिधीतें.
प्रेमें जरि खळ वरिला, तरि लावी मानसीं खरखरा, गे !
लोपविला न अ[5]कार चि, आकार हि, नळ न हा, खर[6] खरा गे !
ऋतुपर्ण पावता म्यां केला समयीं न देवि ! मीं चुकलों,
कळत चुकेन कसा हो !? नकळत चुकतां मॆंहा सुखा मुकलों.'
भैमी थरथर कांपे, नमुनि म्हणे, 'हा[8] उपाय आगमनीं,
वाहीन शपथशत मीं, न धरावें यावरूनि आगं[9] मनीं. २८८
त्यजुनि सुर, चरण वरिले हे, कीं, सौंदर्य पदं[10]नखापरतें
चंद्रीं ही न, पराचें सादर पाहे न वदन, खापर तें. २८९
उत्तर तुम्हीं दिलें तें पर्णादें कळवितां चि मातेतें,
कथुनि असें केलें जी ! सत्पदरतचित्त जें न माते तें. २९०
ऋतुपर्णाजवळि तुम्हीं सूतपणें जरि असाल, तरि त्यातें
एकदिनीं शतयोजन आणाल चि आत्मपोषक[11]रित्यातें. २९१
सम शुद्ध भाव सोडुनि मति अनुसरली असेल विषम[12]मातें,
तरि हें चि दर्शनामृत मारू होवूनि उग्र विष मातें. २९२
प्राण्यांच्या प्राणांचे पोषक वातार्कचंद्र हे असती.
आतां चि प्राणांतें सोडूत, जरी असेल हे अ-सती.' २९३

---

१. कापूस. २. बायकोला. ३. हत्तीच्या शुंडेसारख्या मांड्या जिच्या अशा (दमयंती) ! ४. दोषरहित गुणांची उत्तम खाण अशा बुद्धीते. ५. अवर्ण च लोपविला असें नाहीं, तर आकाराचा हि लोप केला; म्हणजे जो पूर्वी अकारयुक्त नळ म्हणजे अनळ (अग्नि) होता, तो च नळ झाला, अर्थात् तेजोरहित झाला आणि आकाराचा (स्वरूपाचा) हि लोप झाला. ६. खळ (रलयोरभेदः) किंवा गाढव, अविचारी. ७. तेजा. ८. स्वयंवर हा. ९. अपराध. १०. या पायाच्या नखापेक्षां. ११. आपल्या पोषणकर्त्यातें. १२. वाईट मार्गाला.

आकाशीं वायु वदे, 'पुण्यश्लोका नळा! न गांजावें;
ऐसें हि होय समयीं कीं स्थैर्य त्यजुनियां [1]नगां जावें. २९४
परि [2]शीलें कोणा हि व्यसनीं क्षणभरि हि सोडिली न सतीः
तरतासि कसा स्त्रीनें जरि शीलसमृद्धि जोडिली नसती? २९५
[3]असंतीस सतीत्व जसें त्या [4]श्रीमद्रामपादतामरसें
[5]देवा! [6]इच्छ्या हि द्यावें 'दमयंती' या [7]विशुद्धनामरसें.' २९६
गर्जेति नभीं न केवळ [8]मांती त्या [9]सुरपुरांत न [10]नगारे,
पुष्पघन पडे, म्हणती गंधर्वा सुर, '[11]पुरातन न गा रे!' २९७
दिव्यांबरें स्वतनुला झांकुनि, कर्कोटकासि नळ भूप
स्मरला जों, स्मर लाजों लागेसें प्रकटलें रुचिर रूप. २९८
स्वपतिगळां पहिली [12]श्री जों, साध्वी स्त्री हि तों, बळें चि पडे.
[13]ते दंपती न, डोळे व्यर्थ विना प्रेम बोबळें चिपडे. २९९
आलिंगुनि अंकावरि घेउनि, नेत्रें पुसूनि तो हातें,
[14]बाष्पभररुद्धगळ नळ समजावी हरुनि शोकमोहातें. ३००
हर्ष इला नळलाभें बहु, न तसा कुमुदिनीस शशिलाभें;
[15]पुण्यश्लोकपदें [16]हे किंवा [17]ते धरि मनांत न शिला [18]भें. ३०१
हळुहळु चि रडत होत्या दमयंतीच्या दयाळु ज्या माता
त्या मोठ्यानें रडल्या होतां चि प्रकट साधु ज्यामाता. ३०२

---

१. पर्वताला. २. उत्तम आचाराने. ३. (अर्थानुसंधानानें) अहल्येस. ४. शोभायमान रामाच्या चरणकमलाने. ५. हे नला! ६. या दमयंतीच्या. ७. पवित्र नामाच्या गोडीने. ८. मावतात. ९. अमरावतीत. १०. 'नगारा' हा आरबी शब्द आहे. ११. पूर्वीचें जुनें गाणें गाऊ नको; (नवे नलदमयंतीस्तुतिपर असे गा). १२. स्वरूपशोभा. १३. अन्वयार्थ—विना प्रेम ते दंपती न; [तसे च] विना बोबळे डोळे व्यर्थ चिपडे [होत]. १४. ज्याचा गळा अश्रूंनी दाटून आला आहे तो. १५. पुण्यश्लोक नलाच्या किंवा श्रीरामचंद्राच्या पदाच्या योगाने. १६. दमयंती. १७. शिलारूप अहल्या. १८. भय.

भीम रडे, न प्रकटो, पूर्वीं जो वेपमान[1] सोधि[2] रडे,
केलें होतें चिंतावाळविनें जरि हि मानसा धिरडें[3]. ३०३
ऋतुपर्ण हि सुख पावे, स्वार्थाग्रह लेशमात्र न कुलीनीं.
साधुमतिनीं[4] न धरिजे परभोगीं द्वेष काम न कुलीनीं. ३०४
नळदत्ताश्वहृदयवरविद्येनें[5] तो[6] हि सुखविला साचा,
झाला लाभ नळासम ज्यास सुगतिभोगसुखविलासाचा. ३०५
च्यार घटिका हि दुःसह ज्यां, त्यांसि वियोग च्यार हायन[7] हो;
हाय न होरपळविला मीन, म्हणे अरि हि, न विरहायन[8] हो.
आधीं लीळेनें श्रीहर[9] भैमीताप जिंकिला भूपें,
मग तो पुष्कर[10] हि, कसें हरवावें वारिराशिला[11] कूपें? ३०७
पुण्यश्लोकानें त्या श्रोतृदुरिततूलसंपदनळानें[12]
गौरविला अहितकर हि पुष्कर, कलिहृदयकंपदनळानें[13]. ३०८
केलें राज्य बहु दिवस पुण्यश्लोकें नळें जसें रामें,
कलि कांपतो थरारां ज्याच्या कविकोटिकीर्तितें[14] नामें. ३०९
नळ पुण्यश्लोक तसा तूं हि; कलि तसा सुयोधन हि खोटा.
द्यूतें पदच्युति समा[15], परि या तापापरीस तो मोटा. ३१०
अनुकूळा स्त्री भ्राते ब्राह्मण शतशः समागमें वसती.
धर्मा! तुझी वनींची प्रमदवनवसतिसमा[16] गमे वसती. ३११
करुनि खळपराभव तूं निष्कंटक राज्य सुचिर करिसील,
घे अक्षहृदय, पडल्या योग तसा दुष्टगर्व हरिसील." ३१२

---

१. कंपायमान. २. दुःखां. ३. एक सच्छिद्र खाद्य पदार्थ. ४. सुबुद्ध जनानां. ५. नळानें दिलेल्या अश्वहृदयरूप श्रेष्ठ विद्येच्या योगानें. ६. ऋतुपर्ण ७. वर्षें—**पंत**. ८. विरहाचें स्थान. ९. शोभा हरणारा. १०. नळाच्या भाउबंदाचें नांव. (पूर्वी नळाला द्यूतांत जिंकलेला त्याचा भाऊ). ११. सागराला. १२. श्रोत्यांचीं पातकें ही च कापसाची संपत्ती (ढीग) त्यास अग्नीसारख्या अशा पुण्यश्लोक नळानें. १३. कलीच्या हृदयास कंप देणाऱ्या नळानें. १४. अनेक कवीनां स्तविलेल्या. १५. सारखी. १६. अंतःपुरोचितक्रीडावनांतील वसतीसारखी.

बृहदश्व अक्षहृदया देउनि संध्या करावया गेला,
केला प्रमुदित पुण्यश्लोकयशें धर्म चित्रसा ठेला. ३१३

अध्याय पांचवा.

ऋषिकथित परमदुष्कर जिष्णुतपःश्रवण करुनियां धर्म,
सानुज सदार चिंता पावे, पावे चि ना मनीं शर्म[1]. १
देवर्षि[2], तीर्थयात्राफळ जें गंगात्मजा[3] पुलस्त्य[4] वदे,
तें आपण ही सांगुनि धर्माला धर्मसंग्रहोत्सव[5] दे. २
धौम्य हि विचार पुसतां सांगे धर्मासि तीर्थयात्रा त्या,
कविविस्तरभय न हरिति, जरि हि हरिति भक्तभवभया त्रात्या[6].
तों येउनि सांगे सितवाहचरित[7] हरिनियुक्त[8] लोमश[9] तें,
प्रत्युत्थान[10] जयाला द्यावें सच्छ्रोतृकर्णलोमशतें[11]. ४
"धर्मा! दिव्यास्त्रज्ञ त्रिदशवरार्धासनस्थ[12] वासवसा,
अर्जुन विलोकिला म्यां, स्वस्थ तुम्हीं करुनि वननिवास वसा. ५
शक्रें तुज कथिलें कीं, 'अर्जुन झाला कृतार्थ, पाठवितों,
त्वद्धृद्गतराधासुतभयशल्योद्धारयत्न[13] आठवितों. ६
विजयार्थ तीर्थयात्रा लोमशकथिता अतामसी[14] कर गा!

---

१. सुख. २. नारद. ३. भीष्मास. ४. पुलस्त्यमुनीनें पूर्वीं भीष्मास तीर्थयात्राफळ सांगितलें होतें, त्याचा च अनुवाद येथें नारदांनीं केला आहे. ५. धर्मसंग्रह करण्याविषयीं उत्साह. ६. रक्षणकर्त्या (अशा त्या तीर्थयात्रा). ७. अर्जुनाचें चरित्र. ८. इंद्रानें पाठविलेला. ९. एक ऋषि. १०. उत्थापन. ११. रसिक श्रोत्यांच्या शतशः कर्णांनीं व केशांनीं. (कुतूहलमय कथा ऐकण्यास कान उत्थित होतात व रोमांच उभारतात, हें अनुभवगम्य आहे). १२. देवश्रेष्ठ इंद्राच्या अर्धासनावर बसलेला. १३. तुझ्या हृदयांतील कर्णभयरूप शल्य उपटून काढण्याचा यत्न. १४. तमोगुणरहित.

करंगा[1] होईल श्री, कृष्णामृतसिंधुनामसीकर[2] गा[3].' ७
मज पार्थें हि प्रार्थुनि कथिलें; गा! पार्थिवोत्तमा[4]! धर्मा!
करवीन तीर्थयात्रा, चाल, असें मीं सहाय या कर्मा." ८
चित्तांत तीर्थयात्राकाम, तया पुरविता प्रभु हि आला,
जैसा अंभोद[6] तृषित चातकखग पसरितां चि वरि 'आ' ला. ९
सेवी पांडव सिद्धाश्रमतीर्थांतें तदीय महिम्यांतें,
विस्तरभयें न लिहिलें रसिकानुमतें मनोरम हि म्यां[7] तें. १०
तीर्थें करीत गेला, कीर्ति बहुत ऐकुनि प्रभासाची[8],
तेणें भेटविली, हो! पुण्यर्द्धि[9] नवांबुदप्रभा[10] साची. ११
मुनि सर्व तीर्थयात्रा करवुनि ने गंधमादननगातें[11],
गातों; मन्मति[12] म्हणत्ये, 'मानवतिल साधुपाद न, न गा तें.' १२
कठिन पुढील पथ म्हणुनि, धर्म म्हणे, 'सद्गुणभ्रमरबकुळा[13]
भीमा! गंगाद्वारीं वस, एका मात्र येउ दे नकुळा. १३
रक्षुनि पांचाळीला, सहदेवाला सहर्षि[14]धौम्याला,
स्वस्थ रहा, नेतों मी त्वदनुमतेंकरुनि या चि सौम्याला[15].' १४
भीम म्हणे, 'हें गुरुला[16] विनवा, आम्हां तिघांसि न वदावें,
अर्जुनविरहग्रीष्मीं[17] न जळावें त्वद्वियोगनवदावें[18]. १५

---

१. हस्तगत. २. (कृष्णरूप अमृतसमुद्राचे नामरूप) अंबुकण—**पंत.** तुषार. ३. स्तवन कर. ४. श्रेष्ठ राजा! ५. लोमश—**पंत.** ६. मेघ. ७. मोरोपंतानें. ८. प्रभासतीर्थाची. (हे तीर्थ द्वारकेजवळ आहे). ९. पुण्याची समृद्धि. १०. श्रीकृष्ण—**पंत.** कृष्ण हा कृष्णवर्ण असल्यानें त्यावर नूतन मेघाच्या कांतीचा च आरोप येथें केला आहे. ११. गंधमादनपर्वत. (हिमालयाच्या उंच शिखरांपेकीं हें एक आहे). १२. **पंत** म्हणतात, मी गातों; पण सज्जनांना वर्णनविस्तार आवडावयाचा नाहीं म्हणून तो करूं नको असें माझें मन मला सांगतें. १३. सद्गुणरूप भ्रमरांस बकुलपुष्पासारख्या अशा! १४. ऋषिसहित. १५. कोमल मनाच्या नकुळास. १६. धौम्याला. १७. अर्जुनाचा विरह हा च ग्रीष्ममय (उन्हाळा), त्यांत. १८. तुझ्या वियोगरूपी नूतन वणव्यानें.

चौघांस हि वाहेन, त्यजितां दाटूनि कां नरविमाना[1]?
शिरतां पाताळबिळीं दीप हि पावेल कां न रविमाना[2]?' १६
कृष्णा हांसोनि म्हणे, 'छायेला[3] काय जी! महायास?
चाला, चालेल पहा, योग्या नोहे चि [4]हे रहायास.' १७
भेटे साधु कुलिंदक्षितिनाथ[5] सुबाहु त्या अनन्यास[6],
परमाप्तास[7] प्रभुवर धर्म म्हणे, 'रक्ष हा जनन्यास[8].' १८
घेउनि जाय तयांला लोमश पाजूनि पुण्यपुंजरसा[9],
सुरसत्कृतबीभत्सुप्रेक्षोत्साह[10] हि पतत्रिकुंजरसा[11]. १९
जातां दुर्गममार्गीं अश्रुत चि पदार्थ नित्य नव दावी,
सांगे कथा अशा मुनि, गोष्टि सुधेची हि ज्यांत न वदावी. २०
वातें वर्षे[12] पावे कृष्णेची गिरिपथांत तनु कंपा,
रंभासी[13] पडतां ती, व्याकुळ करि पांडवांसि अनुकंपा[14]. २१
[15]वीजी वल्कें[16] वायुज[17], अंकीं शिर धर्म तो दयाघन घे,
धौम्यें[18] मुखीं जळ घाली; देवर्षि[19] म्हणे, 'शमस्तु[20] ते अनघे[21]!'
तच्चरण अजिनशयनीं[22] चुरिती, म्हणति, नवरी[23] न यम[24] तीतें,
साधूंच्या दुःखितजनहितकृत्यान्य[25] न वरी[26] नय[27] मतीतें. २३

१. नररूप विमानाला. २. सूर्याच्या योग्यतेला. ३. सावलीला. (द्रौपदी आपणास धर्माची सावली म्हणत आहे). ४. ही द्रौपदी. ५. कुलिंददेशाचा राजा. ६. ज्याला कोणी अन्य—परका नाहीं त्यास. (धर्मराजास). ७. परमविश्वासु सुबाहुला. ८. जनरूप ठेवा. ९. पुण्यसमूह हा च रस, त्याला. १०. देवानी सत्कारिलेल्या अर्जुनास पाहण्याचा उत्साह. ११. गरुड—**पंत.** पक्षिश्रेष्ठासारखा. (कुंजर, नाग, हरि वगैरे शब्द श्रेष्ठत्ववाचक आहेत). १२. वृष्टीनें. १३. केळीसारखी. १४. कृपा, प्रेम. १५. वारा घाली. १६. वल्कलाने. १७. भीम. १८. धौम्यानें रक्षोघ्नमंत्रानें अभिमंत्रित असें जल द्रौपदीच्या मुखांत घातले व आशीर्वाद दिला. १९. नारद. २०. तुझें कल्याण असो—**पंत.** २१. हे पापरहिते! २२. मृगचर्माच्या शय्येवर. २३. पत्नी, बायको. २४. नकुळ-सहदेव. २५. दुःखित जनास हितकर अशा कृत्याहून इतर. २६. स्वीकारी. २७. नियम, वर्तनक्रम.

धर्म म्हणे, 'बा भीमा! घे स्कंधीं, योग्य ही न गमनातें,
निष्ठुरसा गमला हा सत्संश्रययोग्य[1] ही नग मनातें.' २४
भीम म्हणे, 'मीं ईस हि, तुज हि, यमांस हि, सुखें चि वाहेन,
अथवा होइल आज्ञा तरि आजि घटोत्कचासि[2] बाहेन.' २५
धर्मानुमतें स्मरतां धाया गुरुदास्यपुण्य[3] जनकानें[4],
ऐके 'घ' घरीं, 'टोत्कच' नमनीं, तो सत्य पुण्यजन[5] कानें. २६
धर्म नकुळ सहदेव द्रुपदसुता धौम्य भीमसेन मुनी,
प्रेमास्राशीर्वर्षी[6] घनसे केले घटोत्कचें नमुनीं. २७
भीम म्हणे, 'पुत्र सुखें पावुनि गुरुदास्यपुण्यपर्व[7] तरे,
आम्हांसि गंधमादननामा हो सुगम पुण्यपर्वत रे!. २८
हे कृष्णा त्वन्माता चालों न शके पथीं, इला वाहें,
तारक तुल्य, स्कंधग[8] गुरुमूर्ती[9] गंडकीशिला[10] वा हें[11].' २९
पुत्र म्हणे, 'भिन्न असति पंचायतनासि[12] काय संपुष्ट[13]?
वाहो सर्वां माझा, आहे नीरोग काय संपुष्ट[14]. ३०
पांच तुम्हीं धौम्य हि गुरु, दुर्लभ मज दास्य अन्यदा[15] सांचें,
वाहेन तुम्हां, हे मुनि जनु[16] सफळ करूत अन्य दासांचें[17]. ३१

१. माधूंच्या आश्रयास योग्य. २. याचे डोकें घटासारखें उत्कच (केशरहित) होतें म्हणून यास 'घटोत्कच' असे नाव पटले. ३. पितृसेवेचें पुण्य. ४. बापाने. (भीमानें). ५. राक्षस. (घटोत्कच किती जलद आला हें ह्या गीत्यर्धात खुबीने दाखविले आहे). ६. प्रेमाश्रु आणि आशीर्वाद याचा वर्षाव करणाऱ्या. ७. पितृसेवारूप पुण्याचा पर्वकाल. ८. खांद्यावर असलेली. ९. मातेची मूर्ति. १०. शालिग्रामशिला. (गडकी नदींतील शिला). ११. हें द्वय. १२. पांच देवतांचें (शिव, विष्णु, सूर्य, गणपति आणि देवी यांचें) आयतन (गृह, समुदाय), त्यास. १३. देव ठेवण्याचें पात्र. १४. बळकट, लठ्ठ. १५. दुसऱ्या वेळीं. १६. जन्म—पंत. १७. भावार्थ—मी तुम्हां सहाजणाना वाहीन आणि ह्या बाकीच्या मुनींना माझे दुसरे सेवक वाहतील.

अथवा त्या देवीतें[1] विंध्य, तसा मीं इला चि वाहेन,
[2]स्वाश्रितरक्षःकृतभवदुद्वहनजसुकृतभाग लाहेन.' ३२
रक्षःस्कंधीं धौम्यप्रमुख ऋषि प्रथम बसविले, पावे
शिवसा सत्संग. न कां गरुडसखें[3] गरळरस विलेपावे[4]? ३३
[5]चक्षुर्विष अहि रक्षी अमृतघटातें, मुखीं न ओतुनि घे
[6]हरितेजें; हें हि तसें; शिवशुकसेवेसि कां न ओतुं निघे? ३४
कपिच्या सीता, हरिच्या[8] कीं विंध्यमहाद्रिच्या हि आदिसती[9],
देवी घटोत्कचाच्या स्कंधीं तसि होय त्या जना दिसती. ३५
शोभति घटोत्कचाश्रितरक्षःस्कंधीं चढोनि कुरुवर ते,
जाणों नभीं घनांच्या साक्षाद्रवि चंद्र शुक्र गुरु वरते. ३६
योगारूढें[10] श्रीमुनि लोमश चाले पुढें जसा अर्के[11],
अर्कद्वय अद्भुत हें, हा क्षण खेचर[12]मनीं उठे तर्क. ३७
दावुनि दूरुनि हेमगिरि[13] मंदर, नारायणाश्रमीं उतरी,
जेथ सदा संनिहिता[14] गंगा भवसिंधुपारदा[15] सुतरी[16]. ३८
[17]अर्काभ सहस्रच्छद[18] सौगंधिक[19] पद्म मारुतानीत[20]
कृष्णेपुढें चि पडलें, होय जणों तन्मुखाब्ज[21]भाभीत. ३९

---

१. विंध्यपर्वतवासिनी व महिषासुरमथिनी दुर्गादेवीते. २. आपला आश्रित जो राक्षस त्यानें केलेलें जें आपले उद्वहन (खांद्यावरून घेऊन जाणें) तज्जनित पुण्यांश. ३. [सर्पशत्रु अर्थात् विषनाशक असा] गरुड आहे मित्र ज्याचा त्याने. ४. अंगाला लावावे. ५. चक्षुर्विषनामक सर्प. ६. विष्णूच्या प्रभावानें. (आदि० अ० ४।४८ पहा). ७. मार्जार—**पंत**. ८. सिंहाच्या. ९. पार्वती, दुर्गादेवी. १०. योगसिद्धि ज्यास झाली तो. ११. सूर्य. १२. आकाशांत संचार करणाऱ्या देवांच्या मनात. १३. कैलास. १४. जवळ असलेली. १५. भवसमुद्राचा परतीर देणारी. १६. उत्तम नौका. १७. सूर्यसदृश कांतियुक्त. १८. हजार पाकळ्या ज्यास आहेत असें. १९. उत्तम सुवासिक किंवा 'सौगंधिक' या नांवाचें. २०. वाऱ्यानें आणिलेलें. (वाऱ्यानें उडून आलेलें). २१. द्रौपदीच्या मुखकमलशोभेला भ्यालेलें.

‘ऐसीं च मदर्थ तुम्हीं आणा सौगंधिकें’ म्हणे पतितें,
भीम निघे, श्रुतिचेसें[1] मान्य तिचें सांगणें तया अति तें. ४०
एकाकी ही शिरतां तो जेंवि महार्वनीं[2] न भी मकर,
सिंहादिकांसि भासे यमदंडाहुनि उणा न भीमकर. ४१
ज्याच्या रामयशासह सुयशासि सदा सहर्ष नाक[3] पितो,
कदलीवनांत मार्गीं भीमाला दे स्वदर्शना कपि[4] तो. ४२
रुचिर हि रूप कपित्वें प्रथम चि नयना न गोड वाटे तें,
पांडव सावज्ञ[5] म्हणे, ‘जावूं दे, ऊठ, सोड वाटेतें.’ ४३
वानर म्हणे, ‘न पथ मीं देइन, जावें तुवां न या वाटे.
होईल घात जातां, यास्तव मजला तुझी दया वाटे.’ ४४
भीम म्हणे, ‘हो[6] कांहीं, पुसतो तुज कोण हात जोडून?
होसील व्यथित[7] वृथा, हो प्लवगा![8] दूर मार्ग सोडून.’ ४५
वानर म्हणे, ‘उठाया शक्ति नसे मज, जराव्यथावश[9] मीं,
जाणें तरि लंघुंनि[10] जा, पथ सोडाया शके न हा दशमी[11].’ ४६
भीम म्हणे, ‘परमात्मा व्यापक सर्वां घटीं असें जाणें,
मग लंघन करुनि तुझें प्लवगा! माझें घडे कसें जाणें? ४७
नसतें[12] असें, तरि जसा हनुमान् लंघूनि जाय जळधीतें,
जातों या गिरिस हि मीं लंघुनि बहु लाजवूनि खळधीतें[13].’ ४८
प्लवग म्हणे, ‘गा! साधो! हनुमान् तो कोण सांग? जळधीतें
लंघुनि गेला कां? गा! होय कसी काय लाज खळधीतें?’ ४९
भीम म्हणे, ‘तो हनुमान् मद्बंधु[14], तुळा[15] न ज्या; न कीशा[16] तें

१. वेदतुल्य असें. २. मोठ्या पाण्यांत. ३. स्वर्ग. (स्वर्गस्थ देव). ४. वानर. (मारुति). ५. धिक्कारपुरःसर. ६. होवो. ७. दुःखित. ८. वानरा! ९. वार्धक्याच्या व्यथेच्या अधीन असा. १०. ओलांडुनि. ११ वृद्ध–पंत. शंभर वर्षें आयुर्मानांतील दहावी (अखेरची) अवस्था ज्याची असा. १२. मला हें ईश्वराचें ज्ञान नसतें तर. १३. दुष्टबुद्धीतें. १४. भीम आणि मारुती हे उभयता वायुपुत्र, अर्थात् बंधु होत. १५. तुलना. १६. वानरा–पंत.

तेजें[1] श्रुत तुज ही ज्या जग गातें जेंवि जानकीशातें. ५०
रामवधू शोधाया तो अब्धि उडोनि जाय शतगावें[2],
जाळी लंका न जिच्या यशापुढें सुरपुरीयश[3] तगावें. ५१
तो एक वीर मारुति मनुज्यांत सुरासुरांत बळकट कीं
मीं भीम; मज पहातां क्षण हि खळांच्या नुरे चि बळ कटकीं.
कथिलें हें कळलें कीं? रोधूं ये काय सिंधुवाट सेरें[5]?
हो दूर, मर्दिजेतो पथकंटक[6] सुज्ञ सदय वाटसरें[7].' ५३
चित्तीं हांसोनि म्हणे, 'भीता भय दाखवूं नको, पावें,
मत्पुच्छ दूर सारुनि जा, साधो! दुर्बळीं न कोपावें.' ५४
दूर अगारूं पाहे वामकरें[8] धरुनि पुच्छ सावज्ञ,
गरिमगुणें सुरगिरिगुरु[10] होय भवांशभव[11] भीमभावज्ञ[12]. ५५
भीमबळें, विघ्नें रघुपतिपादाब्जस्थ[13] चित्तसें, पुच्छ
तिळ हि न ढळे, गुरुपुढें भावबळ श्रेष्ठ, बाहुबळ तुच्छ. ५६
दोन्हीं हि भागले भुज, वर्षे घनसा चि भीम घांमातें.
चित्तांत म्हणे, 'आली कोठुनि? नव्हती च भी मघां मातें.' ५७
जाय शरण होउनियां तो गतमदगद[14] अदभ्रदय[15] कपिला,
ज्याची लीला प्रणताखिलवांछितासिद्धिदा[16] महाकपिला[17]. ५८
जाणावया स्वरूप प्रार्थी मोक्षेच्छुजन वृषाकपितें[18],

---

१. त्या हनुमानाचा पराक्रम. २. शंभर योजनें. ३. अमरावतीचें यश. ४. समुद्रमार्ग. ५. सरोवराकडून. ६. मार्गातील कांटा. ७. वाटसरूकडून. ८. डाव्या हाताने. ९. गरिमान्=गुरुत्व; आपल्या अंगी पाहिजे तितका जडपणा आणण्याच्या गुणाने. १०. मेरुपर्वतासारखा जड. ११. रुद्राच्या अंशापासून जन्म ज्याचा तो. १२. भीमाचा अभिप्राय जाणणारा. १३. रामाच्या चरणकमळीं स्थिरावलेल्या. १४. गेला आहे मदरूप रोग ज्याचा तो भीम. १५. अत्यंत दयाळु. १६. शरणागताचें सर्व इष्ट सिद्धीला नेणारी अशी. १७. कामधेनु. १८. शंकर किंवा विष्णु यांस. ('वृषाकपि' हा शब्द शंकर आणि विष्णु या उभयतांचा वाचक आहे).

भीम तसा त्या हरित्या स्वयशें[1] श्रवणेच्छुजनतृषा कपितें. ५९
भीमासि असें सांगे कीं, " मारुति आंजनेय[2], वीरा ! मीं
आहें रामगुणरसीं[3], पूर्वी होतों निर्बद्धधी[4] रामीं. ६०
'यावत्[5] स्वकथा तावज्जीव' असा पावला सुवर दास,
हा 'रामायण' सेवुनि आहे तृप्त स्मरोनि वरदास[6]." ६१
भीम म्हणे, 'ज्या रूपें शतयोजन सिंधु लंघिला गा! तें
दावावें आजि मला, ज्याला अद्यापि विश्व हें गातें.' ६२
मारुति म्हणे, 'असों दे, अत्युग्र न पाहवेल, भीमा! तें;'
पार्थ म्हणे, 'पाहों द्या, स्पर्शेल, दया करा, न भी मातें.' ६३
वाढों लागे सहसा कदलीखंडीं[7] नभीं महाकाय[8],
त्यातें पाहुनि पावे काळ हि भय, मग न भीम हा काय? ६४
लोकांत राममहिमा कीं प्रेमा आपला जसा रामीं,
वाढे तसा चि, योजूं दृष्टांता कां पैरा[9] असारा[10] मीं[11]? ६५
पावे, जेंवि पहातां क्षयरुद्रा[12] रत्नसानु[13], कंपातें,
आटोपाया[14] पान्हासें लागे यत्न सानुकंपा तें. ६६
भीम म्हणे, दादाजी! केली दुर्योधनें दया वाटे,
हे पाय पाहतों मीं कैसे? जरि लागतों न या वाटे[15].' ६७
देवें[16] म्हणे, 'रे! वत्सा! 'हूं' म्हण, जैसें वधूनि अहि[17] तातें

---

१. आपल्या कीर्तीनें. २. अजनीपुत्र. ३. श्रीरामाच्या गुणरूप रसांत. ४ आसक्त आहे बुद्धि ज्याची असा. ५. जोपर्यंत पृथ्वीवर रामकथा राहील तोंपर्यंत तूं जीवत रहा. ६. वर देणाऱ्या रामास. ७. कदलीवनांत. ८. विशाल शरीराचा. ९. अन्य, दुसऱ्या. १०. निःसार, निरर्थक अशा. ११. मोरोपंत कवि. १२. प्रलयकाळच्या शंकराला. १३. रत्ने आहेत शिखरस्थानी ज्याच्या तो मेरुपर्वत. १४. वत्साला पाहून प्रेमानें फुटलेला पान्हा आवरण्यास जसे मातेला कठिण जातें त्याप्रमाणें तें शरीर आवरण्यास सदय मारुतिरायाला फार कष्ट पडले. (हा दृष्टांत मारुतीचें भीमावरील प्रेम व्यक्त करितो). १५. मार्गाला. १६. मारुति. १७. सर्प.

गरुडें पृथु[1]कासि, अभय द्यावें तुज म्यां, मथूनि अ[2]हितातें.' ६८
भीम म्हणे, 'ग[3]जगंडश्रीचा ह[4]रिनखरतेज नवरा कीं,
आर्या! बहु तेजस्वी जे होती न ख[5]रे ते जन व[6]राकीं. ६९
तू[7]ळीं ते[8]जस्विकरानुगृहीत द्यु[9]मणिकांतसा, आर्या!
हा[10] त्या तुच्छां मिरवू तेज, प्रभु! तूं न योग्य या कार्या.' ७०
आलिंगूनि म्हणे, 'बा! हो दुःसह तूं न[11]रामरा जा, गा!
शब्दें साह्य करिन मीं, परि चित्तांतून रामराजा गा.' ७१
सांगुनि सौगंधिकव[12]नपुष्करिणीच्या सुनीतिच्या हि पथा,
आटोपी मूर्तिप्रति मारुति, हा कवि हि तद्विशालकथा. ७२
सौगंधिकपुष्करिणी कैलासाच्या समीप पाहूनी,
हर्षे पांडव, ती हीं; नेला गुण दाखवूनि बाहूनी. ७३
तद्रक्षक ध[13]नदानुग राक्षस धर्मानुज्यासि पाहूनीं,
'तूं कोण?' असें पुसती त[14]त्कृतधर्षण मनीं न साहूनीं. ७४
'सौगंधिकार्थ आलों धर्मनृपतिबंधु भीम मीं आहें,
व्हा दूर, पळा, तोंडें झांका, करितां कशास रे! 'आ' हें?'
राक्षस म्हणति, 'पहातां काय? अरे! या खळा नरा खावें,
क्षणभर हि म[15]हदतिक्रम करित्या सु[16]विशृंखळा न राखावें.' ७६
आधीं क्रो[17]धवशांला युद्धीं उत्साह, परम [18]भी मग दे
ऐसें क[19]री, म्हणे श्री[20]काळी हि मनांत, 'सा[21]धु! भीम[22]गदे!' ७७

---

१. (आपल्या) मुलास. २. शत्रुते (दुर्योधनातें). ३. हत्तीच्या गंडस्थळरूपी लक्ष्मीचा. ४. सिंहाच्या नखांचें सामर्थ्य हा च नवरा. ५. कठोर. ६. क्षुद्रावर. ७. कापसावर. ८. सूर्यकिरणांनी ज्यावर [स्पर्शरूपी] अनुग्रह केला अशा. ९. सूर्यकांतमण्यासारखा. १०. हा भीम. ११. मनुष्यास आणि देवास. १२. जीमध्यें सौगंधिकनामक कमलांचें वन आहे अशा सरोवराच्या. १३. कुबेरसेवक. १४. त्या भीमानें केलेला उपमर्द. १५. थोरांची अमर्यादा. १६. उन्मत्त, अत्यंत उच्छृंखल अशाला. १७. क्रोधाधीन झालेल्यांना. १८. भीति. १९. [भीमगदा] करीं; [तेव्हां]. २० श्री दुर्गादेवी. २१. शाबास! २२. हे भीमाच्या गदे]!

आधीं हरिसा क्रोडा अरिहरिणचमूंत भीमसेन करी,
मग त्या नलिनींत[1] गमे एक हि जैसा सभीमसेन[2] करी[3]. ७८
जन्हि पावले बहु करुनि भीमासीं आहवा[4] निधन दास[5],
हतशेषमुखें[6] कळतां, न गमे प्रभुभावहानि[7] धनदास. ७९
इकडे धर्म म्हणे, 'हे कथिती उत्पात[8] भावि भी[9] मातें,
नकुळा! सहदेवा! व्हा सिद्ध, करा सावधान[10] भीमातें. ८०
मज तद्दर्शन तैसें वृद्धां पितरांसि जेंवि तोकवचें[11],
वद देवि! दयित कोठें? केला काय स्वकरग[12] तो कवच?' ८१
कृष्णा सांगे, "उडवुनि सौगंधिकपद्म आणिलें वातें,
'व्हावीं असीं,' असें मीं वदल्यें दावूनि त्यांसि देवा! तें. ८२
त्यावरि न देखिले[13] ते, दाखविलें म्या कशास अगई! तें?
अतिकठिना हे वाटे हीरांचीं[14] ही नमील अंग[15] इतें[16]." ८३
धर्म म्हणे, 'रक्षील त्वद्व्रत, झालीस घाबरी कां? गे!'
हें वृत्त लोमशाला, तैसें चि घटोत्कचासि, तो[17] सांगे. ८४
हे मुक्तिची विशालीं[18] न रुचे आम्हांसि त्याविना शाला,
याच्या नाशा भीतों, भ्यालों न तशा हि त्यां[19] विनाशाला. ८५
भीमह्रदाप्रति[20] आम्हां[21] यादां घायासि तृप्ति परमा न्या.
मान्या उपकृति, न परा सिद्धि बुधा, जेंवि हरिस[22] न रमान्या[23].
नेला बंधुजवळि नृप, जाणों होता चि तो नसे नेला.
मुनिसिद्धिला न दुष्कर किमपि न त्या यातुधानसेनेला[24]. ८७

---

१. कमलिनींत. २. भयंकर सेनेसहवर्तमान. ३. हत्ती. ४. युद्धा. ५. कुबेर-सेवक. ६. मरून उरलेल्या सेवकांच्या मुखानें. ७. प्रभुत्वाचा नाश. ८. अपशकुन. ९. पुढें उत्पन्न होणारें भय. १०. सावध, जागें. ११. बालभाषण. १२. आपल्या हातीं असलेला. १३. ते भीमसेन. (पति). १४. हिऱ्यांचा. १५. पर्वत. १६. हिला—मला. १७. धर्म. १८. मोठें गृह. १९. त्या भूतकृत. २०. भीमह्रद डोहप्रत. २१. आम्हां जलचर प्राण्यांना. २२. विष्णूस. २३. लक्ष्मीहून दुसरी (स्त्री). २४. राक्षससेनेला.

धर्म म्हणे, 'भीमा! हें ईश्वरसखसैन्यहनन[1] अनुचित, रे!
न तरेल महल्लंघनकर्ता[2], तो एक वायुजनु[3] चि तरे.' ८८
श्रीरामायणकृतिसी[4] ती दिव्या अमृतरसवती[5] नलिनी
बहु दिवस सेविली, हो! त्या धर्मप्रमुखसर्वसाध्वलिनीं[6]. ८९
धर्म म्हणे, 'भीमा! म्या राज्यश्री स्पष्ट लेखिली[7] अ-सती,
निर्वती[8] बहु दृष्टि सख्या! अलका[9] जरि काय देखिली असती.'
तों गगनीं वात वदे, 'धर्मा! येथूनि वर्त्म[10] जें पर[11] तें
न नरोचित, मर्यादा न विलंघीं, चित्त आवरीं, परतें. ९१
जा आर्ष्टिषेणमुनिच्या[12] स्थानीं तूं गंधमादनीं आधीं,
तेथूनि धनदफाल्गुनदर्शनसुखकार्यसिद्धीला[13] साधीं.' ९२
परतोनि धर्म आला त्या श्रीनारायणाश्रमीं[14] राहे,
तेथें हि विघ्न बाधे, सादर गावें असें चि तें आहे. ९३
आश्रय करूनि होता दुष्ट जटासुर[15] धरूनि ऋषितेतें[16],
जाणे न धर्मराजा, न घटोत्कच ही, न अन्य ऋषि ते तें. ९४
भीमघटोत्कच नसतां कृष्णासहदेवनकुळधर्मातें
पळवी, करी दशमुखाद्यखिलकपटिमत्यशक्यकर्मातें[17]. ९५
त्यासि म्हणे धर्म, 'पळ, प्रेक्षकें[18] मार्गीं न भीम हो तूतें.

---

१. शिवमित्र कुबेराच्या सैन्याचा नाश करणे. २. थोरांचा अपमान करणारा. ३. हनुमान्–**पंत.** ४. श्रीरामायणकाव्याभारखीं. ५. अमृतरसयुक्त. ६. धर्मप्रमुख सर्व साधुरूप भ्रमरांनीं. ७. मानिली. ८. शांत होतों, तृप्त होतों. ९. कुबेराची नगरी. (मला कुबेरनगरी पाहण्याची फार उत्कंठा आहे असा धर्माच्या बोलण्याचा आशय). १०. मार्ग. ११. अन्य, पुढचें. १२. या ऋषीचा आश्रम बदरिकाश्रमाजवळ आहे. १३. कुबेर आणि अर्जुन यांच्या भेटीचा आनंद ही च कार्यसिद्धि, तिला. १४. बदरिकाश्रमीं. १५. अलंबुष राक्षसाचा पिता. १६. मुनिवेषातें. १७. रावणादि सर्व कपटी जनांच्या बुद्धीला अशक्य अशा कर्मांतें. १८. पाहणारा.

तो वांचेल कसा रे ! जो खळ[1]मूषक न भी महोतूतें[2]?' ९६
भीमाच्या, मन ठेवी धर्म, जसें विष्णुच्या इभें[3] स्मरणीं.
प्राणव्यसनीं[4] पावे, दे अभय, खळा करूनि भस्म रणीं. ९७
वायूक्तपथें गेला त्या चि मुनिवराश्रमासि मग धर्म;
दे आर्ष्टिषेण आश्रय, तेथें निःसीम पावला शर्म. ९८
तेथें हि भीम कृष्णावचनें त्या गिरिशिरीं बळें चढला,
मथिलें धनदबळ रणीं कळतां कोपें कुबेर बहु कढला. ९९
जाय पुन्हां त्र्यंबकसख[5]भटमथनें करुनि आव रायांचा[6];
योजी सामोपाय[7] द्रुत[8] जाउनि त्यासि[9] आवरायाचा. १००
इतुक्यांत श्रीद[10] हि ये, फार निवे देखतां चि चवघांस.
दृष्टिसि संत चि देती अमृताचे न रसनेसि चव घांस. १०१
नमिला पांडुसुतानीं, झाला श्रीद प्रसन्न सुजनकसा.
सदयप्रभुप्रसादा पात्र न होईल नम्र सुजन कसा? १०२
धर्मासि म्हणे, 'साधो ! संकोच नको धरूं मनीं कांहीं,
फळ भोगिलें महामुनिशापाचें[11] आमुच्या अनीकांहीं[12]. १०३
भीमा ! अगस्त्यमुनिवर मत्सख मणिमान् महामदें[13] थुकला,
मुकला स्वजीवना तो, संसर्गी पर हि जन, जरि न चुकला.
आलां स्वपितृगृहाला, स्वस्थ रहा, जन्म धन्य लेखाल[14],
येथें चि अर्जुनाला तज्जनका जिष्णुला[15] हि देखाल. १०५
धर्मा ! भजेल पुनरपि तुज चि हृदयवल्लभा विशंक रसा[16].'
ऐसें वदोनि गेला जो जाणे भूतभावि शंकरसा. १०६
स्वसदारबंधुलोचनचिरतृषितचकोरपारणा[17] व्हाया

---

१. दुष्ट उंदीर. २. महामार्जार—**पंत**. ३. गजेंद्र. ४. प्राणावरच्या संकटांत. ५. कुबेर—**पंत**. ६. धर्माचा—**पंत**. ७. शत्रूला सांत्वनानें वश करण्याचा मार्ग. ८. लवकर. ९. भीमाग्नि—**पंत**. १०. कुबेर. ११. महामुनि अगस्त्यांच्या शापाचें. १२. सैन्यानी. १३. अत्यंत उन्मत्तपणानें. १४. मानाल. १५. इन्द्राला. १६. पृथ्वी. १७. आपली स्त्री आणि बंधु यांच्या नेत्ररूप तृषित चकोरास पारणा. (पारणा=उपोषणांतीचें भोजन).

प्रकटे [1]नरचंद्र, म्हणति मुनि [2]अरिधैर्याब्जवारणाह्वा या. १०७
त्यां तद्दर्शनलाभें सुख, तें अधना न रत्ननिधिलाभें.
सद्दर्शनलाभाला न खळाचें, फार रत्ननिधिला [3]भें. १०८
शक्र हि दर्शन देवुनि धर्मनृपाला म्हणे, 'अगा! साधो!
स्थैर्यें श्री कीर्ति तुज, न तसि [4]सुरमणिसंश्रया [5]अगा [6]साधो.
[7]स्वैरतासि [8]तामसी धृति दे, तसि च [9]निकाम [10]राजसी, ताप;
जो [11]सात्त्विकीप विजयी तो साक्षाद्रामराज [12]सीताप. ११०
आलापा सिकवितसे तोष, [13]इतर साधुचा विलापा, हें
जाणुनि [14]दिव्यास्त्रकर त्वद्दासा अर्जुना दिला पाहें.' १११
करुनि समाधान असें हरि जाय, तयावरि स्व-भावातें
धर्म पुसे, वृत्त कथीं तो सकळ हि त्या शुचिस्वभावातें. ११२
सांगे स्वतप, [15]किरातप्रभुदर्शन, [16]खळवराहवधयुद्ध,
[17]भगवत्प्रसाद, सद्वर, पाशुपतास्त्रादिलाभ जो शुद्ध. ११३
[18]लोकपदत्तास्त्रकथा सांगुनि [19]त्यांचीं [20]विशुद्धतुरग मनें
गीतें [21]हरिणकुळेंसीं मोही [22]कथितें [23]महेंद्रपुरगमनें. ११४
स्वमुखें अर्जुन कथितां हरिदत्ता[24]र्धासनादि बहुमान
खालीं घाली केवळ न परांची, आपुली हि बहु मान. ११५

---

१. अर्जुनरूप चंद्र. २. शत्रूंच्या धैर्यरूप कमळास गजासारखें नांव ज्याचें अशा. ३. भय. ४. देव आणि रत्नें यांच्या आश्रयभूत अशा. ५. मेरुपर्वताला. ६. प्राप्त होवो. ७. आत्मनिष्ठ पुरुषाला. ८. तमोगुणजनित, अज्ञानमूलक. ९. अत्यंत. १०. रजोगुणोत्पन्न. ११. सात्त्विकीधृतिसंपन्न. १२. सीतापति. १३. तोषाहून इतर=असंतोष, क्रोध. १४. दिव्यास्त्ररूप हात. १५. किरातरूपधारी शंकराचें दर्शन. १६. वराहरूपधारी मूकनामक दैत्याच्या वधानिमित्त झालेलें युद्ध. १७. शंकराचा प्रसाद. १८. अष्टलोकपालांनीं दिलेल्या अस्त्रांची कथा. १९. धर्मादिकांचीं. २०. अर्जुन–घंत. २१. हरिणांचा समुदाय. २२. सांगितलेल्या. २३. अमरावतीप्रत गमनाचे. (तत्संबंधीं वृत्तानें). २४. इंद्राने दिलेला अर्धासन इत्यादि थोर मान.

[1]वरदर्पित कोटित्रय सुररिपु वधिले नि[2]वातकवच रणीं,
पार्थ म्हणे 'त्या विजयीं न मन परममुदित, आजि तव चरणीं.
पौलोम[3] कौलकेय स्व[4]र्रहित का[5]मगहिरण्यपुरवासी
वधिले पाशुपतास्त्रें, भ्यालों तद्दारशोक[6]कुरवासी. ११७
भ्यां या विजयें न मनीं, त्व[7]द्हितविजयें चि फार हरि[8]खावें,
[9]स्वांगस्करगजमौक्तिक, कीं भलत्याचें म्हणेल [10]हरि खावें?११८
त्वद्विरहें शक्रार्धासनग हि नव्हता चि हा बरा नाकीं,
वाटे क्षणक्षण असें कीं, चिंतुनि ताप घा[11]बरानां कीं? ११९
म्हणवित होते स्वर्गीं ही पांच हि 'हाय !' वत्स[12]रें मला हो!
सुरभीचा तत्स्त[13]न्येतरसुरसीं काय वत्स रमला हो!?' १२०
धर्म म्हणे, "बा वत्सा! झालों कृतकृत्य; साधिली [14]मैंहि म्या;
मीं श्रीच[15]तुर्भुजाच्या विजयिच[16]तुर्बंधु पावलों माहिम्या. १२१
'गु[17]रुदत्ता ही सिद्धिद्वारीं त्या प्रभुविना किली लाजे,'
ऐसें ते साधु म्हणति, जाणति वरदा पिना[18]किलीला जे. १२२
[19]यां नेत्रानीं कीं ती श्रीमूर्ति विलोकिली, अहो भाग्यम्!

---

१. [ब्रह्मदेवाच्या] वरानें उन्मत्त झालेले. २. प्रऱ्हादबंधु सऱ्हाद याचे पुत्र. ३. पुलोमा आणि कालका अशा दोन दैत्यकन्यकांचे पुत्र. ४. स्वर्गाचे (देवांचे) शत्रु. ५. इच्छागामी अशा सुवर्णपुरांत राहणारे. ६. कुशब्द–**पंत**. त्या दानवस्त्रियाच्या शोकरूप कुत्सित शब्दांस. ७. तुझ्या शत्रूच्या पराभवानें मिळालेल्या विजयानें. ८. आनंदावे. ९. आपल्या अपराधी हत्तीच्या [गंडस्थलांतील] मोत्यें. १०. सिंह. ११. घाबरत नाहींना? १२. वर्षें. १३. त्या कामधेनूच्या दुधाहून इतर सुरसी. १४. पृथ्वी. १५. श्रीविष्णूच्या. १६. पराक्रमी चार बंधु आहेत ज्याचे तो. १७. गुरूनें दिलेली हि किली. [गुरूने सांगितलेली हि लाभाची किल्ली (युक्ति) प्रभुप्रसादाशिवाय सिद्धिदायक होत नाहीं असा भाव]. १८. शंकराच्या लीला. १९. अर्थ–ती श्रीशंकराची मूर्ति या नेत्रानीं पाहिली ना? अहाहा! काय हें भाग्य! अरे! चार हि वेद ज्याला महातेजस्वी असें म्हणतात त्या श्रीशंकराला द्वंद्वयुद्धामध्यें [अर्जुनानें] स्पर्श केला!

स्पृष्टः स बत नियुङ्क्ते ब्रुवते श्रुतयो महन्महोभाग्यम्. १२३
काळाधीन शतक्रतु, शिवसेवक सत्य[1] पांडवा ! सवते[2];
किति शक्रार्धासन तें? सतत अमितसत्यैं[3]पांडवासव ते. १२४
जे लांब रुंद मायामय[4]देह सुरारि लाख वावें गा !
तन्नाशकास्त्र[5]कौतुक मजला त्वां आजि दाखवावें गा !" १२५
अर्जुन करी उपक्रम, तों पावे रत्नसानु[6] कंपातें;
वारिति सुरवर त्यातें त्रस्ताखिलसत्वसानुकंपातें[7]. १२६
तेथुनि धर्म फिरे, कीं, बंधुकथित हित अमान्य न करावें,
वनवासीं दश गेलीं, तें त्या बारांत वर्ष अकरावें. १२७

अध्याय सहावा.

गेल्या पथें चि होउनि रक्षःस्कंधाधिरूढ[8] ते आले,
हिमगिरिवरप्रदेशीं वसतां यामुननगीं[9] सुखी झाले. १
तेथें भीमासि धरी बळवान् नगकुहरगत[10] महाजगरें[11];
भयविकळ तद्वपु गमे, दवदहनें जेंवि वेष्टिलें नगर. २
भीम तयासि पुसे, 'तूं कोण बळी ? करिसि काय हा कबळ ?
मद्गति हे, अन्याचें येथें मारील काय हाक बळ ?' ३

---

१. शाश्वत, सनातन. २. अन्य, स्वतंत्र. ३. अमितब्रह्मांडाधिपति–**पंत.** ४. मायामय आहे देह ज्यांचा असे. ५. त्या राक्षसांचा नाश करणाऱ्या अस्त्रांचा चमत्कार. ६. मेरु. ७. त्रस्त झालेल्या सर्व प्राण्यांविषयीं दयायुक्त अशा (अर्जुनानें). ८. राक्षसांच्या खांद्यावर बसलेले. ९. यमुनानदीचा उगम ज्यांतून झाला त्या पर्वतावर. १०. पर्वताच्या बिळांत गेलेला. ११. मोठा अजगर (सर्प).

सर्प म्हणे, "भीमा ! म्यां बहुधा स्वयशें सलज्ज शिबि केला;
परि वाहविता झालों विप्राकरवीं बळें [2]स्वशिबिकेला. ४
गमलें मज उद्धतपण सुखद, जरि विषापरीस अहिमें[3] हि तें.
आलों अगस्त्यमुनिच्या शापें[4] होवूनि उग्र अहि, महितें.[5] ५
भीमा ! त्वत्पूर्वज मीं झालों होतों महेंद्र, परि मोटे
मारक न पर[6], अनुभवें जाणे हा नहुष, बहु षडरि[7] खोटे. ६
म्या पोसावा खावुनि सुगुण सुरसमान लेंकरूं[8] काय[9],
बापा ! कर्म असें हें दैवाला मानलें करूं काय ? ७
'त्वत्प्रश्नाचें उत्तर देता ज्ञाता करील तुज मुक्त,'
हें त्या श्रीमन्मुनिचें म्यां जतन मनांत ठेविलें उक्त." ८
भीम म्हणे, 'बा सर्पा ! लेश हि नाहीं च मृत्युभी मातें.
बंधु मरतील बहुधा झाला ऐकोनि मृत्यु भीमातें. ९
शोकें मरेल माता, मरतां न करूनि भीम भीमरण[10],
दे वीरसूसि[11] अपयश पुत्राचें तसि न भीम भी मरण.' १०
पाहुनि उत्पात पुसे आधीं भीमासि, धर्म तो भ्याला,
याची च त्यासि चिंता, जेंवि धनाची च फार लोभ्याला. ११
कृष्णा म्हणे, 'किती मीं ? बहु रमवितसे तयां अरण्यांनी[12];
म्यां सांभाळावें किति ? सांभाळावें तुम्हीं शरण्यांनीं[13].' १२
'वत्सा धनंजया ! त्वां पांचाळी आत्मकीर्ति लक्षावी,
दक्षा वीरवरा ! हे माझ्या आज्ञेपरीस रक्षावी.' १३

१. शिबि हा सोमवंशीय राजा; यानें विप्रवेषधारी ब्रह्मदेवास त्याच्या इच्छे-प्रमाणें आपल्या पुत्राचें मांस देण्याची सिद्धता करून व एकदा पक्षिरूपधारी इंद्र व अग्नि यांना स्वतःचें मांस देऊन आपलें निरुपम औदार्य प्रकट केलें आहे. २. आपल्या पालखीला. ३. उष्ण. (तापकर असें). ४. मागें अध्याय ४।२४० वरील टीप पहा. ५. इंद्रश्रेष्ठ. ६. शत्रु. ७. कामक्रोधादि षड्रिपु. ८. [तुझ्यासारखें] लेंकरूं. ९. देह. १०. भयंकर युद्ध. ११. वीरास प्रसवणारीला, वीरमातेला. १२. मोठें अरण्य. १३. दीनांचें रक्षण करण्यास समर्थ जे त्यांनीं.

धर्म ऋषींस म्हणे, 'श्रितरक्षण आंगें कराल, करवाल,
तुमचा आशीर्वाद प्रत्यूहांतक करील करवाल[3]. १४
यम हे माझे डोळे, जपतों यां तेंवि यां न डोळ्यांतें;
त्यजुनि विमानें ज्ञाता वरुनि करिल केंवि यान[4] डोळ्यांतें[5]? १५
या डोळ्यांचें रक्षण तुमच्या व्रत होय पादपात्यांचें[6].
जे श्रित, असे चि करणें इष्ट सकळ देव[7]पादपा, त्यांचें.' १६
जावुनि सधौम्य धर्मे द्रुत[8] अहिकुहरासमीप[9] मार्गानें[10],
भीम निरखिला, जैसा नंदें[11] धरिला स्वसूनु नागानें[12]. १७
धर्म म्हणे, 'रे वत्सा! केला कुरुवंशघात सापानें,
त्वद्व्यसनदर्शनें बहु ताप, न विषवह्निच्या तसा पानें. १८
विपरीत चि हें, गिळिला नागानें गरुड कीं, अगा धात्या!
यां[13] शोषाया केला हा, जैसा घटज[14]कर अगाधा त्यां[15].' १९
भीम म्हणे, "आर्या! हा म्हणतो 'मीं नहुष,' बळ नवल याचें,
दुर्मोच्य काळपाशासम याच्या होय वेळन[16] वलयाचें." २०
धर्म म्हणे, 'मत्पूर्वज नहुष तुम्हीं काय? जी! वदा नातें;
घ्या मजपासुनि दुसरें भोजन, द्या यासि जीवदानातें.' २१
सर्प म्हणे, 'उगळावा[17] स्वनियतिनें[18] भरविला न सुग्रास,
खाइन उद्यां तुज हि, जा, बहु विनवावें तुवां न उग्रास. २२
मत्प्रश्नांचें उत्तर देसिल तरि मात्र यासि सोडीन,
मी शाप मुक्त होउनि, तुज निजकुळजासि हात जोडीन.' २३
राजा म्हणे, 'पुसा, मीं जोडितसें हात हे तुम्हां, तारा,

---

१. विघ्नः—पंत विघ्नांतक २. भयंकर. ३. खड्ग. ४. गमन—पंत. ५. डोलींना. ६. चरणरूप नेत्रपटलांचें. (तुमच्या चरणकृपेनें या नकुलसहदेवांचें रक्षण झालें पाहिजे, असा भावार्थ). ७. कल्पवृक्षाला. ८. लौकर. ९. सर्पाच्या बिळाजवळ. १०. शोध काढीत. ११. कृष्णपित्यानें. १२. कालिय सर्पानें. १३. भीमाला. १४. अगस्त्यमुनीचा हात. १५. सागरास—पंत. १६. कड्याचें वेष्टन, वेढा. १७. ओकून टाकावा. १८. आपल्या दैवानें.

कोणहा हि कुळांत नसो निजबाळकघातहेतु म्हातारा.' २४
सर्प म्हणे, 'ब्राह्मण तो कोण? कसा? वेद्य[1] काय? वद, राया !
मिळतां साधूक्तामृतफळ मीं सेवूं कशास बदरा या?' २५
धर्म म्हणे, 'कथितों चि, स्ववचाला जरि हि तूं न जपसील,
तो चि ब्राह्मण, जेथें क्षांति दया दान सत्य तपं[2] शील. २६
वेद्य तरि परब्रह्म चि, न स्पर्शे जेथ मृतिजनन[3]शोचि,
ज्यातें पावोनि पुन्हा संवर्तशतीं[4] हि कृतिजन[5] न शोची.' २७
एवंविध अन्योन्यप्रश्नोत्तर होय अमृतवर्ष[6] तसें,
'सच्छ्रोतृवक्तृसंगमसम' घन न म्हणेल 'अमृत वर्षतसें.' २८
सद्भाषणें चि पावे शापापासूनि नहुष सुटकेला.
साधु चि अमृतकर,[8] सदा यास चि कविनीं स्वपाणिपुट[9] केला.
ठेवी यशोर्ध कंठीं, उरवी लोकीं न, जेंवि[10] अज गरता,[11]
सत्संग जयग्रंथीं[12] दावी, नहुषीं न तेंवि अजगरता. ३०
नहुष जसा स्वर्गाला गेला पावोनियां स्वभावाला;[13]
धर्म हि निजाश्रमाला पावोनि तसा चि त्या स्व-भावाला. ३१
ऋषि म्हणती, 'बा भीमा! ऐसें साहस नको करूं, दे हें.
तुजवीण आमुचीं हीं निर्जीवेंसीं च भासती देहें.' ३२
तेथूनि काम्यकीं जो आला तो समुनिजन अजातारी,[14]

---

१. जाणण्यास योग्य. २. स्वधर्माचरण. ३. मरण व जन्म हीं च अग्निज्वाला. ४. प्रलयशती. ५. पुण्यवान् मनुष्य. ६. अमृताची वृष्टि. ७. उत्तम श्रोता व वक्ता यांच्या संयोगासारखें उत्तम अमृत (उदक) मी वर्षतसें असें घन (मेघ) ही न म्हणेल. ८. चंद्र. ९. हस्तांजली. १०. शिव—**पंत**. ११. विषत्व. १२. भारत—**पंत.** अन्वयार्थ—सत्संग (धर्माचा समागम) जयग्रंथीं [मात्र] अजगरता (नहुष अजगर झाल्याची कथा) दावी; तेंवि नहुषीं न [दावी]; (पूर्वी नहुष हा अजगर झाला होता असें अनुमान हि करितां येणार नाहीं अशा रीतीनें नहुषाचा अजगरपणा गेला). १३. स्वरूपाला. १४. अजातशत्रु. (धर्मराज).

तों प्रभु भेटाया ये, पडतां मोहांत जो अजा[1] तारी. ३३
पांडव म्हणेन चातक; परि, घन हरि, वीज सत्यभामा ती
न म्हणेन, त्यांपुढें घनशंपांची[2] होय सत्य भा[3] माती. ३४
अंकें[4] जैसीं शून्यें सद्यःकार्यक्षमें[5], न तीं अन्यें.
केलीं पांडवदेहें त्या आद्यें[6] सगुणविग्रहें[7] धन्यें. ३५
ब्रह्मादि साधु योगी ज्याच्या पद्भक्तिच्या पथीं शिरतो,
धर्माच्या, भीमाच्या ठेवी पायांवरि स्वयें शिर तो. ३६
आलिंगिला प्रभूच्या भुजभुजगांनीं[9] किरीटिपाटीर[10],
बहु कांपविता झाला जाणों त्याचा वियोग हा टीर[11] ३७
ऐसे धन्य पृथेचे मात्र न, सुत[12] वंदिते हि माद्रीचे
गंगाधरप्रियसख हि झाले, केवळ न ते हिमाद्रीचे. ३८
गंगाह्रदें[13] करावें मरणोत्तर सुरसमानवपु न्हाते[14]
जे हरिनतिरसमुदित[15] न म्हणति सुधा सुरस मानव पुन्हा ते.
भामा कृष्णा, गंगायमुनाश्या भेटल्या अनादिसत्या[16],
साक्षाल्लक्ष्मी गौरी ऐश्या झाल्या चि त्या जना दिसत्या. ४०
कुशळप्रश्नें निववुनि देव म्हणे, "हा चि धन्य वासर[17], हो !
सद्दर्शन सुसर[18], न पर, मानस वा, थोर अन्य वा सर हो. ४१

---

१. ब्रह्मदेवाला. (पूर्वी एकदा ब्रह्मदेवानें कृष्णाचें सामर्थ्य पाहण्यासाठीं त्याच्या गाईंचीं वासरें वगैरे चोरून नेलीं; पुढें एक वर्षपर्यंत कृष्णाने आपले व्यवहार अगदी यथापूर्व चालविले, यावरून ब्रह्मदेवाचा त्याच्या सामर्थ्याविषयीचा मोह दूर झाला अशी कथा आहे). २. मेघ आणि वीज यांची. ३. कांति. ४. एक, दोन इत्यादि अंकांच्या योगें. ५. तत्क्षणीं च कार्य करण्यास समर्थ अशीं. ६. आदिपुरुषानें. ७. गुणविशिष्ट शरीर धारण करणाऱ्या (कृष्णानें). ८. कृष्ण. ९. बाहुरूप सर्पानीं. १०. अर्जुनरूप चंदन. ११. कुला. १२. वंदन करणारे. १३. गंगेच्या डोहानें. १४. स्नान करणारे. १५. हरिनमनरूप रसानें आनंदित असे. १६. द्रौपदी व सत्यभामा या आदिमाया. १७. दिवस. १८. उत्तम सरोवर.

अंतर्बाह्य निवालों तुमचीं अवलोकितां चि पंच मुखें,
वाटे मनासि दर्शन दिधलें मज काम्यकांत पंचमुखें[1]. ४२
प्रथम चि तुम्ही तुळा शतजन्में[2] हि सुदुर्लभा परा सुकृतें[2];
संप्रति तव कर्में परकर्में जीवत्कृतें परासुकृतें. ४३
फिरलासि उद्धराया तीर्थांतें, तूं न मज्जन[3] कराया;
सज्जरण म्हणति 'आधीं पुण्यर्द्धी[4] हो! नमज्जनकरा[5] या.' ४४
आतां पुण्यश्लोका! काय तुजपुढें टिकेल खळबळ तें?
त्वद्भुजघटजस्मरणें[6] अरिसिंध्वंतर उदंड खळबळतें. ४५
खद्योतें[9] व्योमपथीं[10] भानुपुढें[11] काय देखिले टिकले[12]?
त्रिनयनभालेंदुपुढें[13] सरतिलें[14] सितें[15] रक्तें[16] रेखिले टिकले[17]? ४६
नगरी मज शंभूची इषुधि[18] गमे, जींत सिद्ध यादव ती;
सिंधूच्या पुरतील न वृष्ण्युत्साहा[19] लिहावया दवती. ४७
संपत्ति शक्ति विद्या सत्साहित्यें चि होय अनपार्था[20]
यास्तव वृष्णि बहूत्सुक, जोडूं दे भव्य कीर्तिधन पार्था." ४८
धर्म म्हणे, 'श्रीकृष्णा! भुललों सेवूनि बोल कानाहीं,
बा! तुज वेद हि लाजे, ज्यासम कोठें चि बोलका नाहीं. ४९

---

१. शकराने. २. अर्थ—शतजन्मांतील पुण्याईने हि दुसऱ्यांना तुझी साम्यता मिळणे प्रथम च अशक्य होते; संप्रति (आतां तर) तव कर्में जीवत्कृतें [आणि] परकर्में परासुकृतें=तीर्थयात्रादि प्राप्तपुण्यानें तुमचीं कर्में जीवंत केलीं आहेत आणि शत्रुकर्में परासु (मृतप्राय) केलीं आहेत. ३. स्नान. ४. अहो पुण्याचे निधीनो! ५. [आम्हांला] नमन करणाऱ्या जनांच्या हातीं. ६. तुझ्या भुजरूप अगस्तिऋषीच्या स्मरणे. ७. शत्रुरूप समुद्राचें हृदय. ८. क्षुब्ध होते. ९. काजवे. १०. आकाशमार्गी. ११. सूर्यापुढें. १२. स्थिर राहिले. १३. त्रिनेत्र शंकराच्या मस्तकावरील चंद्रापुढें. १४. सरसावतील काय? १५. शुभ्र. १६. तांबडे. १७. टिळे. १८. भाता. १९. यादवांच्या उत्साहाला. २०. सफळ.

स्तुति न दिल्या त्वां [1]आशीराशी, श्रितसर्वलोककल्पतरो !
प्रभुजी ! तुझ्या प्रसादें व्यसनीं हा दास तोक[2]कल्प तरो.' ५०
कृष्णेला कृष्ण म्हणे, 'सखि बरि आहेसि कीं, असें नातें
'पुस' 'न पुस हि' मज म्हणतें, काय करूं ? क्षण उगें असेना [3]तें.
मूर्त [4]बहिश्चर [5]असुसे प्रतिविंध्यादि त्वदीय सुत सा जे
त्यांहीं, देवि ! सुभद्रागृह [6]षण्मुखमातृसदनसम साजे. ५२
[7]प्रद्युम्नें शस्त्रास्त्रीं पटु केले, शिकति नित्य त्याजवळ,
आवडलें हें चि तयां बहु, तैसें देवि ! तें न [8]आजवळ.' ५३
सांत्वन कृष्ण करी, तों ये मार्कंडेय मुनि पहायास,
तितुक्यांत नारद हि ये, ज्याच्या स्मरणें सरे महायास. ५४
तो ब्राह्मणमाहात्म्य क्षत्रियमाहात्म्य त्यांसि आयकवी,
वर्णी पतिव्रतेचें माहात्म्य हि सर्वयोगिराय कवी. ५५
[9]धर्मव्याधस्कंदप्रभवादिकथा उदंड तो बोले;
श्रवणें धर्म ब्राह्मणगण नारद [10]देवदेवें ही डोले. ५६
[11]सत्या कृष्णेसि म्हणे, 'वदत्यें तें तूं खरें च मान सये !
लोक म्हणोत, परि पळ हि माझ्या हातीं न [12]कांतमानस ये. ५७
त्वां हे पांच पति कसे वश केले ? भजति सर्व एकीतें ?
थोडें याहुनि पाहुनि [13]नटती [14]कादंबिनीस [15]केकी तें. ५८

---

१. आशीर्वादांच्या राशि. २. बालसदृश. ३. तुझे माझें जें बहिणभावाचे नातें आहे तें. (प्रसंगीं आपल्या हातून द्रौपदीला जें साहाय्य व्हावयास पाहिजे होतें तें झालें नाहीं, असें वाटल्यामुळें कृष्णाची ही संकोचोक्ति आहे). ४. [देहा]–बाहेर संचार करणाऱ्या. ५. प्राणासारखे. ६. कार्तिकस्वामीच्या आईच्या (पार्वतीच्या) गृहासारखें. ७. कृष्णपुत्रानें. ८. आजोबाचें (द्रुपदाचें) घर. ९. धर्मनामक खाटीक व कार्तिकस्वामी यांच्या उत्पत्तीच्या कथा. १०. देवाधिदेव (कृष्ण). ११. सत्यभामा=सत्या, भीमसेन=भीम असा नामैकदेशानें व्यवहार करण्याचा प्रघात आहे. १२. पतिचित्त. १३. नाचतात. 'नट्=नाचणें' या धातूपासून संस्कृत पद्धतीवर केलेला हा प्रयोग आहे. १४. मेघमाला–पंत. १५. मयूर–पंत.

सांग वशीकरण कसें केलें? त्वां देवि! कोणत्या मंत्रें?
कीं दिव्यौषधिमूळें किंवा वात्स्यायनोदितें[1] यंत्रें?' ५९
कृष्णा हांसोनि म्हणे, 'भामे! मोहावयासि पतिला जे
मंत्राद्युपाय करणें या श्रवणें बहु मदीयमति लाजे. ६०
प्रेमें पतिचरणासि न देवुनि दे हात तायिताला[2] जे
ते स्त्री न रुचे पतिला, कीं, तीतें आततायिता[3] लाजे. ६१
पतिपरमेश्वरचरणा जी तत्सेवार्थ न नवशी[4] करणें[5],
ती मुग्धा कैसी गे! वळवील स्वामिमन वशीकरणें? ६२
जाणें वशीकरण हें करित्यें जेणें कधीं न कोपति तें.
सखि! तूं हि असें चि करीं, मद मत्सर दाखवूं नको पतितें.
पतिचे प्रसाद देती ज्या सद्गतितें न योग सर्व[6] तीतें;
वाहे पहा शिरीं शिव[7]देहार्धगता शिवा[8] स्वसवतीतें[9].' ६४
श्रुतिला[10] कविधीसी ती मानवली फार शुद्ध वदलीला,
न पतींस चि कर्णांस[11] हि सत्य सती होति उद्धवद्लीला[12]. ६५
जें सासुरां मुली पितृगमनिं करिति ते हि काननौके[13] तें[14],
कवळिति जवळि तिमिंगिळें[15] दिसतां भटवर[16] हि कां न नौकेतें?
देव म्हणे, "जरि होते वनवासें कृश मदीय असु, क्षमतें[17],
असुख मतें माझ्या हें, जें दृक्प्रिय[18] मुख, नसो चि असुषम[19] तें.

---

१. वात्स्यायनऋषीनें सांगितलेल्या. (हा ऋषि 'कामसूत्र' ह्या ग्रंथाचा कर्ता होय). २. पतिवशीकरणार्थ पंचाक्षऱ्याकडून भारून आणलेल्या ताइताला. ३. घातकीपणा. ४. 'नवस' या नामाचें 'नवस करून अर्पण करणें' अशा अर्थी 'नवसणें' हें क्रियापद केलें आहे. ५. [आपलीं] इंद्रियें. ६. य[illegible] ७. महादेवाची अर्धांगी. ८. पार्वती. ९. आपली सवत जी गंगा तीतें. [illegible] परिशिष्ट पहा. ११. श्रवण—पंत. १२. उत्सव—पंत. आनंदप्रद लीला [illegible] अशा. १३. वनवासी पांडव—पंत. १४. रोदन. १५. तिमिनामकमाशांना गिळणारा एक मोठा मासा. १६. मोठे योद्धे. १७. सोसतें. १८. दृष्टीला आवडणारें, प्रेक्षणीय. १९. शोभाहीन.

कृष्णे! करिल चि म्हणसिल जरि 'या भूमंडळा नभा [1]उखळ,'
तुजकरितां सखि! अखिल हि असु [2]वसु वेचील हा, न भाउ खळ.
सखि! सोसिजेल लंघुनि काय [3]खगोत्तमगरुद्‌वा टोळें?
कां [4]दृगुपद्रवदमशकततिचें न करील रुद्र वाटोळें?" ६९
करुनि समाधान असें, गेला तीचा निरोप घेऊन.
[5]श्रितताप हरि हरि, न पर, तापहर हि [6]आतपत्र घेऊन. ७०

अध्याय सातवा.

पांडववृत्तश्रवणें धृतराष्ट्र उदंड काळजी वाहे,
कीं, दुखविले भुजगसे निश्चित होतील काळ जीवा हे. १
सशकुनि कर्ण म्हणे, '[7]कुरुराया! संप्रति [8]धनेश तुज लाजे,
झाले [9]भणग, मदानें हांसत होते सभेंत तुजला जे. २
[10]स्वश्री दावुनि द्याया दायादां दुःख, कानना चाला,
लाजतिल [11]वाक्शिखीच्या [12]हृतपक्षमयूर कां न नाचाला?' ३
राजा म्हणे, "म्हणेल चि पांडववत्सळ [13]सबंधु [14]जनक 'नका.'
आम्हां, प्राणांसि, न बहु जपतो तो अंध, [15]बंधुजनकनका." ४
कर्ण म्हणे, 'हूं, हें किति? [16]घोष-परामर्श-मिष पुढें कर, गा!
मज [17]मंत्रदासि, देवुनि [18]पीतजयसुधेकरूनि ढेंकर, [19]गा.' ५

---

१. उखळून टाक. २. द्रव्य. ३. गरुडाचा (च्या) पक्षशब्दास—**पंत.** ४. दृष्टीला उपद्रव देणाऱ्या मक्षिकांच्या पंक्तींचें (समुदायाचें). ५. आश्रितांचें दुःख. ६. छत्र. ७. दुर्योधना! ८. कुबेर. ९. भिकारी. १०. आपली राज्यलक्ष्मी. ११. सरस्वतीमयूराच्या—**पंत.** १२. उपटले आहेत पंख ज्यांचे असे मोर. १३. बंधु जो विदुर त्यासह. १४. धृतराष्ट्र. १५. पंडुराजाचें द्रव्य (कनक) जे पांडव त्यांस. १६. गवळवाड्याच्या समाचाराचें निमित्त. १७. मसलत देणाऱ्याला. १८. प्यालेलें जयरूप अमृत, तेणेंकरून. १९. स्तवन कर.

त्या चि मिषें आल्या पुसती जों, नृप करी नकारा तों;
स्पष्ट म्हणे, 'बालिश हो! मरणप्रदकुमतिसीं नका रातों[1]. ६
द्वैतवनाश्रय करुनि छळिले ते पांडुपुत्र आहेत,
त्यांला पुन्हा छळावें, आहे तुमच्या मनांत हा हेतें[2]. ७
दिसतो भीमधनंजयकृष्णाक्षोभें सुयोधनाश[3] मला,
[4]म्हणतों वनप्रवेशें दहनापरि या सुयोधना शमला.' ८
शकुनि म्हणे 'गाईतें पाहूं, मृगया वनीं करूं, परतूं,
धर्माकडे न जावूं, व्यर्थ भिसी, धैर्यनिधि सुधी परें[5] तूं. ९
धर्मज्ञ धर्म जपतो कृतसमया[6], असति वश तया भ्राते;
कां विटंवितील[7] आज्ञा लंघुनि चातक तसे दयाभ्रा[8] ते? १०
दायादाचें दर्शन घ्यावें काशास ताप साधाया?
[9]वल्किजटिदर्शनेच्छा तरि पाहूं साधुतापसा धायीं[10].' ११
अंधधर्मतिकुमारीच्या[11] ते मोहिति बोलेनग[12] मनाला हो!
अनुमोदन देइल कां प्रेमाचा डोल न गमनाला हो!? १२
शिरला सदार सानुज सशकुनि सांगेश[13] तो सकटक वनीं,
दूषावया शिरे खळ जैसा निजदुर्गुणांसकट कवनीं. १३
[14]घोषीं सुयोधन वसे हरिसा[15], [16]परि साच मुग्ध[16], न वनीं तें[17]
यश संपादी, केवळ नाशी सेवूनि दुग्धनवनीतें. १४

---

१. रमूं नका, आसक्त होऊं नका. २. हेतु. ३. उत्तम वीरांचा नाश. ४. अन्वयार्थ–[मी धृतराष्ट्र] या शमला सुयोधना (पापी दुर्योधनाला) म्हणतों कीं, वनप्रवेशें (तूं द्वैतवनांत प्रवेश केलास तर) दहनापरि (अग्निसमान अशा) भीमधनंजय-कृष्णाक्षोभें मला सुयोधनाश दिसतो. ५. परंतु. ६. केलेल्या शपथेला. (समय=शपथ). ७. दुःखित करतील. ८. दयारूप मेघाला. (धर्माला). ९. वल्कलधारी व जटाधारी अशांच्या दर्शनाची इच्छा. १०. तृप्त होण्यास. ११. धृतराष्ट्राची बुद्धि ही च कुमारी, तिच्या. १२. भाषणरूप अलंकार. १३. अंगदेशचा राजा कर्ण, यासह. १४. गवळवाड्यांत. १५. कृष्णासारखा. १६. पण खरोखर च मूर्ख. १७. तें कृष्णसंपादित यश.

कुरुपति अनुगांसि म्हणे, 'मृगयाक्रीडा वनीं भली केली,
त्या द्वैतवनाख्यसरीं[1] स्वप्रमदांसह चला करूं केली[2].' १५
पूर्वीं च तेथ येउनि गंधर्वाधीश चित्रसेन रते;
दुर्योधनप्रहित[3] जे झाले पाहोनि चित्रसे नर ते. १६
गंधर्वांसि म्हणति नर, 'येताहे मनुजदेव शूर सरा[4],
हें द्वैतवनस्थान त्यागुनि आतां चि सर्व दूर सरा.' १७
खेचर[5] म्हणति, 'कुमति हो! सिंहीचें काय रे! करील शुनीं[6]?
मृगमद[7]परिभवकर गुण नायकिला लेशमात्र ही लशुनीं[8]. १८
गंधर्वराज करितो जळकेलि, निघा, पळा चि, पामर हो!
नातरि मराल, तुमचा[9] पति तो हो सनरकोटि सामर हो.' १९
तें ऐकुनि भूप म्हणे स्वभटांतें, 'शीघ्र सोडवा सर, हो!
पळवा गंधर्वांतें, हा स्वजयेंकरुनि गोड वासर हो.' २०
कुरुपतिभट म्हणति, 'अरे! सोडा, गंधर्व हो! सरोवर तें,
आम्हांपासुनि खेचरबळ कुंठितगति न हो, सरो वरतें.' २१
करितां मदें अतिक्रम, कळवुनि त्यांची स्वकुळवरा[10] करणी,
गंधर्वांनीं वधिले द्वैतवनानिकट बहु वराक[11] रणीं. २२
निजकटक भग्न[12] पाहुनि कर्णे प्रकट करुनि प्रभावातें,
गंधर्वांची हरिली दीपांची ज्यापरि प्रभा वातें. २३
त्यासि भट म्हणति, 'विजयश्रीचा अतुळप्रभाव नवरा हा;
याची प्रभा परा, जसि यज्ञ[13]वराहप्रभा वनवराहा.' २४

---

१. द्वैतवननामक सरोवरांत. २. क्रीडा. ३. दुर्योधानानें पाठविलेले. ४ सरोवराप्रत. ५. गंधर्व. ६. कुत्री. ७. कस्तूरीला मागें सारणारा. ८. लसणामध्यें. ९. तो तुमचा राजा कोटि मनुष्यांसहित असो किंवा देवांसहित असो. १०. आपल्या कुळांतील श्रेष्ठ अशा (चित्रसेनास). ११. क्षुद्र (कौरववीर). १२. अस्ताव्यस्त, पराभूत. १३. अन्वयार्थ—जसि यज्ञवराहप्रभा (विष्णूच्या दशावतारांतील तिसरा जो वराहावतार त्याचें तेज) वनवराहा (रानडुकराला) [असह्य] (तसी) याची प्रभा परा [असह्य होय].

त्या[1] चित्रसेन भेटे, जैसा भगवान् अगस्त्य सिंधुरसा[2];
होउनि विरथ पळाला, सिंहपरित्रस्तचित्त सिंधुरसा[3]. २५
कर्णपरिभवांत[4] असा झाला असतां सुयोधनाश[5] रण,
होउनि विकळ भट म्हणति, 'आम्हांला हो सुयोधना! शरण[6].'
कलिपुरुष[7] चित्रसेनावरि धावुनि जाय आशु[8], न कदापि
खळ भी, हरिसि[9], पिसाळे जो, तो पसरूनि आ शुनकं[10], दापी.
जयहेतु[11] काय होइल अहिला बळयत्नकोटि[12] केकिरणीं[13]?
मिरवे प्रकाश तिमिरीं[14] खद्योताचा[15], न तो टिके किरणीं[16]. २८
करुनि विरथ दुर्योधन धरिला जैसा भुजंग खगपानें[17],
लघुहित[18] न गुर्वतिक्रम[19], वदन न फाटेल काय नगपानें[20]? २९
सानुज सदार दुर्जन दुर्योधन खेचरेश्वरें धरिला,
जाणों क्षितिहृदयांचा[21] साक्षात् कांटा चि तो समुद्धरिला[22]. ३०
दुर्योधनासि जिंकुनि नेतां बांधूनि आपुल्या अयनें[23],
धर्मासि शरण गेले सचिव[24] भरुनि अश्रुच्या भरें नयनें. ३१
ते वृत्त कथुनि म्हणती, 'तव संदर्शनसुखोदया[25] भ्राते
पावोत, सोडवावे बंधापासुनि तुवां दयाभ्रा! ते.' ३२
भीम म्हणे, 'खळमत[26] हें, आम्हां श्री दाखवूनि गांजावें.
त्या हितकरसुहृदासीं[27] आम्हीं भांडावयासि कां जावें?' ३३
धर्म म्हणे, 'रे भीमा! शरणागत रिपु हि रक्ष्य सन्महित,

---

१. कर्णास. २. समुद्राच्या उदकास. ३. हत्तीसारखा. ४. कर्णाचा पराभव हा च शेवट ज्याचा असा. ५. उत्तम वीरांचा नाश ज्यांत असा (रण). ६. त्राता. ७. दुर्योधन. ८. लवकर. ९. सिंहासी दापी (दटावी). १०. कुत्रा. ११. जय येण्यास कारण. १२. सामर्थ्याने केलेले कोटिशः यत्न. १३. मयूरांशीं युद्ध करण्यांत. १४. अंधारांत. १५. काजव्याचा. १६. सूर्यकिरणांत. १७. गरुडानें. १८. अल्प [देखील] कल्याण करणारा. १९. थोरांचा अपमान. २०. पर्वतप्राशनानें. २१. पृथ्वीच्या काळजांतील. २२. उपटून टाकिला. २३. मार्गानें. (आकाशांतून). २४. दुर्योधनाचे अमात्य. २५. तुझ्या दर्शनानें होणाऱ्या सुखाच्या उदयास. २६. दुष्टांचा विचार. २७. कल्याण करणाऱ्या मित्रासीं. (गंधर्वासीं).

बा ! जरि घडेल भीताभयदान[1] जगीं तरी च जन्महित. ३४
न सहावा अन्यकृतज्ञातिपराभव बुधें, उठा, रचितो
जन्मुनि सुयशासि न जो, जननीयौवनवनीं[2] कुठारें[3] चि तो. ३५
आरंभिता न मखें[4] तरि जाता, हा[5] पळ हि राय न रहाता,
सुयशोमृतासि पसरिति अमर, न पसरील काय नर हाता?' ३६
चौघे हि म्हणाति, 'तुमचे घेउनि येतों चि ते असुज्ञाती[6].'
सुज्ञासि गुर्वनुज्ञा कामदुघा[7] बहुमता, असुज्ञा[8] तीं[9]. ३७
होवुनि सज्ज कुरुरथारूढ[10] तयां गांठिती महाबळ ते,
खेचर फिरले, नसते मरणार, भिवूनि तरि न कां पळते ? ३८
गंधर्वांसि म्हणाति, 'रे! दुर्योधन बंधु आमुचा सोडा
ऐसी श्रीधर्माज्ञा, स्वमुखें 'चुकलों' म्हणोनि कर जोडा.' ३९
गंधर्व म्हणति, 'जो खळबळजळधीतें[11] महातपा[12] प्याला,
आम्हां मता[13] तदाज्ञा[14], नातरि शिवता न हात पाप्याला. ४०
प्राप्त सुधा हि अव्हेरुनि जीस[15] सदा पसरितात आ ज्ञाते,
आम्हीं नरदेवाज्ञा-कांजी[16] प्यावी, त्यजूनि आज्ञा ते?' ४१
ऐसें निष्ठुर वदले कीं, 'खळमथनांत[17] लेश अनय नसे,'
झाले होते हि विजयजमदें[18] सनयन[19] असोनि अनयनसे. ४२
'कां मरतां? सोडा रे! सोडा गंधर्व हो!' म्हणति चवघे:
त्यांवरि खवळोनि खचर खरतरशरनिकर[20] सोडिती अवघे. ४३

---

१. भ्यालेल्यास धीर देणें. २. मातेच्या तारुण्यरूप वनांत. ३. कुऱ्हाड. ४. यज्ञ ५. हा राय. (मी धर्मराज). ६. प्राणासम असे बांधव. ७. कामधेनु. ८. वेडग ळास. ९. ती प्रसिद्ध कामधेनु. १०. कौरवाच्या (दुर्योधनादिकांच्या) रथावर आरोहण केलेले. ११. दुष्टांचे सैन्य हा च समुद्र, त्यातें. १२. महातपस्वी (साक्षात अगस्त्य च). १३. मान्य. १४. त्याची (चित्रसेनाची) आज्ञा. १५. ज्या चित्रसेनाच्या आज्ञेस. १६. राजा धर्म याची आज्ञा हीच कांजी. १७. दुष्टांना शासन करण्यांत. १८. जय मिळाल्यानें उत्पन्न झालेल्या गर्वामुळें. १९. डोळस. २०. अतितीव्र बाणांचा समूह.

त्या हरिचे[1] आश्रित ते[2], या हरिचे[3] प्रबळ दास हे[4] तिपट,
झांकिति न त्यांसि, त्या ही खचरां[5] त्यांचे[6] विशाळ हेतिपट[7]. ४४
गर्वे हरिसीं भिडतां[8] कां होतिल शुद्ध चित्रसे[9] न करी?
जिष्णुपुढें[10] तसि खेचरगति होतां, युद्ध चित्रसेन करी. ४५
तच्छस्त्रास्त्रैकार्णवमध्यंगत[11] तो महाकिरी[12] टिकला,
अपराजितीं[13] शिवासीं समरीं विजयावहा[14] किरीटि-केला[15]. ४६
अन्यत्र नवल, परि त्या पांडुकुमारीं नव्हे नवल यश तें;
हरिहरदासपरिभवक्षम न सकळ देव दानव लयशतें[16]. ४७
तो[17] भेटोनि म्हणे, 'कां झालासि खळा सुयोधना शरण[18]?
केला शक्राक्षतस्वहितकरामितसुयोधनाशरण[19]. ४८
हें काय बरें सुज्ञा? जो दारुण दंशकाम[20] साप सदा,
तन्मथन अनिष्ट? अभय द्यावें त्या सर्वतामसापसदा[21]?' ४९
अर्जुन म्हणे, 'सख्या! मज अकृतज्ञ असें म्हणो नको, पावें,
कैसें अज्ञातरिपुवरि[22] अहितहितनिरत[23] म्हणोन कोपावें? ५०
जेंवि शरणागताच्या त्यागा, प्राणांचिया न, शिबि[24] भ्याला,
सन्मति[25] अपवादा भी, करणीच्या[26] हि न वधू तसि बिभ्याला[27].

---

१. इंद्राचे. २. गंधर्व. ३. कृष्णाचे. ४. भीमार्जुनादि. ५. सूर्यांस. ६. पांडवांचें. ७. शस्त्ररूप वस्त्रें. ८. युद्ध करितां. ९. हत्ती चित्रसे होतील=निश्चल—गतप्राण होतील. १०. अर्जुनापुढें. ११. त्या चित्रसेनाच्या शस्त्रास्त्ररूप महासागराच्या मध्याप्रत गेलेला. १२. (तो अर्जुनरूप) आदिवराह. (प्रलयकालीन महासागरांत जसा आदिवराह, तसा त्या गंधर्वांच्या शस्त्रास्त्रसागरांत तो अर्जुन मात्र टिकला, असा भावार्थ). १३. पराभव न पावलेल्या. १४. यशस्वी. १५. अर्जुनाची चापकुशलता. १६. शेंकडों प्रलयकाळांनी हि. १७. चित्रसेनगंधर्व. १८. रक्षणकर्ता. १९. इंद्राशस्तव तुझें स्वतांचें हित करणाऱ्या असंख्य सुयोधांचा नाश ज्यांत असा रण. २०. चावण्याची इच्छा ज्यास असा. २१. सर्वतामसाधमी अशा दुर्योधनाला. २२. धर्मावर. २३. शत्रुहिताविषयी तत्पर. २४. शिबिराजा. २५. साधूंची बुद्धि. २६. नेटकाऱ्या, जादूच्या. २७. बिभ्याला. (बिभ्याच्या फुल्यांना).

सोशील मृत्यु, परि गुरु शरणागततापपळ न सोशील,
तारिल सकळांसह त्या, बा! तें क्षणमात्र चळ नसो शील. ५२
खेचरसिंहा[1]! दे कुरुसिंहाला[2], उचित भाग हरिलों[3] जो;
या कर्मे तुज मुक्ताकवळ[4] नुगाळिता[5] हठींद्र[6] हरि[7] लाजो.' ५३
तो खेचरनाथ म्हणे, 'कुरुवंशीं धन्य तो अजातारी,
खळरक्षका तुम्हां प्रभु बहु बहु मानील, जो गजा[8] तारी. ५४
धन्य तुम्हीं गुर्वर्पितवाक्चेतःकाय[9] कीर्तिलाभरत[10],
आठवला मज आद्यें कविनें[11] जो काय कीर्तिलो[12] भरत[13].' ५५
भेटुनि वर्णुनि धर्मा, गंधर्वश्रेष्ठ जाय नाकाला[14];
खळ बहु लाजे, जाणों तो न यशा ने हरूनि, नाकाला[15]. ५६
मृत गंधर्व उठविले शक्रें तत्काळ अमृतसेकानें
स्वमरणकथेसि ऐकति सुप्तोत्थित[16] सत्य अ-मृतसे कानें. ५७
धर्मे सदार सानुज बंधु हित कथुनि पुरासि[17] पाठविला;
आठविला तत्परिभवखेद चि, न तदीय दोष आठविला. ५८
मार्गी भेटोनि म्हणे कर्ण, 'सख्या! धन्य तूं महातेजा,
मज पळविलें जिहीं ते शत्रु न झाले रणीं सहाते ज्यां[18]. ५९
खेचरनाथपरिभवें तुजला सुरपाळ[19] कां न कांपावे?
चापश्रुतिजगदंबा[20] समयीं प्रियबाळका न कां पावे?' ६०
दुर्योधन त्यासि म्हणे, "काय सख्या! वर्णितोसि कर्णा! तें
निजवृत्त काय सांगों? होइल अति तप्त तैल कर्णातें. ६१
अरिनें केलें मजला विरथ करुनि सानुजासि बद्ध रणीं,

---

१. गंधर्वश्रेष्ठा (चित्रसेना !). २. दुर्योधनाला. ३. सिंहाला. ४. मोत्यांचा घांस. ५. न ओकणारा. ६. मोठा हत्ती. ७. सिंह. ८. गजेंद्रास. ९. गुरूला अर्पिली वाणी, मन आणि शरीर ज्यांनीं ते. १०. कीर्तिलाभाविषयीं आसक्त. ११. आद्य-कवीनें. (वाल्मीकीनें). १२. वर्णिलेला. १३. रामभ्राता. १४. स्वर्गाला. १५. नासिकेला हरूनि ने. १६. निजून उठलेले. १७. हस्तिनापुराला. १८. ज्या तुला. १९. अष्टदिग्पाळ. २०. धनुर्वेद ही च जगदंबा.

सोडविलें धर्मानें, तें झालें दुःख बहु, न मद्धरणीं.[1] ६२
अस्मन्मंत्रित[2] कथिलें गंधर्वेंद्रें युधिष्ठिरासि खरें,
तेव्हां खचोनि पडलीं मजवरि दुःखाद्रिचीं महाशिखरें. ६३
प्राणांकडे न पाहुनि म्यां केला धरुनि मृत्युकाम रण,
कर्णा! आलें नाहीं मज तच्छ्लोकरूनि कां मरण? ६४
वदलों शतदा मी कीं, 'घे पोटीं भूमिदेवि! वरदे! हा.'
विश्वंभरा[3] क्षमा[4], परि न शिराया भूमि दे विवरें[5] देहा. ६५
बुडविति तापविति श्रुतमात्रा[6] सहसा चि दुर्दशा, न नैया[7],
मद्दुःख बहु, न झाला पात्र समरनिहत[8] तो दशानन[9] या. ६६
प्रायोपवेशें[10] करितों, दावूं काय अपायहास्याला[11]?
पाव मला, मरणाज्ञा दे, लोकांच्या न पाव हास्याला. ६७
दुःशासना! धृति धरुनि अंधपितृहितप्रियार्थ[12] हो राजा,
अभिषेचितों पुढें ये, निजगुर्वाज्ञा[13] चि होय होरा[14] जा[15]."' ६८
'म्यां राज्यभर सहावा कैसा, प्रियपुत्रशोकभर तातें?
गुरुदत्तराज्यभोगें संस्तविते काय लोक भरतातें?' ६९
ऐसें वदोनि झोंबे कंठीं दुःशासन स्वभावाच्या,
सर्वांशि दुःख होतें भ्रातृवियोगें समस्वभावाच्या[16]. ७०
कर्ण म्हणे, 'बालांस हि हें ऐसें झोंबणें गळां ठावें,
कां रडतां भारतें[17] हो! न शिरोनि तुम्हीं तमीं[18] गळांठावें[19]. ७१

---

१. माझ्या हरणीं. (मला हरण करून नेल्यानें). २. आमची मसलत. ३. जगाला धारण करणारी. ४. समर्थ अशी. ५. छिद्र. ६. केवळ ऐकलेली अशी दुर्दशा. ७. नद्या. ८. युद्धामध्यें मारला गेलेला. ९. रावण. १०. मरणाच्या संकल्पानें उपोषणें करीत निश्चल बसणें. ११. लाजिरवाण्या मुखाला. १२. अंध पित्याचे हितास्तव व आवडीस्तव. १३. आपल्या गुरूची (वडील भावाची—माझी) आज्ञा. १४. मुहूर्त. १५. ज्या. १६. सारख्या स्वभावाच्या पुरुषांच्या होणाऱ्या वियोगानें. १७. भरतकुलोत्पन्न हो! (हें पद साभिप्राय आहे. तुम्ही भरतासारख्या थोर कुलीन राजाच्या कुलांत उत्पन्न झालेले असून असें रडता काय? तुम्हां थोरांना हें रडणें शोभत नाहीं, असा ध्वनितार्थ). १८. मोहांत. १९. धैर्यगलित व्हावें, घाबरावें.

प्रभुनें प्रजा, प्रजानीं प्रभु, रक्षावा चि संकटीं असुनीं,
कां न जपावें तुज त्या पांडुसुतानीं त्वदाश्रयीं असुनीं? ७२
पावे [1]हर हि पराभव, मग अन्य न कां सुयोध [2]नाडावा?
या अपयशें मळो पदनखर हि न तुझा सुयोधना! डावा.' ७३
शकुनि हि म्हणे तयातें, 'यांत दिसे लेश न मज लाभाचा.'
प्रिय हित सत्य हि सांगे, परि तद्वचनें न समजला भाचा. ७४
[3]सुरजित [4]पातालग दिति[5]दनुसुत [6]निजहितसुयोधनाश तदा
जाणुनि [7]कृत्याहस्तें नेउनि बोधिति सुयोधना शतदा. ७५
असुर असें वदले कीं, 'होतां हें त्वच्छरीर असु-रहित,
राज्या सुयोधना! मग कोण पर प्रभु करील असुरहित? ७६
[8]सांबें दिलासि निर्मुनि पूर्वी आम्हांसि तूं [9]तपस्तुष्टें,
कीं, व्हावीं असुरकुळें बहु सेउनि तव यशोमृतें पुष्टें. ७७
[10]नाभ्यूर्ध्व वज्रमय तव जगदीशें निर्मिला [11]महाकाय,
पुष्पमय [12]अधस्तन जगदंबेनें, त्यजिसि हा अहा! काय? ७८
[13]भगदत्तादि तुज तुझ्या कार्यासि सहाय होतिल कराया,
[14]अस्मत्पक्षश्रीच्या भाळीं तूं भव्य हो तिलक राया! ७९
भीष्मादिकांत अंशें राक्षसवीर प्रवेश करितील,
तेणें निर्दय होउनि ते [15]स्वसुहृज्जीवनासि हरितील. ८०
नरकासुर हि [16]ससखयदुवरहननार्थी शिरेल कर्णांत;
तो हि [17]अरिबळीं जैसा सिंधूच्या [18]वाडवाग्नि [19]अर्णोतें. ८१

१. शंकर. (किरातार्जुनयुद्धप्रसंग लक्षांत आणावा). २. नागविला जावा, पराभूत व्हावा. ३. देवानी जिंकिलेले. ४. पाताळांत असणारे. ५. दिति आणि दनु या कश्यपपत्नियांचे पुत्र–दैत्य, दानव. ६. आपल्या हितकर्त्या वीरांचा नाश. ७. आसुरी उग्र देवतेच्या हस्तें. ८. अंबेसह शिवानें. ९. तपानें संतुष्ट झालेल्या (सांबें). १०. नाभीपासून वरचा. ११. मोठा देह. १२. [कमरे]–खालचा. १३. हा नरकासुराचा पुत्र. १४. आमच्या पक्षाच्या [विजय]–लक्ष्मीच्या. १५. आपल्या मित्रांच्या प्राणाला. १६. मित्र अर्जुनासह कृष्णाच्या घाताची इच्छा करणारा. १७. शत्रुसैन्यांत. १८. समुद्रांत राहून जलशोषण करणारा अग्नि. १९. पाण्यांत.

क्षत्रकुळीं दितिजदनुज बहु राक्षस जन्मले, अगा राया!
तुज ते सहाय होतिल, न उपेक्षीं भूतिच्या[1] अगारा[2] यो. ८२
सुरगति[3] धर्म, असुरगति तूं, यास्तव पसरितात आ शेतें
मेघा तुज, असुरकुळें जीवनलाभार्थ[4] धरुनि आशेतें. ८३
स्वसुतार्जुनहितकामें याचकवेषासि वृत्रहा[5] धरिल,
करिल कपट वामनसा, कर्णाचीं कवचकुंडलें हरिल. ८४
परि संसप्तक[6] समरीं करितिल हरिपुत्रघात[7] राक्षससे,
भीतील त्यांसि पांडव, सिंहांला जेंवि कातराक्ष[8] ससे.' ८५
ऐसें पाताळीं दितिदनुज स्वमुखें रहस्य कळवूनि,
स्वस्थानीं पाठविती कृत्याहस्तें तयासि वळवूनि. ८६
प्रकट न तें वृत्त करी जाणों होईल त्या स्वनिधिला भें[9],
होय मनीं च प्रमुदित जैसा लुब्धांत लुब्ध[10] निधिलाभें. ८७
प्रातःकाळीं रोदननमनार्जुनमारणप्रतिज्ञानीं[11]
वळवी राधेय, जसा प्राणत्यागोद्यताप्रति[12] ज्ञानी. ८८
कर्णासि म्हणे, 'सखया! मित्रावांचुनि[13] पडे चि सांधि[14] तमीं[15],
करितों त्वदुक्त, आलों त्वन्मंत्रें चि स्वकार्य साधित मीं.' ८९
जाय पुरा, दुर्योधन यश देवुनि बंधुशकुनिकर्णातें,
वनवृत्त श्रुत झालें भीष्मद्रोणादिपूज्यकर्णा तें. ९०
भीष्म म्हणे, 'कथितों हित रिपुस हि, सांगेन कां न नातूतें?
कां गेलासि, मदाज्ञा नसतां जायासि कानना तूतें? ९१

---

१. ऐश्वर्याच्या. २. शरीराला. ३. देवांना आश्रयस्थान असा. ४. उदकलाभार्थ [पक्षीं] प्राणलाभार्थ. ५. वृत्रासुराला मारणारा. (इंद्र). ६. सत्यप्रतिज्ञ, पूर्वी शपथ घेतल्यामुळें युद्धांतून पराङ्मुख होत नाहीत ते. (त्रिगर्तराजाचे पुत्र भारतीय युद्धांत 'संसप्तक' या संज्ञेस पात्र होऊन गेले). ७. इंद्रपुत्र अर्जुनाचा घात. ८. भयभीत नेत्र ज्यांचे असे. ९. भीति. १०. लोभी. ११. रोदन, नमस्कार व अर्जुनास मरण्याची शपथ यानीं. १२. प्राणत्याग करण्याला तयार झालेल्याला. १३. सूर्यावांचुनि (पक्षीं) स्नेह्यावांचुनि. १४. सचित. १५. अंधकारीं (पक्षीं) दुःखीं.

स्वपरस्वरूप तुजला कळलें कीं? कां? कसा अजातारी?
कर्ण कसा? पार्थ कसा? वत्सा! [1]पंकांत गज गजा तारी. ९२
न [2]स्तुत्या धेनुपरिस जरि बहु दुध दे [3]अजा तरि [4]पुराणा,
सद्वदना कर्ण तसा स्तुत्य न, सोडुनि अजातरिपु राणा. ९३
हर्षे कुलज भट तदा, होय रणीं [5]बाणराजिलाभ [6]यदां,
ती [7]सूतसुता झाली, जसि [8]पत्रिपदृष्टि [9]राजिला भयदा. ९४
[10]यांचें जो तेज हरी [11]त्याचें [12]फाल्गुन, म्हणोनि जे कवि ते
कर्ण[13]खचरार्जुनां कां म्हणति न [14]खद्योतरात्रिकरसविते? ९५
या कर्णें [15]उडुपें त्वां लंघाया पांडवाब्धिला जावें?
हा! बालिश हो! न तुम्हीं या अविवेकेंकरूनि लाजावें. ९६
दे राज्य, संधि कर, कर जोड, गुरुयुधिष्ठिरासि हो नत रे!
[16]नयसेतुपथाश्रय जो न करी व्यसनार्णवांत तो न तरे.' ९७
जें सन्मत भीष्मवचन पावे दुर्मतिपुढें अनादर तें,
'[17]गीचें हि अनादरिजे काय न गायन [18]जडें अनादरतें? ९८
होती प्राप्त [19]ज्याच्या स्वीकारें मंगळें [20]अवधिरहितें,
[21]कविशतसत्कृतकुळगुरुवचन न घे [22]तो जऱ्ही [23]अबधिर हि तें.
जाय उठोनि कुमति कीं, हा राज्यानिष्टहेतु [24]म्हातारा,
न [25]वदोनि वदे नातू, 'बुडतां म्हणतिल न हे तुम्हां तारा.'१००

१. चिखलांत. (संकटांत). २. स्तुति करण्यास योग्य. ३. शेळी. ४. पुराणाला. (पुराणानीं जसें गाईचें वर्णन केलें आहे, तसें पुष्कळ दूध देत्ये म्हणून शेळीचें केले नाहीं असा अर्थ). ५. शरांच्या पंक्तीची (समूहाची) प्राप्ति. ६. जेव्हां. ७. सारथिपुत्र कर्णाला. ८. गरुडाची नजर. ९. निर्विष सर्प—**पंत.** १०. कर्णाचें. ११. त्या चित्रसेनाचें. १२. अर्जुन. १३. कर्ण, चित्रसेन व अर्जुन यांस अनुक्रमें. १४. काजवा, चंद्र, सूर्य. १५. लहान नौकेनें. १६. नीतिरूप पुलाचा आश्रय. १७. सरस्वतीचें. १८. जो नादलुब्ध नाहीं अशा जडें (मूर्खानें). १९. ज्या वचनाच्या. २०. निरंतर. २१. शेंकडों पंडितानीं सत्कारिलेलें असें कुलगुरूचें वचन. २२. दुर्योधन. २३. बधिर नसतांना. २४. भीष्म. २५. न बोलतां मुकाट.

कर्ण म्हणे, "कुरुराया! मजसीं सुभाव्य शांतनव न वदे,
कर्णासि ताप बहु कटुभाषी हा अप्रशांत नव नव दे. १०१
धिक्कारूं त्यासि कसें? गुरुधिक्कारेंकरूनि पाप डसे,
नाहीं तरि म्यां ऐसे चुरिले असते धरूनि पापडसे. १०२
आहे पांडुतनयकृतदिग्विजयाचें [3]नृपा! पैंडप यास;
माझा अभिमान असो तुज, जैसा वारिचा जड [6]पयास. १०३
दिग्विजय स-सेनाहीं केला त्यांहीं न तो अ-सेनाहीं,
परि म्हणतो, 'विजयी भुज कोणाचे ही जगीं असे नाहीं.'
दिग्विजय करुनि येतों, एकाकी एकरथ अ-सेन हि मीं,
किति हें? त्वदर्थ वर्षी उघडा, ग्रीष्मातपीं, असेन [10]हिमीं."
[11]गांधारि म्हणे, 'सखया! आहे मज बहु तुझा चि विश्वास,
वीरा! एकाकी ही तूं यद्यपि जिंकिसील विश्वास. १०६
परि शोभार्थ असों दे, त्याग करावा न आत्मसैन्याचा,
माझा सखा तसा हो क्षितिला वश करुनि त्या हि [12]वैन्याचा.'
दिग्विजयार्थ सुदिवसीं तो तेजोराशि [13]शूरज निघाला,
घालावया [14]अनम्राकरदाहितसर्वशूरजनिं घाला. १०८
दुर्योधन बहु मानी [15]शकटशतानीत मणिकनक [16]दातें
भरिलें घृतें, भरावें जें तैलानें हि [17]मणिक न कदा तें. १०९
त्यावरि तो दुर्योधन निजकुळगुरुला म्हणे, 'पुरोहित हो!
मत्काम राजसूयक्रतु करणें, हा सुखें पुरो, हित हो.' ११०

---

१. भीष्म. २. कानास. ३. दुर्योधना! ४. कोणाएकास कोणाएकाची सर्वदा प्रतिष्ठा व्हावी, ती वर्णावी, असें जें तद्विषयी पक्षपातानें वाटणें तें. ५. पाण्याचा. ६. दुधास. ७. मेनारहित. ८. पावसांत. ९. ग्रीष्मऋतूंतील उन्हांत. १०. थंडींत. ११. दुर्योधन. १२. पृथु—पंत. हा एक महापराक्रमी राजा असून यानें च पृथ्वीचें दोहन केलें अशी प्रसिद्धि आहे. १३. सूर्यपुत्र कर्ण. १४. उद्धट, करभार न देणारे व दुष्ट अशा सर्व शूरजनांवर. १५. शेंकडो गाडे भरून आणलेलें. १६. दात्यानें. (कर्णानें). १७. मडकें—पंत. १८. पूर्ण होवो.

तो साधु म्हणे, 'वैष्णवसत्र[1] करावें तुवां नयज्ञा !, तें

ऐसें[2] चि फळद; असतां[3] धर्म उचित तूं हि या न यज्ञातें.' १११

तें मान्य करुनि रायें 'वैष्णवसत्रोत्सवा पहायास

यावें' म्हणुनि नृपांप्रति पाठविले दूत बहु बहायास. ११२

मरता चि, न मरता जरि म्हणता चि सदा हि अन्य संत्रप[4] 'हा!'

दूतमुखें दुर्योधन धर्मासि म्हणे, 'मदीय सत्र पहा.' ११३

धर्म म्हणे, 'गांधारे! साधु करिसि कर्म भारतोचित[5] रे !

जो धर्मसेतुसंश्रित[6] वाहुनि गुरुराज्यभार[7] तो चि तरे. ११४

ब्रा ! येतो पुण्ययशःसंपत्ती जोडितां न येरा या;

यावें, परि संप्रति वनवासव्रत सोडितां नये, राया !' ११५

भीम म्हणे, 'धर्मासह निश्चित येईन समरसत्रास[8],

रुचतो हा चि रस मना, देतो पर अमृतसम रस त्रास.' ११६

नें सत्र पूर्ण होतां, कर्ण म्हणे, 'पांडवायु हरिशील

ऐसा चि, कुरुपते ! तूं विश्वस्तुत राजसूय करिशील. ११७

जोंवरि न अर्जुनातें मारीन रणांगणांत मीं निकरें,

तोंवरि न पादधावन[9] करवीन, करीन आपुल्या चि करें. ११८

सेवीन न मांसातें, जैसा मोक्षेच्छु सुजन न सुरेतें[10],

न तदुक्त मृषा, ज्याचें सुक्षेत्रामाजि सुजनन सुरेतें[11].' ११९

गांधारि म्हणे, 'कर्णा ! पूर्ण भरवसा मला तुझा चि असे;

त्वद्भुज संश्रितकामद[12], ते मंदारादि[13] पांच ही न असे.' १२०

---

१. ज्यामध्यें विष्णुदेवता मुख्य आहे असा यज्ञ. २. राजसूयासारखें. ३. एकानें राजसूययज्ञ केला तर तो जीवंत असेंपर्यंत त्या कुळांतील दुसऱ्यानें तो यज्ञ करूं नये असा शास्त्रनियम आहे, म्हणून दुर्योधन राजसूययज्ञ करण्यास अयोग्य. ४. ज्याला लाज म्हणून आहे असा अन्य कोणी. ५. भरतकुलोत्पन्नाला योग्य असें. ६. धर्मरूप सेतूस (पुलास) अवलंबून असलेला. ७. मोठा राज्याचा भार. ८. रणयज्ञास. ९. पादप्रक्षालन. १०. मद्यातें. ११. पवित्र वीर्यानें. १२. आश्रितजनांचे मनोरथ परिपूर्ण करणारे. १३. मंदार, पारिजातक, संतान, कल्पवृक्ष, आणि हरिचंदन हे पांच ही कल्पवृक्ष.

अध्याय आठवा.

चिंतित होता विपिनीं[1] तो धर्म सबंधु विप्रभव्यास[2],
तों त्यासि भेटि देवुनि धन्य करी शशिरविप्रभ[3] व्यास. १
व्यास म्हणे, 'वत्सा! मीं झालों द्विजतर्पणें प्रहर्षित रे!
स्वल्प हि अन्न सुपात्रीं देवुनि सकुटुंब मुद्गलर्षि तरे. २
जोडी सात्मजदार[4] द्रोणमितें[5] व्रीहि[6] पंधरा दिवसीं,
विधिवत् सेवी करवुनि पेज कण्या भात पानगे[7] दिवसीं. ३
समयीं सर्व हि भक्षी दुर्वासा नाम विप्र सादा[8] तें[9],
सत्वासि न टळतां तो[10] भगवान् बहु दाखवि प्रसादातें. ४
सत्वासि न चुकले ते तरले, तरशील तूं हि, बारा या
सरल्या चि समा[11] यापरि तेरावी ही सरेल, बा! राया! ५
व्यसनांत शीलवश[12] जन तरला नळवश[13] जळांत पाथरसा[14].
सोडी सत्वासि न शुचिगुण[15], तप्त हि जेंवि शुद्ध पाथ[16] रसा[17].' ६
शिष्यायुतयुत[18] भगवान् दुर्वासा गजपुरासि ये राहे,
सत्संगति सत्फळदा, सुज्ञासि पचे, पचे न येरा हे; ७
चित्र[19], छळ सोसुनि खळ[20] मुनिभजनीं सर्वकाळ राबे, तें[19],
न विटे सत्सेवेतें जेंवि पिपीलिकसमूह[21] राबेतें. ८
दास्यें प्रसन्न होउनि 'माग' म्हणे तो तपोनिधी राज्या,

१. अरण्यामध्यें. २. ब्राह्मणांच्या कल्याणास. ३. चंद्रसूर्यासारखी प्रभा ज्याची असा. ४. पुत्र व स्त्री यांसह. ५. अर्धा मण. ६. तांदूळ. ७. फळें. (पक्वान्नविशेष). ८. साहा वेळ—**पंत.** ९. मिळविलेलें अन्न. १०. मुद्गलमुनि. ११. वर्षे—**पंत.** १२. उत्तम स्वभावास अनुसरून असलेला. १३. [रामसैन्यांतील] नळ वानराला वश असा. (नळाच्या हातांतील). १४. दगडासारखा. १५. विमल आहेत गुण ज्याचे तो. १६. पाणी. १७. रूचीला, माधुर्याला. १८. दहा हजार शिष्यांनीं युक्त असा. १९. तें आश्चर्य [होय]. २०. दुर्योधन. २१. मुंग्यांचा समूह.

जो देणार तशा ही सिद्धि, असुलभा तपोनि धीरां[1] ज्या. ९
खळ त्यासि म्हणे, 'येथें जैसा झालासि अतिथि, सुतपा! हें
शिष्यकटक घेउनि बा! तो हि कुरूत्तंस[2] पांडुसुत पाहें. १०
परि सुकुमारी कृष्णा जेवूं द्यावी, जपोनि धेनु[3] सती
दोहावी जाणा हें, सत्वमयी[4] ती तपोनिधे! नुसती.' ११
श्रोत्यांच्या व्हावें बहु तप्त प्राशूनि ज्या वरा कानें,
मागीतला तसा वर सद्गुरुपाशीं हि त्या वराकानें. १२
तो मुनि 'अवश्य' ऐसें बोलोनि निघे, असाधुजन नाचे;
त्यातें पूजिति ते प्रियसख त्या यदुवंशा[5]विहितजननाचे. १३
प्रार्थुनि धर्में मुनि तो स्नानासि सशिष्यकटक पाठविला,
त्या संकटीं सतीनें श्रितकल्पद्रुम मुकुंद आठविला. १४
स्वमनिं म्हणे ती कृष्णा, "श्रीकृष्णा! धाव, पाव, नाश तदां[6]
ह्रीचा[7] होवूं न दिला, स्मरतें मज तें चि पावना! शतदा. १५
सत्य असो जें म्हणती कवि भवसिंधूंत नाव नामा तें,
संप्रति चुडे भरावे त्वां करुनि श्रितजनावना[8] मातें. १६
नेसविता झालासि प्रेमें तूं करुनियां दया लुगडीं,
आतां चुडे भरीं बा! आश्रय मज एक तूं दयालु गडी. १७
तुजहुनि इतरें कोणें वारावा क्षिप्र अंतराय[9] महा?
दंडील चि, साहेल न, देवा! स्वल्पा हि अंतरीं[10] यम हा[11]. १८
मग मत्स्वरूप[12] काय? ब्राह्मण आले दुरूनि जेवाया,
त्यासि तुझी भगिनी हे, बा! नमुनि जरि न म्हणेल 'जेवा, या.'
या मुनिकोपासि जसा लागे न पयाचिया[13] उता वेळ,

---

१. धैर्यवान्, जितेंद्रिय अशा पुरुषाला. २. कुरुकुलभूषण असा धर्म. ३. सतीरूप धेनु. ४. पुण्यनदी—**पंत.** ५. यदुकुलांत ज्यानें जन्म धारण केला त्या श्रीकृष्णाचे आवडते मित्र, पांडव. ६. वस्त्रहरणप्रसंगी. ७. लज्जेचा. ८. आश्रित लोकांचें रक्षण. ९. विघ्न. १०. विलंबाला. ११. साक्षात् यम च असा हा दुर्वास. १२. माझें मोठेपण तें काय राहिलें? १३. दुधाच्या.

श्रीकृष्णजी ! तुम्हीं मजवरि करुनि दया चि या उतावेळ."२०
स्मरतां चि ये प्रभु. दया सत्य सुरभि, भक्तवत्स लागावें
कासेलि याचिया चि, त्यजुनि सकळ, या चि वत्सला गावें.२१
ते काय, जे न केवळ भक्तवश पुरंदरादि सुर मितरे?
ती ही काय, न आपण ही जी व्यसनार्णवांत सुरभि[2] तरे? २२
येतां चि दीनबंधुप्रति कळवी ती नमूनि आर्धीतें,
भगवान् म्हणे 'भुकेलों; सखि! वाढ मला असो चि, आर्धी तें.'
कृष्णा म्हणे, 'अहा! बा! वाढावें काय? गा! पहा, हातें
क्षाळूनि घातलेंसे आतां कीं पालथें अहाहा! तें[3]. २४
अन्न मद्[4]शनावधि रविदत्त[5]स्थालींत, मग नसे लव ही.
त्वद्दृष्टि सर्व जाणे, यमधर्माची असी नसेल वही.' २५
कृष्ण म्हणे, 'नर्म[6] पुरे; तर्पाया योग्य सर्व थालीला;
मीं च नव्हें काय? इची सखि! सुरभिसखी च सर्वथा लीला.
आण बरें, पाहों दे,' ऐसा आग्रह करूनि आणविली,
कृष्णेसि सत्सभेसि[8] स्थालीस हि बहु दया चि जाणविली.२७
त्या पात्राच्या कंठीं स्वल्प चि शाकान्न लागलें होतें;
सत्परिचयें चि जड[9] ही समयीं सत्वासि जागलें हो![10] तें. २८
तो[11] यज्ञभुक् तशा ही त्या शाकान्नासि वोढवी[12] पाणी[13],
कृष्णेकरवीं आपण सांगुनि संकल्पें[14] सोडवी पाणी. २९
प्राशुनि म्हणे प्रकट[15] हरि, 'विश्वात्मा देव तुष्ट हो येणें;'
हळु चि म्हणे, 'हे मुनि किति? घेवुनि शतकोटि तुष्ट हो! [16]येणें.'

---

१. इंद्रादि. २. कामधेनु. ३. पात्र, स्थाली. ४. माझें भोजन होईपर्यंत. ५. सूर्यानें दिलेल्या पात्रांत. ६. विनोद, थट्टा. ७. सज्जनसमुदायाला. ८. साधुसमागमाच्या योगें. ९. अचेतन. १०. तें पात्र. (स्थाली). ११. यज्ञभोक्ता (श्रीकृष्ण). १२. पुढें करी. १३. हात. १४. व्रतारंभीं देशकालास अनुसरून 'अमुक कारणास्तव अमुक कर्म करितों' असा उच्चार करितात तो. १५. उघडपणें. १६. यावें.

कृष्णेसि म्हणे, 'बाई! बाहुनि आणीव विप्र[1]कटकातें.'
ती सहदेवासि म्हणे, 'जा, जी! क्षुधित मुनिवृंद हें[2]टका तें.' ३१
अघ[3]मर्षणीं च तो मुनि झाला आकंठ तृप्त सहसा, जे
शिष्य अयुतमित होते, गॅ[4]र्भिण्यापरि तयां हि सह साजे. ३२
जो तो हि पूर्ण [5]चाळी विप्र यथापूर्व नें वपु, ढेंकर [6]वी.
तृप्ति, प्रतिपदिं 'सोडूं छळ' हा संकल्प नव पुढें करवी. ३३
हरिला स्[7]वजन प्राणाधिक, तैसें वित्त ही न लोभ्याला.
चिंतूनि अंबरीषच्छ[8]ळपरिणाम हि मुनींद्र तो भ्याला. ३४
ते शिष्य म्हणति, 'गुरुजी! न सुचे, कर्तव्य काय तें कळवा.'
गुरु त्यांसि म्हणे, 'मळवा यश, परि सत्वर पळा, मला पळवा.
म्यां आजिपासुनि शपथ करुनि नमस्कार सच्छला केला,[9]'
[10]इंग्गित न विषश[11]लाका, टाकुनि [12]कर्पूरसच्छलाकेला. ३६
झालों [13]गुरूदर जशा अत्या[14]सन्नप्रसूति गर[15]वारी,
सच्छळकर्म स्वल्प हि सद्यःक्षयहेतु जेंवि गर[16]-वारी. ३७
अस्मदुदरें सदन्नें न कळत अघमर्षणीं च कीं भरिलीं;
[17]विश्वंभरें [18]सुरद्रुमचिंतामणिकामधुग्यशें हरिलीं. ३८
काय गिळावें आतां? मज एक हि तुहिन[19]पर्वताभ सि[20]तें:
मीं किति? करील कृष्णाकोपानळ तुहिनपर्वता भसि[21]तें. ३९

---

१. ब्राह्मणसमुदायातें. २. बोलवा. ३. अघमर्षण=अखिल पापांचें क्षालन करणाऱ्या मंत्रांचा जप; तो करितां च. ४. गर्भिणींच्या समुदायाप्रमाणें. ५. हालवूं शकेना. ६. प्रसवे. (देई). ७. स्वभक्त. ८. अंबरीषराजाचा छळ केल्याचें फळ. ९. साधूंचा छळ करण्याचें सोडून दिलें. १०. दृष्टीला हितकर अशी. ११. विषयुक्त सळई. (डोळ्यांत अंजनादि ज्या काडीनें घालतात तिला 'सळई' म्हणतात). १२. कर्पूरयुक्त उत्तम सळईला. १३. मोठीं पोटें ज्यांचीं असे. १४. अति जवळ आला आहे प्रसूतिकाळ ज्यांचा अशा. १५. गर्भिणी. १६. विषमिश्रित उदक. १७. विश्वपालकें. (कृष्णानें). १८. कल्पवृक्ष, चिंतामणी आणि कामधेनु यांचीं यशें. १९. हिमालयपर्वतासारखे. २०. भाताचें शीत. २१. भस्में

त्या श्रीमदंबरीषाहुनि धर्म तपोबळें नसे ऊन,
हा! मीं मंद चि केवळ, सच्छळगरळा जळेंन सेऊन. ४०
त्या पांडुसुतांमध्यें भीम महात्मा उदार बळसत्वें[1];
चारील मुष्टिमोदक, आतिथ्यासि न चुकेल अळसत्वें[2].' ४१
ऐसें म्हणत चि पळतां प्रबळ भय चि होय बळद दुर्वास्या;
भासे लंबोदरसा[3] तो, गळत्या तज्जटा हि दूर्वास्या[4]. ४२
बंधुकथित[5] तीर्थतटगविप्रश्रुततत्पलायनोदंत[6]
मोही धर्मा; अहिचा शिरला हृदयांत काय तीं[7] दंत? ४३
धर्म म्हणे, 'येईल स्पष्ट निशीथीं[8] छळार्थ दुर्वासा,
त्या दावाग्निपुढें या स्त्रीतनुसह मूर्ति शुष्क दूर्वा सा[9]. ४४
त्वद्दास होय हा जन, बा! शुद्धदयासुधानदा! साचा,
सेवासादर असतां, छळ योग्य तुला बुधा! न दासाचा.' ४५
झाला होता सानुज तो राजा धर्म चित्रसा सांधी[10];
सुयश, निशीथीं भेटुनि भक्तां पक्षांसि मित्रसा[11], साधी[12]. ४६
देव म्हणे, 'मीं आलों कृष्णेपासीं मघां चि, मज्जनें[13] हो!
चिंतितसें कीं, स्वप्नव्यसनीं हि क्षण तुम्हां न मज्जनें[14] हो. ४७
कृष्णाचिंतेनें हें संकट[15] मज कळविलें, अगा राया!
आलों संरक्षाया धांवत मीं आपुल्या अगारा या. ४८
जरि तेजस्वितपस्विप्रवर[16] छळशील[17] दुःसह त्रिजगा
भ्याला त्वत्तेजाला, धर्मा! गेला पळोनि अत्रिज[18] गा!. ४९

---

१. बळरूप द्रव्यानें. २. आळशीपणानें. ३. गणपतीसारखा. ४. दूर्वांकुरासारख्या. ५. भावानें (महदेवानें) सांगितलेली. ६. गंगातटाकीं असलेल्या ब्राह्मणांकडून ऐकलेली त्यांच्या (दुर्वासादिकांच्या) पलायनाची वार्ता. ७. तो उदंत=ती वार्ता. ८. मध्यरात्रीस. ९. सहा. (पांडव आणि द्रौपदी मिळोन). १०. संचित. ११. सर्यसा (पक्षी) स्नेह्यासारखा. (श्रीकृष्ण). १२. संपादी. १३. माझ्या भक्तानो! १४. बुडणें. १५. दुर्वासागमनरूप. १६. श्रेष्ठ. १७. छळ करण्याचा स्वभाव ज्याचा. १८. अत्रिमुनीचा पुत्र दुर्वास.

[1]अनळसमीहित साधी राया ! वारा महीवरा ! कामा,
अनळस मीं हि, तसा धीरा ! यावा राम ही वराका मा.' ५०
ऐसें बोलोनि करी स्वजनघनें[2]श्रीद यानें[3] दीपकसा,
भक्तांसि उपेक्षील व्यसनीं तो श्रीदया[4]नंदीप कसा ? ५१
कीर्ति न देता, देता जरि म्हणता श्रीमदत्रिज 'गदा द्या.'
सोसे स्वच्छळ, न सुहृ[5]च्छळकतपःश्रीमद त्रिजगदा[6]द्या. ५२
धर्म म्हणे, 'मतिमति ! सति ! संसारामाजि अन्य कुणँगा[7] तों
केवळ अनिष्ट, परि हा बहु धन्य तुझा म्हणोनि गुण गातों. ५३
तुजविण न [8]दीपिके ! सति ! कृष्णे ! तरतों नयज्ञ हि तमातें;
करितों जऱ्हि, तऱ्हि गमती कृष्णेतर[9] तों न यज्ञ हित मातें. ५४
देव तुझा कैवारी, शुद्ध प्रेमें तुझ्या चि वळला गे !
दे धेनु दुग्ध धावुनि वत्सा, इतरा तदर्थ बळ लागे.' ५५

---

१. अन्वयार्थः—[हे] धीरा महीवरा राया ! अनळसमीहित कामा (अ-ग्नीनें इच्छिलेल्या कार्यास) वारा साधी, तसा मीं हि [तुझें इच्छित कार्य साधण्या-विषयीं] अनलस (निरलस–तत्पर) [आहे]. [या कामीं] राम (बळराम) ही यावा; [मग] मा वराका (लक्ष्मी–विजयलक्ष्मी क्षुद्र च आहे); [ती येईल च]. २. स्वजनांस विपुल संपत्ति देणारा. ३. प्रयाण. ४. लक्ष्मी आणि दयारूप नदी यांचा पति. ५. आपल्या मित्राचा छळ करणाऱ्या मुनीच्या तपो-लक्ष्मीचा गर्व. ६. त्रैलोक्यास आदि (मूळकारण) असलेल्या (श्रीकृष्णास). ७. एकत्र कुटुंबांतील स्त्रिया गुप्तपणे जें धन जमवितात तें. ८. मार्गदर्शिके ! (दीपिका=मशाल). ९. कृष्णभक्ताहून इतर यज्ञ.

अध्याय नववा.

रायां! धृतराष्ट्राचा प्रिय जामाता विवाहकाम वनीं
आला, जयद्रथाख्य स्वबळभरें कांपवीत ती अवनी. १
मृगयार्थ पांडुनंदन गेले असतां, निजाश्रमद्वारीं
होती उभी द्रुपदजा, जैसी शंपा नवांबुभृद्वारीं. २
तीतें पाहुनि झाला तो रावणसा चि पात्र अन्याया,
मित्रासि म्हणे, 'चित्ता हे चि बहुमता, नको चि अन्या या. ३
जा कोटिका सख्या! तूं पुस तिचें वृत्त, होय मत्करगा
ऐसें आधीं चतुरा! साम चि निजकार्यसिद्धिमत् कर गा!' ४
सांगुनि निज वृत्त, तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक विहितसें,
स्वल्पांत ती हि सांगे, बोलों शकती न कोटिकवि हि तसें. ५
कळलें कोटिकवदनें ती कृष्णा स्वभगिनी असें नातें,
तन्हि भय न धरी लज्जेसह, पळ कामातुरीं असेना तें. ६
कृष्णेसि म्हणे, 'माझी राणी हो, लाजतीस कां? बस ये,
अंकावरि घेवूं दे, आइक सुखकर मदुक्त, थांब, सये! ७
राज्यच्युतसंगें श्रमपात्र करिसि दिव्यदेह कां गे! हें?
श्रीमद्गेह मिळाल्यां सेवावीं निर्धनें चि कां गेहें? ८
त्वां फेडिलें चि त्यांचें तत्संगें कृश करूनि देह रिण,
हो मद्दयिता, देइन मन तुज, गानासि जेंवि दे हरिण.' ९

---

१. हे जनमेजया! २. धृतराष्ट्राची दुःशला नांवाची कन्या सिंधुराज जयद्रथ यास दिली होती, म्हणून तो धृतराष्ट्राचा जामाता होय. ३. आपल्या सैन्याच्या भारानें. ४. वीज. ५. नूतन मेघसमुदायांत. (अंबुभृत्+वार=जलधरसमूह). ६. या मला. ७. हा शिबिदेशाधिपति सुरथराजाचा पुत्र आणि जयद्रथाचा मित्र. ८. सामोपचार. ९. आपलें कार्य तडीस नेणारें. १०. [पुसण्याला] योग्य असें. ११. राज्यभ्रष्ट पांडवांच्या संगतीनें.

कृष्णा म्हणे, 'कुबुद्धे! खद्योतीं कीटकाधर्मीं मलिनीं
द्युमणि[1]प्रति सोडुनि प्रियभाव धरील काय रे! नलिनी[2]? १०

क्षणमात्र स्वप्नीं ही वरिली कुशळेच्छुनें न विटलीला[3],
हे आवडली बहुधा त्वन्मतिला जीवनासि[4] विटलीला[5]. ११

स्पर्शीं च मृतिप्रद[6] हा[7] वीरपरिग्रह, महाहिचा मणि कीं!
अंडघटीं[8] द्युमणिद्युति योग्या नांदावयासि कीं मणिकीं[9]? १२

त्यजितिल भट तुज समयीं, त्यजिति हरि[10] जसे नगासि[11] नगदाहें[12];
भीमप्रिया प्रियसखी[13] लव हि न साहेल लंघन गदा हे.' १३

कामांध खळ करीना, अन्य करी लेश तरि विवेक पिसा,
धांवोनि बळात्कारें 'हां हां' म्हणतां हि तो शिवे कपिसों[14]. १४

पावे व्यसन अनाथा, जाणों विजनांत[15] तापसी ते तें.
खळ दे तिला, जसा तो पापमति दशास्य ताप सीतेतें. १५

कृष्णेनें भाविनरकपाताच्या प्रत्ययासि जड[16] लाहो
म्हणउनि कृष्ट निजोत्तरपट[17] आसुडितां चि, दुष्ट पडला हो! १६

धौम्यासि म्हणे, 'धांवा, मजला हें[18] मूर्त पातक विटाळी;
रक्षा मज कीर्तिस ही; कीं, स्वपरव्यसनपात कवि टाळी.' १७

पुनरपि कपिसा च पिसा क्षिप्र धरायास तीवर उंगारे[19];
तों धाउनि धौम्य म्हणे, 'न उठ धराया सतीवर, उगा, रे!' १८

ती नमुनि म्हणे मुनिला, 'न वदावें व्यर्थ, दुष्ट हा निपट[20],

---

१. सूर्यास. २. कमलिनी. ३. जारलीला. ४. जगण्यास. ५. कंटाळलेल्या (मतीला). ६. मरणदायक. ७. ही मी वीरपत्नि. ८. ब्रह्मांडरूप घटामध्यें. ९. मडक्यांत. १०. सिंह. ११. पर्वतासी. १२. वृक्ष—पंक्त. १३. माझी आवडती सखी (जी भीमाची गदा ती). १४. मर्कटासारखा. १५. अरण्यांत. १६. मूर्ख. (जयद्रथ). १७. [जयद्रथानें] ओढलेलें आपल्या अंगावरील वस्त्र. १८. हें जयद्रथरूप मूर्तिमंत पातक. १९. चवताळून येई, धाऊन येई. २०. अगदी.

ओढिल तरि जीवन[1] ही, पावेल न एक मात्र हानि पट. १९
[2]भवदाशेनें बैसो हे दुष्टरथीं वृकोदरगदासी.
न हरिप्रसादकविची[3] आपन्ना खळवृकोदरग दासी.' २०
बसतां स्वरथीं हर्षे तो, जेंवि दशास्य जानकीलाभें,
धरि पररथासि ती, कीं, स्पर्शाया अंत्यजा[4] न कीलां[5] में. २१
ती बहु त्यासि दटावी, कार्पासा[6] काय दापिना कीलां[7]?
काय बघेल पराला सती, त्यजुनि कायदा[8] पिनाकीला? २२
दुष्टरथासह धांवत धौम्य मुनीश्वर म्हणे, 'अगा राहो!
राहो मद, तूं न तया जाल्मत्वख्यातिच्या[10] अंगारा[11] हो. २३
जरि तूळराशिमध्यस्थबिळीं[12] नेईल आखु[13] वातीतें
तरि वाति आखुतें वा[14] सहसा भक्षील आखु वा तीतें? २४
रे! तत्काळ चि साध्वीधर्षणकर[15], जन्हि महातपा, मरतो,'
धौम्य मुनि असें सांगे हित, परि जोडी न हात पामर तो. २५

---

१. प्राण देखील. (मला ओढण्यांत केवळ माझें वस्त्र च हानि पावेल, फाटेल असें नाहीं; तर याचें जीवन ही हानि पावेल, हा मरेल असा अर्थ). २. अन्वयार्थ–[हे धौम्य!] भवदाशेनें (तुमच्या आशेनें) हे (ही मी द्रौपदी) वृकोदरगदासी (भीमाच्या गदेप्रमाणे) दुष्टरथीं (दुष्ट जयद्रथाच्या रथांत) बैसो. (भीमाच्या गदेप्रमाणे माझ्या बसण्यापासून याचा नाश होईल असा भाव). [मी एकदां त्याच्या हातांत सांपडल्यावर सुटणें कठीण अशी शंका नको; कारण,] हरिप्रसादकविची (कृष्णकृपा हा च दैत्यगुरु, त्याची) दासी खळवृकोदरग (दुष्ट जयद्रथरूप लांडग्याच्या पोटांत गेलेली) [जरी होय तरी ती] आपन्ना (संकटग्रस्ता अर्थात् मृत) न (होणार नाहीं). येथें कचोपाख्यान अनुसंधेय आहे. ३. शुक्राची–**पंत.** ४. अतिशूद्राला. ५. अग्निशिखा–**पंत.** ६. कापसाला. ७. ज्वाला–**पंत.** ८. दक्षकन्या. (पार्वती). ९. अर्धांग देणाऱ्या. १०. अदूरदर्शित्वाच्या प्रसिद्धीच्या. ११. गृहा. १२. कापसाच्या राशीमधील बिळांत. १३. उंदीर. १४. अथवा. १५. पतिव्रतेची विटंबना करणारा.

कृष्णा हि म्हणे, 'काय न कापिल गिळितां [1]वृकानना शस्त्री?
वधि दशमुखा, मग करिल एकमुखाचा हि कां न नाश स्त्री?'
अपशकुनज्ञ युधिष्ठिर समजोनि अनिष्ट सानुज परतला,
जो मृगयेंत न, चित्तें त्यजुनि दया रामनामजप, रतला. २७
तों मार्गी [3]भृत्याची भार्या [4]धात्रेयिका चि आढळली.
धांवे, पडे हि [5]असकृन्[6]नगशिखराहुनि जशी शिला ढळली. २८
वृत्त कथुनि कोपानळ दीप्त करायासि पांडु[7]योधमनीं
[8]सरला [9]सुवंशजा ती झाली धात्रेयिका चि, हो! [10]धमनी. २९
रिपुला गांठाया ते पांडव देती भरों न घटिकेतें,
[11]खळबळ बहु भी, जाणों न पळ हि साधूंपुढें अघ टिके तें. ३०
गांठिति रिपुकटकातें, हरिणांच्या सिंह जेंवि कळपातें,
रक्षील काय पतिला[12] तें व्यसनीं, होय [13]जें [14]विकळ [15]पातें? ३१
स्वरथावरूनि भूवरि उतरुनि देवीस, जरि हि नाकद न
[16]वरिलें पलायन खळें, कीं, न पहावे चि लोचना [17]कदन. ३२
धर्म स्वरथीं स्त्रीतें मुनितें घेउनि म्हणे [18]पुरोध्यातें,
'व्हा शांत, असें चि प्रिय राज्यश्रीमोचनें पुरो, ध्यां तें.' ३३
अर्जुन भीमासि म्हणे, 'न करावें व्यर्थ भीतभटकदन,
गेला पळोनि बहुधा दुष्ट जयद्रथ न दाखवी वदन.' ३४
भीम म्हणे, 'सपुरोहित राया! तूं आश्रमांत जायेतें
निबवीं, तें चि करावें तेणें, जें स्वच्छ कर्म ज्या येतें. ३५
जा सहदेवा! नकुळा! तूं ही जा, यां तिघांसि सांभाळा,

---

१. लांडग्याच्या तोंडाला. २. शस्त्रधारी. ३. सेवकाची. ४. धात्रेयिका-नामक. ५. वारंवार. ६. पर्वताच्या माथ्यावरून. ७. वीर पांडवांच्या मनांत. ८. सरळ (पक्षीं) निष्कपट. ९. उत्तम कुळांत जन्मलेली (पक्षीं) वेळूपासून झालेली. १०. फुंकणी. ११. दुष्ट जयद्रथाचें सैन्य. १२. धन्याला. १३. जें कटक–सैन्य. १४. व्याकुळ. १५. पतन (पराजय) पाकल्यामुळें. १६. स्वर्ग देणारें. १७. संहार. १८. पुरोहित धौम्यातें. १९. चिंतन करा.

लाधावा गेलें धन येतां हातासि, बोलें कां भोळा? ३६
येतों आतां चि, नको साधाया शत्रुवध मला उशिर;
कृ[3]ष्ण असो; जा आर्या! त्वच्चरणा तो न अधम लाउ शिर.'
धर्म म्हणे, 'रे! बा! त्या निजभगिनीच्या न उग्र हो तिलकीं,
नित्य सुतासौभाग्यक्षयशोकें पितर साश्रु होतिल कीं.' ३८
कृष्णा म्हणे, 'अहो! जरि मत्प्रिय करणें, वधा चि तरि त्यातें;
मारावें चि नयज्ञें भीतें स्त्रीतें बळें चि हरित्यातें.' ३९
क्रो[11]शमितांतर असतां, बीभ[12]त्सु म्हणे शरांस, 'कळवा जी!
आलों असें अरिस, तो दूर न जावा, वधा सकळ वा[13]जी.' ४०
[14]अर्जुननामांकितशरहत हय पाहुनि फार तो भ्याला,
कुजनासि कु[16]जीवित [15]ही प्रिय, जैसें पापवित्त लोभ्याला. ४१
धावोनि त्यासि सार्जुन भीम महाबळ पळांत आटोपी,
ज्याचें चित्त म्हणे स्वक्रोधा, '[18]और्वा! खळाब्धि आटो, पी.'
अर्जुन म्हणे, 'उभा रे! सिंहत्व त्यजुनियां न कुतरा हो.
उंत राहो, क्षण पाहों, जा यमभट हो! तळीं न उतरा हो! ४३
रे! रे! जयद्रथा! हें योग्य नव्हे तुज पलायन, परत रे!
अभिमुख मरोनि च तरे, पळतां न महाबलायन पर तरे. ४४

---

१. दोष. २. कपाळाला. ३. अर्जुन–पंत. ४. [माझ्याबरोबर] असूं दे. ५. श्रेष्ठ धर्मराजा! ६. तो दुष्ट जयद्रथ तुला शरण न येवो; कारण तसें झालें तर तुला त्याची दया येईल, असा भावार्थ. ७. आपल्या बहिणीच्या. (दुःशलेच्या). ८. सौभाग्यतिलकीं. ९. कन्येच्या सौभाग्यक्षयानें (वैधव्यानें) झालेल्या दुःखानें. १०. धृतराष्ट्र, गांधारी. ११. कोसभर अंतर. १२. अर्जुन. १३. घोडे. १४. अर्जुनाच्या नांवानें चिन्हित अशा बाणानीं मेलेले. १५. मूळ पाठ–**बहु पापजीवित हि त्या.** १६. पापमय आयुष्य. १७. पापाचारानें मिळविलेलें धन. १८. [माझ्या क्रोधरूपी] वडवाग्ने! १९. अथवा [तें] राहो. (जयद्रथाला घेऊन जाण्यासाठीं येण्याची यमदूत घाई करीत आहेत असें पाहून अर्जुन त्यांना उद्देशून म्हणतो). २०. समोर लढत असतां. २१. मोठ्या बलाचें स्थान असा, मोठा बलवान्.

भीम रथावरुनि उडी टाकुनि धावुनि धरी तया अरितें.
वाटे, प्रभुचें भीमाकृति[1] खलबलदलनलब्धयश[2] अरि[3] तें[4]. ४५
व्यसनीं न पडेल कसा व्याघ्रबिळीं जो मदांध ओतु[5] निघे?
कीं पद्मराग[6] मानुनि जो पदरीं विंगळांसि[7] ओतुनि घे. ४६
बुकली भीम, बुकलिती जैसें यज्ञांत बोकडाला हो!
कीं तो साध्वीधर्षणदोषफळानुभव रोकडा लाहो[8]. ४७
विकळ जयद्रथ होतां, वारी धर्मानुजा[9] गुडाकेश[10],
कीं तत्सत्सेव्यगुणा[11] कोप न दूषू, जसा गुडीं[12] केश. ४८
भीम म्हणे, 'गुरुदुःखद तो[13] स्त्रीजितसा चि हा[14] दयाजित[15] कीं,
चालों न दे चि कर्में मीं करितों जीं हितोदया जितकीं. ४९
हा धर्म दयाजित तुज योग्य सखा स्त्रीजिता दशरथा! रे!
शर सह्य पार जाता, हृदयीं च जनापवादशर[16] थारे[17]. ५०
वत्सा! जैसा तो गुरु[18] होतोसि तसा चि तूं हि कां? पावे,
या पापातें पाहुनि सन्नयनें न, नरकें हि कांपावें. ५१
देवूं दे प्राणांतप्रायश्चित्त; स्वकीय हा नर कीं[19],
मूर्खा! सुहृत्[20] वसावा स्वर्गीं चिरकाळ कीं महानरकीं?' ५२
वधसम विडंबन, असें समयीं च स्मरण शास्त्रपाटव[21] दे.

---

१. भीमाच्या आकाराचें. २. दुष्टाच्या सैन्यनाशापासून मिळविलें आहे यश ज्यानें असे. ३. चक्र, सुदर्शन. ४. ते भीमाचे कर्म. ५. बोका. ६. तांबड्या रंगाचें रत्न. (लाल). ७. निखाऱ्यांस. ८. मिळवो, लाधो, पावो. ९. भीमाला. १०. अर्जुन. (गुडाका+ईश=निद्राधिपति; ज्याने निद्रा–निद्रारूप भ्रांति जिंकली आहे असा). ११. त्याच्या (भीमाच्या) सज्जनांनी सेवण्यास योग्य अशा [धर्माज्ञाधारकतारूप] गुणाला. (मागें ३८ वी आर्या पहा). १२. गुळा. १३. तो दशरथ [जसा] स्त्रीनें [कैकयीनें] जिंकिला तसा. १४. धर्म. १५. दयारूप बायकोनें जिंकिलेला. १६. लोकांनी दिलेले दूषण हा च बाण. १७. स्थिर होतो. १८. धर्म. १९. कारण. २०. नातलग, संबंधी. २१. शास्त्रज्ञत्व.

अर्धेंदुशरें[1] त्याच्या माथां काढूनि पांच पाट[2] वदे:- ५३
"'मीं पांडवदास' असें स्वमुखें सर्वत्र बोलशील तरी
देईन जीवित तुला, तारी विपदब्धिमाजि शीलैंतरी[3]." ५४
वंदुनि म्हणे जयद्रथ, 'ऐसें च म्हणेन मीं सदा साचें;
मारूं नका बुक्यानीं, रक्षावें जीवित स्वदासाचें.' ५५
ज्यापासूनि[4] धरावी प्रबळतरारातिच्या[5] हि भी[6] मानें[7],
बांधुनि केतुस्तंभीं[8] खळ नेला स्वाश्रमासि भीमानें. ५६
प्रेषूनि कोटरेतें[9] प्रेम्यानें[10] जेंवि बाण राखविला,
तैसा चि निजाज्ञेनें जेणें तो त्या प्रभूसि[11] दाखविला. ५७
धर्म तशासि विलोकुनि भीमासि म्हणे, 'अगा! महाबाहो!
सोड, न विलोकवे मज, द्याया असु मृत्युला न हा बाहो[12].' ५८
भीम म्हणे, 'देवीला सांगा; ती जरि म्हणेल, सोडीन;
नाहीं तरि मीं याचा सत्यंचलकर्षि[13] पाणि[14] तोडीन. ५९
कां सोडितां? असों द्या; हा निजदासांत दास राबावा;
या कामहता[15] रक्षा[16] पायांचा द्या चि आसरा, बावा!' ६०
कृष्णा धर्मासि म्हणे, 'देवा! सोडावयासि सांगा, जी!
मज देखवे न शिवतो निर्दयतेसह अकीर्ति आंगा जी.' ६१
धर्म म्हणे, 'रे साधो! जावूं दे, सोड, दे मला बा! हें;

---

१. अर्धचंद्राकृति बाणानें. २. डोक्यावरील केशांचे पाट काढणें हा एक शिक्षेचा प्रकार आहे. ३. सद्वर्तनरूप नौका. ४. ज्या भीमापासून. ५. अतिबलाढ्य शत्रूच्या. ६. भय. ७. गर्वानें, ताठ्यानें. ८. ध्वजस्तंभीं. ९. बाणासुराची माता, तीतें. १०. पुत्रप्रेमानें. (बाणासुर व कृष्ण यांचें युद्ध चाललें असतां बाणासुराचा पराभव होतो असें पाहून, त्याची आई कोटरा कृष्णापुढें नग्न उभी राहिली, त्या वेळीं कृष्णानें लाजेनें मान खालीं घातली; तेव्हां ही संधि साधून बाण युद्धांतून परतून आला, अशी कथा येथें अनुसंधेय आहे). ११. धर्मासि. १२. बोलावो. १३. सतीचा पदर ओढणारा १४. हात. १५. मदनानें जर्जर केलेल्या. १६. राक्षसास. (नीच जयद्रथास).

जातें त्यजुनि भलेपण, न विटावें सुयश तें, तयां वाहें.' " ६२
भीम म्हणे, " 'मीं पांडवदास,' असें तीन वेळ मोट्यानें
हा खळ म्हणो; भल्याला विनवावें धरुनि पाय खोट्यानें." ६३
धर्म म्हणे, 'गा भीमा! तुज जरि आम्हीं प्रमाण, तरि सोडीं,
न वदें निष्ठुर कांहीं, अभय[2]वितरणें सद्वंद्य[3] यश जोडीं.' ६४
भीमें, गुरुमंत्रवशव्याघ्रें[4] मृगसा चि, सोडितां, नमनें
धर्मासि करि, लवे वैरि मात्र शिरें, दुष्ट अंतरीं न मनें. ६५
नृप त्यासि म्हणे, 'घ्याया भुजगीच्या झोंबता नर मणीतें
वांचेल, परि पराच्या चित्तें हि स्पर्शता न रमणीतें[6]. ६६
जा, यावरि न करावें पाप असें, मागतों मला दे हें;
जें कर्म धर्मशर्मद[7], त्यास चि संपादितो भला देहें.' ६७
खळ न खळत्व त्यागी, जरि सामें गौरवूनि बोळविला,
लकुच[8] कटु चि अमृतकराकरवीं ही शर्करेंत घोळविला. ६८
हरदर्शनार्थ गंगाद्वारीं तपतां तयां[10] कृपापर तो[11]
भेटोनि म्हणे, 'घे वर, कष्टापासूनि मति नृपा! परतो.' ६९
'युद्धांत पंचपांडवपरिभव हो मत्करें' असें च वदे,
प्रभुकर्णीं तें बहु कटु वच, जाणों गर[12] मुखीं रसें चव दे. ७०
शंभु म्हणे, 'नारायणसख नर अर्जुन पुराणऋषि, तातें
धनसें, पाशुपत हि म्यां त्याशि दिलें, जेंवि अमृत तृषितातें.
मजपासीं तुज द्याया तद्भंगार्ह[13] असा नसे च वर;
हो मशकमक्षिकाहर, गरुडा उडवी असें नसे चवरें[14]. ७२

१. सुयशाला—भलेपणाला बोलाव. (सुयश राख). २. अभयदानानें. ३. साधूंना स्तुत्य असें. ४. गुरूच्या मंत्रास वश झालेल्या वाघानें जसा मृग सोडावा तसा. ५. वरवर, बाह्यात्कारी. ६. स्त्रियेतें. ७. पुण्य व सुख देणारें. ८. निंबुणीचें फळ. ९. चंद्राकरवीं. १०. जयद्रथाला. ११. शंकर. १२. विष. १३. त्या अर्जुनाचा पराभव करण्यासारखा. १४. चवरी.

यश[1] एकदा चि अर्जुनरहितां चवघां रणांत भंगुनि घे;
मेरु असो, बहु हें ही, जरि लंघुनि कुळगिरींसि[2] पंगु मिघे.' ७३
झाला गुप्त महेश्वर, तो बालिश मनुजदेव वेदों[3] त्या
प्रभुस हि विटवी मागुनि, जें तैशा[4] ही न देववे दात्या. ७४
मागावा कामाद्यरिपरिभववर[5] वरदनायका, परि तो
सत्परिभववर मागे, खळ न पराहित[6] निजाहित हि करितो.
स्वगृहा जाय जयद्रथ विसरुनियां दुःख तें परिभवाचें,
दासासमंजसत्वें[7] क्षोभे मन शांत हीं परि भर्वाचें[8]. ७६

अध्याय दहावा.

मार्कंडेयासि म्हणे धर्म, 'बुडालों अगाध शोकांत;
सांगा मत्सम मदधिक जरि दृष्टश्रुत[9] असेल लोकांत.' १
त्या धर्माला श्रीमद्रामकथा[10] सांगे[11] होय परिसविता
भगवद्यश-कथिता[12] चि त्रिजगद्बंधु[13], न तमोघ्न[14] परि सविता. २
इक्ष्वाकुकुलज[15] दशरथ राजा, तत्कीर्ति विष्टपीं[16] सुततां[17],

१. एकवार. २. महेंद्र, मलय, सह्य, शुक्तिमान्, गंधमादन, विंध्य, पारियात्र या सप्त कुलपर्वतांस. ३. ज्ञानरूप शिवाला. ४. शंकरासारख्या दानशूरास हि. ५. कामादि षड्रिपूंचा पराभव व्हावा हा वर. ६. दुसऱ्याचे अहित. ७. भक्ताच्या (जयद्रथाच्या) असमंजसपणानें. ८. शंकराचें. ९. देखिलेला किंवा ऐकिलेला. १०. भारतीय रामायण व वाल्मीकि रामायण यामध्यें सर्वांशीं एकवाक्यता नाहीं; तसें च पंतांचें भारतीय रामायण व मूळ भारतीय रामायण यामध्यें हि वर्णनभेद दिसून येतो. ११. सर्व. १२. भगवंताची कीर्ति सांगणारा. १३. सूर्य. १४. अंधकारनाशक. १५. वैवस्वत मनूचा ज्येष्ठ पुत्र. १६. जगांत. १७. चांगल्या रीतीनें पसरलेली अशी.

स्वीकारिली तयाची साक्षात[1]श्रीप्राणवल्लभें सुतता[2]. ३
कौसल्यासुत राम प्रभु, कैकेयीज [3]कीर्तिला भरत,
पुत्र सुमित्रेचे ते लक्ष्मण शत्रुघ्न कीर्तिलाभरत[4]. ४
एक चि देवें[5] चतुर्धा[6] यापरि त्या रविकुळांत अवतरला,
'यन्नामें विषपानैंव्यसनीं' म्हणती कवींद्र ' भव तरला.' ५
मुनिवर पुलस्त्य[9], तत्सुत वैश्रवण[10], त्यजुनि त्या[11] दयानिधिला
पद्माला भृंग तसा तो नित्य भजे पितामहा[12] विधिला[13]. ६
[14]सुत पीडाया देहांतर घे तो ख्यात विश्रवा नावें,
रसिक कवींनीं त्याचें तें हि चरित अमृतमिश्र वानावें. ७
वरदें विधिनें दिधली वैश्रवणा अमरता[15] कनकलंका,
सख्य हि तेणें देवें[16] नाशी ज्याचें विलोकन कलंका[17]. ८
तो विश्रवा पिता न क्षोभावा म्हणुनि राक्षसी कन्या
सेवार्थ दे[18] तिघी[19] ज्या, त्या बहु आराधिती तया धन्या. ९
तो विश्रवा म्हणे ' वर मागा ' ऐसें तिघींस हि, तदा त्या
सुत मागती प्रसन्ना मुनिला जोडूनि हात हितदात्या. १०
पुष्पोत्कटेसि दिधले सुत दशमुख कुंभकर्ण या नावें,
साधु बिभीषण मालिन्यात्मज, ज्या त्रिभुवनें हि वानावें. ११
खर शूर्पणखा झालीं दोन अपत्यें तिज्या हि राकेला,

---

१. लक्ष्मीपति श्रीविष्णूनें. २. पुत्रत्व. ३. कथिजेला, वर्णिला. ४. यशप्राप्तीविषयीं आसक्त. ५. विष्णु. ६. चार प्रकारानीं. ७. हालाहलनामक विषाचें सेवन केलें त्या संकटातून. ८. शंकर. ९. ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र. १०. विश्रव्याचा मुलगा, कुबेर. ११. पुलस्त्याला. १२. आज्याला. १३. ब्रह्मदेवाला. १४. मुलगा (कुबेर). (मुलानें आपणाला सोडून ब्रह्मदेवाची आराधना केली म्हणून संतापून पुलस्त्यमुनीनें स्वतः तपःसामर्थ्यानें अन्य देह धारण केला. त्याचें नांव 'विश्रवा' असें प्रसिद्ध आहे). १५. देवत्व. १६. त्या देवाशीं. (शंकराशीं). १७. दोषा. १८. कुबेर दे. १९. पुष्पोत्कटा, राका व मालिनी.

ज्यांहीं लज्जित दावुनि हृत्काठिन्या[1] निज्या हिरा केला. १२
एका काळीं धनपति पाहुनि ते दशमुखादि तळमळले,
साधूत्कर्षासहनत्वें[2] केव्हां कोणते न खळ मळले? १३
शुभकाम बिभीषण, दशमुख कुंभश्रुति[3] कुकाम हे भारी,
तप करितां भय देती विघ्नांसि[4], जसे वृकां मेहेभारी[5]. १४
खर शूर्पणखा त्यांची सेवा करिती जपोनि, धीरानीं
आराधिला तपें विधि, न तसे तपले तपोनिधी रानीं. १५
एकसहस्राब्दांतीं[6] शिर दशवदनें स्वयें चि कापावें,
तें होमूनि, म्हणावें, 'पद्मभवा[7]! वरदनायका! पावें.' १६
भेटे प्रसन्न विधि त्या दशकंठा कापितां चि दशमातें[8],
वारुनि म्हणे, 'म्हणोत न या कर्में निर्दय त्रिदश[9] मातें. १७
वर एका अमरत्वावांचुनि देतों समस्त; माग मला,
वत्सा! वद; हें तप गुरु भार मज[10] तुझ्या गुरूत्तमा[10] गमला.१८
येतिल शिरें, विरूप न दिससिल, होसील कामरूपधर[11];
जेता[12] रणीं अरींचा, स्थैर्यें जैसा महीध्रभूपधर[13].' १९
रावण म्हणे, 'प्रभो! मीं सादर ऐसा तपीं असें देहें,
अमरत्व न देसी जरि तरि मजला मागतों असें दे हें[14]. २०
असुर-सुर-यक्ष-राक्षस-किन्नर-गंधर्व-सर्प-भूतगणें
मत्परिभव न करावा, हे माझ्या शासनांत भू तगणें.' २१

---

१. हृदयाच्या कठोरपणाला. २. सज्जनांचा उत्कर्ष सहन न झाल्यामुळें. ३. कुंभकर्ण. (श्रुति=कर्ण). ४. विघ्नांला च भय देतात. ५. मोठ्या हत्तीचे शत्रु. (सिंह). ६. एक हजार वर्षांचे शेवटीं. ७. कमलोद्भवा! (ब्रह्मदेवा!). ८. दहाव्या शिरातें. ९. ज्यांना सदा तिसरी दशा (यौवन) असतें ते, देव. १०. तुझा श्रेष्ठ गुरु अशा मला. ११. इच्छित रूप धरणारा. १२. जिंकणारा. १३. मेरुवत्-**पंत.** पृथ्वीला धारण करणाऱ्या मेरुपर्वताप्रमाणें राजांना धारण करणारा. (राजाधिराज). १४. पुढीलप्रमाणें.

ब्रह्मा म्हणे, 'मनुष्यांवांचुनि जे कीर्तिले तुवां सारे,
यांपासूनि नसो भय, परि न नरां वानरांसि हांसा रे!' २२
घटकर्ण महानिद्रा मागे जोडूनि हात दात्यातें,
मंदा सुरखु झोळी, तैसी दे ती च हा तदा त्यातें. २३
'परमापदेंत[1] ही मति धर्मीं च रतो, अशिक्षित[2] चि देवा!
ब्रह्मास्त्र हि स्फुरो[3], हें द्या गुरुजी! साधुची घडो सेवा.' २४
मागे असें बिभीषण, त्यासि म्हणे ब्रह्मदेव, 'वत्सा! हें
घे, अमर हि हो, व्हाया सुयश ब्रह्मण्यदेववत्[4] साहें.' २५
विधि वर देवुनि जातां, करुनि रणीं कीर्तिहानि धनपतितें,
प्रथम पराभविलें त्या दशकंठें व्हावया निधन पतितें[5]. २६
पुष्पक[6]विमान, लंका हरितां, धनपति म्हणे, 'कुलकलंका!
त्रासें[7] संप्रति, हर्षें मग, पोषू त्वत्क्षयें पुलक लंका. २७
मल्लोचनीं निरखिलें बहु, परि कुतरा चि यागग[8] न यानीं[9],
योग्य नव्हेसि बसाया, पापा! तूं तेंवि यां गगनयानीं[10]. २८
वाहेल तुज न पुष्पक, जो तुज मारील त्यासि वाहेल,
करितोसि गुर्वतिक्रम, परि हरि[11] या दुर्मदा न साहेल.' २९
शापुनि धनप मनिं म्हणे, 'अनयीं[12] हा शक्तिसंपदंध[13] रतो.'
परिभवुनि अग्रजातें[14] लंकापति होय पंक्तिकंधर[15] तो. ३०

---

१. मोठ्या आपत्तीमध्ये. २. ब्रह्मास्त्र शिकविले नाही तरी. ३. उपदेशावांचून प्राप्त होवो. ४. ब्राह्मणांचे रक्षण करण्याविषयीं कुशल अशा भगवान् विष्णू-प्रमाणें सहनशील हो. (विष्णूनें भृगुलत्ताप्रहार सहन केला या कथेकडे येथें कटाक्ष आहे). ५. पापी दशकंठानें. ६. पुष्पक हे कामगामी विमान कुबेराला तपोबळानें मिळालें होतें. ७. अन्वयार्थ—लंका संप्रति त्रासें पुलक (रोमांच) पोषू [व] मग त्वत्क्षयें (तुझ्या नाशानें) हर्षें पुलक पोषू. ८. यज्ञांत जाणारा. ९. या लोचनानीं. १०. पुष्पक विमानांत. ११. विष्णु. १२. अन्यायामध्यें. १३. बल आणि संपत्ति यानी अंध झालेला. १४. कुबेरातें. १५. पंक्ति (दश) आहेत कंधरा (कंठ) ज्याला तो, रावण.

केवळ विशृंखळ खळ छळ[१]बळजळनिधि दशास्य तो यत्नें
आक्रमुनि सुरासुरनरनागवरांतें हरी धनें रत्नें. ३१
लोकविनाशकरत्वें '[२]रावण' हें नाम पावला [३]खळधी,
पळ धीरवीरहृदया स्वास्थ्य न दे तो कुबुद्धिचा जळधी. ३२
जावूनि सत्यलोकीं ब्रह्मर्षि सुरर्षि [४]सिद्ध बहुधा त्या
पीडा [५]पावकवदनें कळविति 'हा! हा!' म्हणोनि बहु धात्या.
ब्रह्मा म्हणे, 'सुरासुर साहेल रणांत त्या न मत्तातें,
तन्नाशार्थ [६]तरणिकुळ केलें जन्मोनि धन्य [७]मत्तातें. ३४
म्यां विनविला स्वगुरु कीं हो नररूप न म्हणोत तापस 'हा!'
प्रभु झाला दशरथसुत, करिल सुखी, स्वल्पकाळ ताप सहा.'
ब्रह्मा शक्रासि म्हणे, 'प्रभुला व्हाया सहाय [८]ऋक्षींतें
द्या [९]कामरूपबळ सुत, करिजे जें चंद्रकार्य [१०]ऋक्षीं तें. ३६
अमितबळ सुरसुतांतें क्षिप्र प्रसवोत वानरी, हित [११]मीं
कथितों, प्रभुदास्यरता प्रजा न ज्यां बुडति त्या नरी हि तमीं.'
सुरकार्यसिद्धि व्हाया गंधर्वी [१२]दुंदुभी हि आठविली,
युक्ति पढवुनि प्रभुनें कैकेयीच्या समीप पाठविली. ३८

१. कपट आणि सामर्थ्य यांचा समुद्र च असा. २. रावयति–भय दाखवितो तो, रावण. ३. दुष्टबुद्धि असा. ४. देवविशेष. ५. अग्निमुखानें. ६. सूर्यवंश. ७. माझ्या बापानें. (विष्णूनें). ८. आस्वलींतें. ९. इच्छेप्रमाणें रूप आणि बळ आहे ज्यांस असे. १०. नक्षत्रानी. (नक्षत्रें ज्याप्रमाणे चंद्राला साहाय्यभूत होऊन त्याचें कार्य करितात त्याप्रमाणें ऋक्षानी प्रभुकार्य करावें). ११. देवांच्या मुलानीं मृत्युलोकी जन्म घ्यावयाचा च तर वानरीच्या पोटीं घेण्यापेक्षां मनुष्यस्त्रियांच्या तरी पोटी घेतलेला बरा, असें कोणी म्हणेल तर, ब्रह्मदेव म्हणतो, ज्यांना प्रभुदास्यरता प्रजा (संतति) नाही त्या नरी हि (मनुष्यस्त्रिया असल्या तरी सुद्धां) तमीं (अज्ञानांधकारीं) बुडतात. तुम्हीं प्रभुदास्यरत असल्यावर वानरयोनींत हि जन्म घेण्याचें तुम्हांला भय वाटावयास नको, असा भावार्थ. १२. एक गंधर्वस्त्री.

कामबळ कामरूप त्रिदशांचे वानरर्क्षतनु[1] सुत ते
दुःसह, अलंघ्य सकळां, कल्पांतींचे जसे जलधि उतते[2]. ३९
निर्मुनि अपत्य, हर्षे सर्व हि शक्रादिदेव तो, कपिसें.
हरिदास्य यल्ललाटीं[3] धन्य चि तें जन्हि असेल तोकें[4] पिसें[5]. ४०
काळीं दुस्स चरांजननगशिखरेंशीं[6] विवूनि आसविलें,
देवांहीं हिमगिरिला क्षीरधिला[7] स्वयश तुच्छ भासविलें. ४१
देहें[8] कुब्जा, नामें झाली ती मंथराभिधा[9], नातें
कैकेयीसीं लावी साधाया कार्यसंविधानातें[10]. ४२
श्रीगाधिजमुनि[11] ध्याया सत्कविवृंदासि सुमहिमा गाया
दशरथमधुपाप्रति ये प्राप्तसुतसुरद्रुसुम[12] हि मागाया. ४३
'दे रामलक्ष्मण मखत्राणार्थ[13]' असें तयासि तो याची[14],
ओपी नृप, जेंवि पितां[15] निजपात्री मरुपथांत[16] तोयांची[17]. ४४
तो अतिथि तृप्त सुज्ञें अर्पुनियां तें स्वताट केला, हो!
जातां पथीं मुनि म्हणे, 'रामा! सद्गतिदें[18] ताटकेला[19] हो.' ४५
तोतें त्या मुनिवचनें मारी तो, न रघुराज नय शोधी;
कीं, जो गुर्वंशीपर[20] सर्व हि होतो खरा जन यशोधि[21]. ४६
मुनिदत्तास्त्राशीर्धन[22] जोडुनि सिद्धाश्रमासि तो पावे,
मारी मखघ्न राक्षस, कीं, संत खळांपुढें न लोपावे. ४७

---

१. वानर आणि आस्वल याच्या देहाते धरणारे. २. उतास आलेले. ३. ज्याच्या कपाळीं (दैवीं). ४. बालक. ५. वेडें. ६. जणुं काय संचार करणाऱ्या कज्जल पर्वतांचीं शिखरें च अशीं. ७. क्षीरसमुद्रास. ८. कुब्जेप्रमाणें शरीराने तीन ठिकाणी वांकडी. ९. मंथरा नांवाची. १०. [देवांच्या] कार्यभागातें. ११. विश्वामित्रऋषि. १२. प्राप्त झालेलें पुत्ररूप कल्पवृक्षाचे पुष्प. १३. यज्ञरक्षणासाठी. १४. मागे. १५. पीत असतां. १६. मारवाड देशांतील मार्गांत. १७. पाण्याची. १८. उत्तम गति देणारा. १९. ही सुकेतु यक्षाची कन्या व सुंदराक्षसाची स्त्री. २०. गुर्वाज्ञेविषयीं तत्पर. २१. यशस्वी. २२. विश्वामित्रानें दिलेलें जृंभकास्त्र व आशीर्वादरूपी धन.

जनकमखाप्रति जातां श्रीराम करूनि वंदन [1]वदान्या
त्या गुरुसि म्हणे, 'आम्हां [2]भागोल असें कदापि न वदा, न्या.'
गाधिज रामाकरवीं मार्गीं [3]गौतमसतीसि उद्धरवी,
मानी [4]तत्पादास [5]स्वकरसहस्रापरीस शुद्ध रवी. ४९
मुनि जनकासि म्हणे, 'हो! जें हरितें [6]धन्विगर्व [7]यो धनु तें.'
आणवितां चि उचलिलें रामें [8]शर्वादिसर्वयोधनुतें. ५०
गुण जोडूनि [9]सलील प्रभुनें आकर्षितां चि भंगे तें,
[10]तद्रव न मुनिसभेस चि कंपवि [11]विभुमूर्धगा हि गंगेतें. ५१
होता कठिन [12]पण, पण प्रभु पुरवुनि होय [13]जानकीजानी,
झाले [14]उदश्रु, धरिली होती हृदयांत जानकी ज्यानीं. ५२
जनकें चवघी [15]कन्या दिधल्या रामासमेत चवघांस,
ते दृष्टिस देति, तसे अमृताचे हि न जिभेसि चव घांस. ५३
[16]भग्नगुरुधनुर्ध्वनिश्रवणें [17]भार्गव धरूनि ये कोपा,
स्वप्नीं हि पराभविला जो न क्षत्रें करूनि [18]येकोपा. ५४
आला म्हणत असें कीं, 'विजयश्रीचा असें चि नवरा मीं;'
परि त्या चालेल [19]अनवरामाचें तेज काय [20]नवरामीं? ५५
श्रीरामाला दशरथ द्यावें युवराजपद असें योजी,

---

१. दानशूर अशा. २. श्रमाल, थकाल. ३. गौतमऋषीची स्त्री अहल्या, तिला. (इंद्राशीं व्यभिचार घडला म्हणून पतिशापानें ही शिला झाली होती). ४. रामचरणास. ५. आपल्या हजार किरणांपेक्षां. ६. धनुर्धरांचा गर्व. ७. येवो. ८. महादेवादिक सर्व योद्ध्यानीं स्तुत अशा. ९. सहज, लीलेनें. १०. त्या धनुष्यभंगाचा आवाज. ११. शिवाच्या मस्तकावर असलेल्या. १२. परंतु. १३. जानकी जाया ज्याची तो. (राम). १४. रोदनयुक्त. १५. सीता रामास, मांडवी भरताला, श्रुतकीर्ति शत्रुघ्नाला आणि ऊर्मिला लक्ष्मणाला. १६. मोडलेल्या शिवधनुष्याच्या ध्वनीच्या श्रवणानें. (शिव हा भार्गवाचा गुरु). १७. भृगुकुलोत्पन्न परशुराम. १८. एकी. १९. म्हातान्या रामाचें. (परशुरामाचें). २०. तरुण दाशरथी रामाचे ठायीं.

गुरु सचिव म्हणति, 'इच्छित होतों कीं हें चि तव मना यो जी !
अभिषेकनिश्चय करुनि करवी साहित्य सर्व हि तदा, तें
वाटे न मंथरेच्या चि मना आनंदपर्व हितदातें[1]. ५७
ती कैकेयीस म्हणे, 'दासत्व तुझ्या सुतीं न यो, ध्या[2] हो !
कल्याण कुमाराचें, भवदाज्ञावर्तिनी[3] अयोध्या हो. ५८
विश्वास काय यांचा ? सुविषम होताति नर सदा सम ही,
गुर्वनुमतें[4] अनुसरण करुनि मग विटेल न रसदास[5] मही[6]. ५९
दायाददास्यदहनीं[7] वेड्ये ! करिसील आज्य[8] भरतातें,
होसिल विपक्षदासी[9], देतां रामासि राज्यभर तातें.' ६०
ज्या प्रभुला[10] धन्य म्हणत होत्या कविसाधुसुरसभा, केला
वश तो कैकेयीनें, घेउनि, बोलोनि सुरस, भाकेला. ६१
'वर माग' असें म्हणतां, मागे प्रिय काम[11] हा शुभरतातें[12],
'द्या चवदा वर्षें वन रामातें, राज्य आशु[13] भरतातें.' ६२
कैकेयीच्या आलें जों ऐसें दारुणोक्त तोंडास,
त्या दशरथहृदयाचा घे मोहमहाभुजंग तों डास. ६३
वरदानवृत्त परिसुनि वदला तो[14] यापरि स्वजन-कवच,
'हो राजभ्रष्ट तनुज' परि सत्यभ्रष्ट न स्वजनकवच[15]. ६४
संत म्हणति, 'संततिहुनि संसारीं प्राज्य सार सत्या[16] गी[17],'
ती गुरुची न मळाया राममधुप[18] राज्यसारस[19] त्यागी. ६५
जनकादिगुरुजनातें वंदुनि रघुवंशपद्मभानु[20] निघे,

---

१. हितकारक. २. ध्यान करा. ३. तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागणारी. ४. दशरथाच्या संमतीनें. ५. प्रेम देणाऱ्या—करण्याला पतीला. (रामाला). ६. पृथ्वी. ७. भाऊबंदाच्या सेवारूप अग्नींत. ८. तूप. ९. सवतीची दासी. १०. दशरथाला. ११. मनोरथ. १२. मंगलकार्यांत रममाण अशा दशरथातें. १३. लौकर. १४. राम. १५. आपल्या बापाचें भाषण. १६. खरी. १७. बाणी, भाषण. १८. रामरूप भ्रमर. १९. राज्यरूपकमळ. २०. रघुकुळरूप कमळाचा सूर्य.

वनवासातें परमानुग्रह ऐसें मनांत मानुनि घे. ६६
लक्ष्मण निघे पदाधिक[1] जाणुनि तत्पाद[2]सुपरमाणूस,
त्यजिल गुरुभजन कैसें हें आयकिल्या हि उपर माणूस? ६७
श्रीराम म्हणे 'मदधिक गुरुचरण[3] त्यजुनि काय निघसी ते?'
लक्ष्मण म्हणे, 'भजावे[4] गुरुचरण, त्यजुनि काय, निघ सीते!' ६८
सीता म्हणे, 'त्यजावी हे न, न चपळेस[5] ही वनद[6] सोडी,
यद्यपि झडती[7] जड[8] ती, आपण उबगे[9] पटास न, दसोडी[10].' ६९
जाय प्रसन्नवदन श्रीराघव अकृतकुत्स[11] वनवासा,
कीं मानिला प्रभुमनें तो देसवटा[12] हि उत्सव नवासा. ७०
भेदूनि काळिजाला गेला लोकापवादशर; थानें
शिशुसा, रामें त्यजितां, त्यजिले स्वप्राण त्या दशरथानें. ७१
दूत प्रेषुनि मातुळनगराहुनि भरत शीघ्र आणविला,
कैकेयीनें स्वमुखें सर्व हि वृत्तांत त्यास जाणविला. ७२
भरत म्हणे, 'शिव! शिव! ईह[13] केयमपूर्वेदृशी कुशीला? हा!
वत्सा! शत्रुघ्ना! वद, ही तो, आला जिच्या कुशीला हा?
जा वेड्यां[14]! [15]तैसि च दिसो; दुर्वृत्ता राक्षसी च हे तीची
आकृति धरिली बरवी वर, वीरा! आंत आलि[16] [17]हेतीची. ७४
गेलां विचार न करुनि केंवि? अहो! पुष्कराक्ष[18]! सीमा या

---

१. राज्यपदापेक्षां अधिक. २. रामचरणाच्या उत्तम धूलिकणास. ३. पितृचरण. ४. रामाच्या म्हणण्याकडे लक्ष न देतां लक्ष्मण सीतेला च म्हणतो की, तूं गुरुचरण (पतिचरण) शरीर त्यजुनि हि भजावे; [यासाठीं] सीते! [तूं आम्हांबरोबर वनवासाला] निघ. ५. विजेस. ६. जलद, मेघ. ७. झडत्ये. ८. अचेतन. ९. कंटाळे. १०. वस्त्राची दशी. ११. ज्यानें निंदा केली नाही असा. १२. वनप्रदेश. १३. इह का इयं अपूर्वा ईदृशी कुशीला? हा! =ही येथें कोण अशी अपूर्व दुष्ट स्वभावाची? हिला धिक्कार असो! १४. तुला कांहीं समजत नाहीं. १५. माझी आई कैकेयी, तिच्यासारखी च ही दिसो; [परंतु]. १६. सखी. १७. शस्त्राची. (तरवारीची). १८. कमलाक्ष रामचंद्र!

तुमच्या साधुत्वाची, माय न हे शुष्क[1] राक्षसी माया. ७५
वरिली कां हे निजकुळसर[2] व्हाया शुष्क राक्षसी तातें?
जेणें गुरुहानि, करिति कां लक्ष्मण पुष्कराक्ष सीता तें? ७६
गे! कौसल्ये! माते! दायादत्वें[3] न साच हा[4] रामीं,
घेइन टाकुनि चिंतामणिहार कळोनि काचहारा मीं? ७७
आण तव पदाची मज, अवगत नव्हता चि हा विनाशपथ,
त्यागीन प्राणांतें, जरि तुज मच्छुद्धि दाविना शपथ.' ७८
कौसल्या त्यासि म्हणे, 'वत्सा! तुज तों असें न वाटावें,
बा! ठावें त्वन्मन मज; सर मीनाच्या मतें न आटावें. ७९
एकात्मे साधु तुम्हीं, ऐसे तों ऐकिले हि न भ्राते;
जे इतर, सहज विषयास्तव बहु घेती करूनि बभ्रा ते. ८०
कैकेयीच्या मतिचें[5] कृत्य न मंत्रियतिचें चि ताता[6]! तें;
बहु दुःख हें, त्यजुनि मज आपण वरिली तुझ्या चितां[7] तातें.
वत्सा! भरता! ज्यांचा मार्दवलेश हि नसे चि नवनीतीं
वत्सांचीं पदपद्में कैसीं भ्रमतील निर्जनवनीं तीं?' ८२
करुनि क्रिया पित्याची गेला तो श्रितभवाब्धिसेतुकडे[8],
पौर सचिव हि, अयाचे[9] सच्चुंबकमणिकडे[10] जसे तुकडे. ८३
धावुनि गळां चि पडली होती जी राज्यभू[11], तिला भरत
झिडकारूनि निघे, कीं, रामपदप्राज्यभूतिलाभरत[12]. ८४
रामासि चित्रकूटीं, जैसा गाईस तर्णक[13] वनांत
भेटे, निवे तदुटजीं[14], या ज्यापरि रसिककर्ण कवनांत. ८५

१. निर्द्रव. (निर्दय). २. स्वकुळरूपी सरोवर. ३. भाउबंदकीमुळें. ४. मी. ५. माझ्या दुर्दैवाचे. ६. बाळा! ७. सरण. ८. आश्रितांस संसारसमुद्रावरील सेतूप्रमाणें असलेला जो [राम] त्याकडे. ९. लोखंडाचे. १०. चांगल्या लोह-चुंबक मण्याकडे. ११. राज्यभूमी [ही च स्त्री]. १२. [तो भरत] रामचरणरूपी मोठ्या ऐश्वर्याच्या लाभाचे ठायीं रत [होता]. १३. वत्स, वासरूं. १४. त्याच्या (रामाच्या) झोंपडींत—पर्णकुटिकेंत.

रामपदीं भरत मिठी घाली क्षतकंटकीं[1], तदपि त्याचें,
तें[2] मानें[3] तन्मतिला, निष्कंटक[4] हि न रुचे पदें[5] पित्याचें. ८६
अंकीं घेउनि रडत्या निजशिशुतें, पुसुनियां वदन, तातें
जें सुख द्यावें, दिधलें श्रीरामें तें चि त्या पदनतातें. ८७
हे बंधु स्नेहामृतरत सुरसिक, अमृतरत न सुरसिक ते;
न कदापि अर्थशास्त्रें कविगुरुपासूनि असुर सुर सिकते. ८८
भरत कथी स्वागमनावधि[6] तैलीं तातकाय होता तें.
राम म्हणे, ' हा! त्यजिले मच्छोकें प्राण काय हो! तातें? ८९
हा तात! हा नृपोत्तम! हा वत्सळ! हा प्रभो!' असें चि रडे,
प्रभुचें गुरुशोकभरें हत्कंज[7] महोपळें[8] तसें चिरडे. ९०
यच्चरणसरित्तटमृतसुकृतें[9] [10]गोचें हि न करकंज[11] लिही,
तो स्मृतिनें[12] अमृत[13] दिलें ज्या[14], त्या दे पिंड, तिळ हि अंजलि ही.
प्रार्थुनि तो भरत म्हणे, 'अमृतरस हि मज तुम्हांविना कुंचला[15],
काढा क्षिप्र अयोध्याहृद्गतनिजविरहवज्रशंकु[16], चला. ९२
राज्यश्रीस वळविता तूं, जेंवि इभीसें[17] अंकुश तसा च,
मृगराज[18] तूं, त्वदाज्ञाकर आम्हीं सर्व रंकुशतें[19] साच.' ९३
श्रीराम म्हणे, "वत्सा! वेदोक्त तसें गुरूक्त[20] सन्महित[21],
त्वां म्यां हि चालवावें, या रविवंशीं तरी च जन्महित. ९४

१. मोडले आहेत कांटे ज्यांत अशा रामपदां. २. क्षतकंटक पद. ३. मान्य झाले, आवडलें. ४. शत्रुरहित असें. ५. राज्यपद. ६. आपण [आजोळाहून] येईपर्यंत. ७. हृदयकमल. ८. मोठ्या दगडानें. ९. ज्याच्या चरणसंबंधी नदी-(भागीरथी)-च्या तीरी मरण पावलेल्या जनांचीं पुण्यें. १०. सरस्वतीचें. ११. हस्तकमल. १२. [आपल्या नाम]-स्मरणानें. १३. मोक्ष. १४. ज्या दशरथाला. १५. काजरा. (एक विषारी बी). १६. अयोध्येच्या हृदयीं गेलेला तुमच्या विरहरूप वज्राचा खिळा. १७. हत्तिणीस. १८. सिंह. १९. शेंकडों मृग. २०. पितृवचन. २१. सन्मान्य.

न मिळे गुरूक्त[1]धनुसीं जो गुण[2], तो व्यर्थ लाख वावें हो.
वचन करुनि परलोकीं तरि सुख जनित्यासि[3] दाखवावें हो! ९५
व्यसनीं बुडों दिलें निजजीवित हि, बुडों दिलें न यश तातें,
वत्सा! पहा विचारुनि हें चि सुसंमत असे नयशतातें. ९६
साकेतीं[4] वस, मज हें दे, मीं च वनीं असेन, चवदावें
सरतां चि येइन, उगा, कोण्ही हि 'नको' असें न च वदावें."
भरत म्हणे, 'तरि हें श्रीपदयुग[5] संपादु काम हा, यास[6]
न शिवों देवूत, पदीं बैसुनि या पादुका, महायास[7]. ९८
तें सिंहासन भूषित या श्रीमत्पुण्यपादुकानीं[8] हो;
कीं, यांच्या[9] बहु यश नय तेज सुकृत[10] शिवें[11] कृपा दुकानीं, हो!'
सौवर्णी[12] मणिखचिता[13] भरतकरें प्रभु पळार्ध ज्या ल्याला,
त्या पादुका दिल्या त्या भक्ताला भक्तिनें चि ज्यांल्याला[14]. १००
सांत्वुनि निजजननीजन सर्व सचिव पौर गुरु सखे दास
प्रेषुनि[15] पुरीप्रति, प्रभु मानी सुख वननिवासखेदास. १०१
नंदिग्रामीं, होउनि वल्कजटाधर, वसे, परतला जो,
प्रभुसि न आणुनि तो श्रीमदयोध्येला न कां भरत लाजो? १०२

अध्याय अकरावा.

प्रभु चित्रकूट टाकुनि, राहे गोदावरीतटीं उटजीं,
मानससरःसरसिरुहवनवासी[16] हंसवर जसा कुटजीं[17]. १

---

१. पितृवचनरूपी चापासी. २. धनुष्याची दोरी. (गुरुवचनरूपी धनुष्यासीं जो गुण मिळता होत नाही तो शेंकडो वावे लांब असला तरी व्यर्थ होय, असा अर्थ). ३. बापास. ४. अयोध्येंत. ५. आपलें पादद्वय. ६. या भरताला. ७. मोठे कष्ट. ८. आपल्या पवित्र पादुकानीं. ९. या पादुकांच्या. १०. पुण्य. ११. कल्याण. १२. सुवर्णनिर्मित. १३. रत्नजडित. १४. जगलेल्याला. १५. पाठवुनि. १६. मानससरोवरांतील कमलवनांत राहणारा. १७. कुड्याचे झाडावर.

वरि शोभवूनि कपटें वपु जें मळमूत्र[1]मणिक रंडा तें
ग्याया ये शूर्पणखा खेचरी[2] त्या सुगुण[3]मणिकरंडातें. २
तन्नासा[4]कर्णातें, दूषाया काय, कापवि त्रासी[5];
कीं, दुर्दानें[6] दूषूं पाहे श्रीनायका पवित्रासी. ३
आला नर मानुनि खळ खर घेउनि मनुसहस्र[7] बळ खाया,
किति तो? मुनि हि न पुरति प्रभुला तत्वेंकरूनि वळखाया. ४
झाले भस्म चि, पडतां सर्व हि राक्षस कुवर्ण[8] ते रामीं.
म्हणतों[9] खरादि पाप्मे, प्रभुशर तन्मनुसुवर्ण तेरा, मीं. ५
बंधु खर सबळ वुडउनि धावत लंकेसि जाय ती नकटी[10],
कुदशा[11]राज्ञीसिंहासन निजमुख दशमुखापुढें प्रकटी. ६
ती त्यासि म्हणे, 'दादा! पंचवटीवासि कामिनीरत्न
तुज सर्वरत्नभोक्त्या ग्याया गेल्यें करावया यत्न. ७
तत्पतिनें कर्णयुग छेदुनि केल्यें पहा विनासा, हें
त्वत्कीर्ति[12]विरूपकरण; मानधना! अन्य याविना साहें. ८
ती स्त्री सीता, तीचा जो पति तन्नाम राम, नर जात्या,

---

१. मलमूत्राचें मडके च अशी. २. राक्षसी. ३. सुगुणरूप रत्नांचा करंडा च असा जो राम, त्यातें. ४. तिचे नाक व कान यांतें. ५. त्रासलेला (राम). ६. [स्वशरीराच्या] अपवित्र दानानें. ७. ४३ लक्ष २० हजार वर्षांचें एक मन्वंतर, याप्रमाणे कल्पांतापावेतो १४ मनु होतात; यावरून मनु म्हणजे १४ असा अर्थ समजण्याची रूढी आहे. रस, अश्व, वसु, रुद्र व सूर्य इत्यादि शब्द हि अनुक्रमें ६, ७, ८, ११ व १२ या संख्यांचे पारिभाषिक शब्द आहेत. ८. वाईट रंगाचे. (भेसूर, भयानक). ९. [राक्षस भस्म कसे झाले याविषयीं कवि म्हणतात,] ते खरादि राक्षस [मूर्तिमंत] पाप्मे (पापें) च होत, आणि प्रभु रामचंद्राचे बाण हे [पापनाशक असे] 'श्रीराम जयराम जयजयराम' या तन्नाममंत्रांतील तेरा उत्तम वर्ण (अक्षरें) च होत असें मी म्हणतों. १०. जिचें नाक कापलें आहे अशी. ११. दुर्दशारूप राणीचें सिंहासन च असें. १२. तुझ्या कीर्तिरूप स्त्रीच्या रूपाचा नाश.

तद्नुज लक्ष्मणनामा, जावुनि हो तूं प्रभंजन[1] रजा त्या.[2]' ९
अग्निज्वाळांसि वमे मुखरंध्रें दुष्टरक्ष[3] कोपे तें,
ओकावा वन्हि जसा वल्मीकें[4] क्रुद्धतक्षकोपेतें.[5] १०
श्रीसीतार्थ निघे अवलंबुनि वेगा भुजंगमारीच्या,[6]
गांठी श्रीगोकर्णी तो दशकंधरभुजंग[7] मारीचा.[8] ११
तो कळतां भाव म्हणे, 'राया! हें स्पष्ट कर्म अविहित,[9] रे!
व्यसनीं हरि हि बुडे बळ न पहातां, पाहिल्यासि अंवि[10] हि तरे.
कोणी हें तुज कथिलें चक्षुर्विषनागपुच्छ[11] तुडवाया?
दाटुनि कां करिसी गा! रामासीं वैर वंश बुडवाया? १३
शतयोजनें उडालों हा मीं रामेषुपक्षभूपवनें,[12]
लीलेनें चि जलधिचीं शोषिल तो अस्त्रदक्षभूप वनें.[13]' १४
रक्ष म्हणे, 'रे मूढा! भिवविसि, वर्णूनियां नरा, मातें?
चाल उगा चि, मरासि कां स्तवुनि महेशासमान[14] रामातें?' १५
असुहर[15] दोघे हि, परि श्रेष्ठ गमे रामराय मारीच्या;
गंगेच्या करिं द्यावा धीरें वीरें न काय[16] मारीच्या.[17] १६
होवुनि रत्नकनकमृग गेला रामाश्रमासि वेगानें,
पाहुनि त्यासि कराया वश ती रामा[18] श्रमा[19] सिवे गानें.[20] १७
ती रामासि म्हणे, 'जी! अवलोका मृग असोन, सोन्या, या

---

१. वारा. २. रामलक्ष्मणरूप धूलिकणांला. ३. तो दुष्ट राक्षस (रावण). एखाद्याविषयीं तुच्छता दर्शवावयाची झाली तर त्याला नपुंसकलिंगी संबोधावयाचें, असा एक भाषासांप्रदाय आहे. ४. वारुळानें. ५. खवळलेल्या तक्षकानें युक्त अशा. ६. सर्पशत्रु जो गरुड, त्याच्या. ७. जार. ८. हा रावणाचा मामा. ९. अयोग्य. १० मेंढा. ११. नेत्रांमध्यें विष ज्याच्या अशा सर्पाचें शेंपूट. १२. रामबाणाच्या पिसाऱ्याच्या वाऱ्यानें. १३. उदकें. १४. शंकर हें रावणाचें आराध्यदैवत असल्यामुळें त्याला त्यासमान दुसरें कांहीं ही स्तुत्य वाटत नाहीं. १५. प्राणनाशक. १६. शरीर. १७. महामारीच्या. १८. स्त्री. (सीता). १९. श्रमाला. २०. गायनानें.

भेद नसे चि, गृहा हा न्यावा, दुसरें असो नसो न्याया. १८
आणा धरुनि मृग पहा, कैसा दिसतो मनोरम? उठावें,
जातो कीं धांवा जी!, आहे कीं हरिणहृदय मउ ठावें.' १९
ठेवी उटजीं [1]अनुजा लंघाया शक्त ज्या न [2]कीनाश,
कीं व्हावा न कपटपटु [3]यातूंपासूनि जानकीनाश. २०
त्या कपटमृगामागें धांवे प्रभु [4]रुद्रसा [5]शरी रानीं,
वरिति सुर [6]यदंघ्रिरजस्पर्शों बहु [7]मुद्रसा शरीरानीं. २१
[8]व्यर्थ पळे पशु; ऐसा कोण [9]कृती, एक पळ विलय मातें
न घडो म्हणोनि, यत्नें जो दावुनि धाक पळविल यमातें? २२
प्रभुवर [10]खरतरविशिखें जेव्हां मर्मी च [11]अस्रपा वेधी,
समयीं गुरूक्तिस, तसी त्याची कपटस्मृतीस पावे धी. २३
'हा सीते! हा लक्ष्मण!' ऐसें मरतां म्हणोनि मोठ्यानें
[12]अमृतप्रदीं करावें अहिनें, केलें तसें चि [13]खोट्यानें. २४
सीता म्हणे, 'अहाहा! धांवा, हो! मारितात हाकेला.
लक्ष्मणजी! धावा हो! म्यां चि बळें आत्मघात हा केला!' २५
सौमित्रि म्हणे, 'तुमचें व्हावें न त्रस्त मन अहो! वहिनी!

---

१. लक्ष्मणाला. २. यम. ३. राक्षसांपासून. ४. येथील अनुसंधेय कथा पुढील-प्रमाणें आहे:—विश्वोत्पादक ब्रह्मदेवानें देवी सरस्वतीला उत्पन्न केल्यावर, तिच्या सौंदर्यामुळें तो तिचा अभिलाष करूं लागला असतां तिनें भीतीनें हरिणीचें रूप घेतलें; तें पाहून ब्रह्मदेव हि हरिणाचें रूप घेऊन तिच्यामागें लागला; परंतु ब्रह्मदेवाचें हें दुष्कर्म इतर देवांना न आवडून त्यानीं आपल्यांतील क्रोधांशापासून रुद्रदेव उत्पन्न केला. रुद्रानें व्याधरूपानें त्या हरिणाचें मस्तक उडविलें तें 'मृगशीर्ष' या नांवानें नक्षत्रांत प्रसिद्ध आहे. तसें च सरस्वती 'रोहिणी' या नांवानें व रुद्र 'लुब्धक' या नांवानें आकाशांत ताऱ्यांच्या रूपानें प्रसिद्ध आहेत. ५. शरधारी. ६. ज्याच्या चरणरजस्पर्शानें. ७. हर्षरसास. ८. ही आर्या कव्युक्ति आहे. ९. कुशल. १०. अति तीव्र बाणानें. ११. रक्त–**पंत.** रक्तपि मारीच्याला. १२. दूध देणाऱ्याचे ठायीं (पक्षीं) मोक्ष देणाऱ्याचे ठायीं. १३. कपटी मारीच्यानें.

हें मृगकपट; करावा गरुडाचा नाश काय हो! अहिनीं?' २६
सीता म्हणे, 'न धांवसि जेव्हां तूं परिसतां चि हाकेला,
स्त्री[1]कामा! गुरुघात श्रीकामा[2]परिस तां[3] चि हा केला.' २७
ऐसें हि म्हणे बहुधा 'उटजीं परमाधमा! नसावास!'
तो बोल करि व्याकुळ त्यास विषव्रतति[4]चा जसा वास. २८
युक्त चि, सीतेसि नमुनि तो बंधुकडे चि होय जाता, तें.
माय जया रडवी शिशु जाय कथाया स्वदुःख तातातें. २९
त्यजितां उटज[5] म्हणे, 'वनदेवी हो! जानकीस रक्षा हो!
लाविल इला बळें कर जरि खळ परपुरुष सकुळ रक्षा[6] हो.'
गेला लक्ष्मण, तों यतिवेषें उटजीं दशास्य शिरला हो!
कीं, दैवमतें त्याचें प्रभुशस्त्रें करुनि पतन शिर लाहो. ३१
उटजीं न यातु[7] शिरलें, तें अग्निगृहीं[8] अभद्र[9] कुतरें च.
हा उतरिता चि त्यांचा[10] असता तरि मानवेंद्रसुत[11] रेंच[12]. ३२
जासि[13] हे जयद्रथें तसि ती देवी त्या खळें बळें हरिली,
न करी च भस्म, जाणों बाळें भुजगी धृतव्रता[14] धरिली. ३३
सीता म्हणे, 'मज हि पर हरितो हें काय हो! अहा! तात!?
अद्यापि कां न येती? अबळेचा अंत किति पहातात? ३४
लक्ष्मणजी! बहु चुकल्यें, आधीं रक्षूनि जीवित, रुसा हो!
तुमचा भुज श्रित[15]सुखद मरु[16]मार्गजदीर्घजीवितरुसा हो. ३५

---

१. स्त्रीचा अभिलाष ज्यास अशा (लक्ष्मणा!). २. भरत—**पंत.** राज्यलक्ष्मीची इच्छा करणाऱ्या भरतापेक्षां ३. त्वां च. ४. विषवल्लीचा. ५. पर्णकुटी. ६. राख. ७. राक्षस. (रावण). ८. होमशाळेंत. ९. अमंगल. १०. राक्षसाचा. ११. राजपुत्र. (राम). १२. रेंच उतरिता=खोड मोडता. १३. द्रौपदी. १४. धरिलें आहे व्रत (दंश करावयाचा नाहीं असें व्रत) जिनें अशी. १५. आश्रितांस सुख देणारा. १६. मारवाडांतील मार्गामध्यें असलेल्या व पुष्कळ काळ वांचणाऱ्या वृक्षासारखा. '**मार्गज**' या ठिकाणीं '**मार्गग**' असा मूळ पाठ आहे.

हा राम! हा रघूत्तम! धांवा हो! न त्यजा स्वभावास,[1]
रक्षूनि जोडवा[2] मग मजकरवीं अंजलि स्वभावास.[3]' ३६
वाहुनि रथीं, गगनपथ अवलंबुनि, जानकीस खळ पळवी,
तें व्यसन तिचें रोदन तच्छ्वशुरसखा[4] जटायुला कळवी. ३७
गृध्र म्हणे, 'रे! कोठें नेसी माझ्या सुनेसि फटकाळा[5]!
मीं पक्षिप[6], तूं केवळ मदमत्त व्याळ पंक्तिफट[7] काळा. ३८
बहु वृद्ध गृध्र जरि मीं, जरि तूं वज्रींदुराहु[8] तरणा रे!
तरसिल न मज, जरि तुझे सुरबळजळधीस[9] बाहु तरणारे.' ३९
रोधावें जेंवि वनीं अतिचपळा वानरा वणव्यानें[10],
केलें तसें चि गृध्रें, वृद्धा हि तरे न रावण वयानें. ४०
सीता गृध्रासि म्हणे, 'नमित्यें व्हा मुक्तिहेतु[11] मामाजी!
उचिता स्वतनूपेक्षा[12], कुदशा उचिता न हे तुम्हां माजी.' ४१
गृध्रें क्षण सोडविली, विरथ करुनि शत्रुला, जसी तातें[13].
मृगदर्शनादि जें जें स्वप्न म्हणे धरुनि लाज सीता तें. ४२
गृध्रें प्रभुकीर्तिरतें खळ, लंघुनि कीर्ति, घाबरा केला;
विसरेल चकोर[14] कसा, सेवुनि परळांत[15] राब, राकेला[16]? ४३
चुकवूनि दृष्टि, खंडी खड्गें तो दुष्ट गृध्रपक्षतिला[17],
पडतां मूर्च्छित वाटे, समजावी साधु गृध्रप क्षितिला[18]. ४४

---

१. मूलप्रकृतीला. २. नमस्कार करवा. ३. आपल्या बंधूस. (लक्ष्मणास). ४. तिचा श्वशुर दशरथ, त्याचा मित्र जो एक गृध्रपक्षी, त्याला. ५. हे दुष्टा! ६. गरुड. ७. फणा-**पंत.** दहाफणांचा सर्प. ८. इंद्र हा च चंद्र, त्यास राहु तसा. ९. देवसैन्यरूप सागराला. १०. वणव्यानें. ११. सोडविण्यास कारण. १२. आपल्या शरीराची उपेक्षा. १३. बापानें मुलीस, त्याप्रमाणें जटायूनें सीतेस सोडविलें. १४. चंद्रिकाकिरणांवर ज्याचें जीवन चालतें असा पक्षी. १५. खापरांत. १६. पूर्णिमेला. १७. जटायूच्या पक्षमूलाला. १८. पृथ्वीला. (कवि म्हणतात, तो जटायु मूर्छित पडला तेव्हां असें वाटलें कीं, तो मूर्छित पडला नाहीं; तर, आपली कन्या जी सीता तिच्यावरील संकटामुळें दुःखी झालेल्या पृथ्वीचें तो सांत्वन च करीत होता).

सीतेसि निजस्कंधीं बसवुनि तो राक्षसेंद्र चोर पळे,
ती तत्स्पर्शें तापे बहु, जेंवि मृगी दवांत[1] होरपळे. ४५
खळ मूषक लंकातृणराशिस्थ[2] स्वकुळ सर्व चाटून,
तो खावयावया ने त्या साध्वीवर्तिलागि[3] दाटून[4]. ४६
मृग मारूनि परततां भेटे लक्ष्मणमयूर अभ्रा त्यां[5],
जाणुनि वृत्त म्हणे प्रभु, 'हें[6] भ्रात्या! तुज न उचित, अभ्रात्या[7].
व्हावी च विकळहृदया वध जाणुनि भीरु बायको पतिचा,
त्वां वत्सा! त्यजिली कसि? करिता इतुक्यांत काय कोप तिचा?
धरिलें मृगरूप खळें, कीं, सोडुनि उटज हा निघो रानीं,
वाटे बहुधा केली मुग्धेची[8] प्राणहानि घोरांनीं[9]. ४९
वत्सा! मज पथ न सुचे, तूं च पुढें काढ चाल, बापा! हूं,
किति आलों? किति उरलें? झाली गति काय? चाल बा! पाहूं.'
येतां, राक्षस गणिला, पडला होता जटायु तो रानीं,
केलीं सज्ज धनुष्यें धावनविगलज्जटायुतोरानीं[10]. ५१
तो[11] त्यांसि म्हणे, 'तुमच्या हृदया जें भासलें, असेना तें,
सुत हो! जाणा, दशरथसख गृध्र जटायु मीं, असें नातें. ५२
रावण घेउनि गेला स्ववधूरत्नासि[12] करुनि अन्याया,
कीर्तिक्षति बहु बाधे, क्षीतितति[13] बाधति तशा न अन्या या. ५३
कपट न करितां, पडता क्षणमात्रें अंतकाननीं[14] चोर,
तें पावतें अशा या चंचूनें अंत कां न नीचोरें[15]?' ५४
श्रीराम म्हणे, 'ताता! गेला कोणा दिशेसि तो हंतक[16]?

---

१. वणव्यांत. २. लंका हा च गवताचा राशि, तेथें असणारा. ३. साध्वी (सीता)–रूप वातीला. ४. जाणूनबुजून. ५. त्या रामरूपी मेघाला. ६. आश्रमांत एकटीला सोडून येणें. ७. जो बंधु नव्हे अशाला. ८. सुंदरीची. (सीतेची). ९. भयंकर, हिंस्र जे त्यानीं. १०. धांवण्यामुळें विस्खलित झालेल्या जटानी व्यापलेलीं आहेत उरःस्थलें ज्यांचीं अशा (रामलक्ष्मणानीं). ११. जटायु. १२. स्नुषा–**पंत.** १३. नाशपरंपरा. १४. मृत्युमुखांत. १५. नीचांचें हृदय. १६. शठ, नीच.

गत[1]कलुष हो य[2]शोजळ त्यांत पडो तदसु[3]नाश तें कत[4]कं.' ५५
स्वशिरःकंपें दावुनि दक्षिणदिग्गृध्र, 'याउपर मातें
शक्ति नसे तिळ हि' असें, पावे, कळवूनियां, उप[5]रमातें. ५६
'हा तात! मन्निमित्त भ्राते [6]दोघे हि पावलां मरण,
बहुधा स्वर्गीं हि तुम्हां क्लेशकर चि मद्विपत्तिचें स्मरण.' ५७
ऐसें रडोनि, सुतवत्तद्दहन करूनि [7]भूमिबाळेला
शोधी वनीं, प्रभु गमे, श्रीविरही जेंवि वृद्ध बाळे[8]ला. ५८
'हा सीते! हा सीते! टाकुनि जावें तुवां न रामातें,
राहूतें जेंवि सुधा, देवि! न जिरलीस तूं नरा मातें.' ५९
वाहति न नद्या, न चरति हरिणी, चोंखी न थान तो[9]कं वनीं,
जेणें विलाप विभुचा[10] म[11]जें वदवे सर्वथा न तो कवनीं. ६०
योज[12]नबाहु कवं[13]धें क्षणदाचर लक्ष्मणासि धरि खाया,
मृगलाभें वृकसा तो लागे चित्तांत फार हरि[14]खाया. ६१
सौमित्रि म्हणे, 'आर्या! काळाचा होय हा सखा, यास
सांपडलों, अंतरलों तुज, मज नेतो सहा[15]स खायास. ६२
मारुनि रावण त्याचे दा[16]रें त[17]दस्रें[18]करूनि न्हाणून,
गे[19]ल्या निजकीर्तिसह श्रीमत्सीतासतीस आणून, ६३
जातां पु[20]रासि यावें सामोरें भरतसह अ[21]नीकांहीं,
त्वां बैसोनि स्वपदीं नु[22]रवावा काम जनमनीं कांहीं, ६४

१. निर्मळ. २. यशोरूप उदक. ३. त्या रावणाचा प्राणनाश. ४. निवळीचें बी. ५. मरणातें. ६. जटायु आणि दशरथ. ७. सीतेला. ८. वेडसर झालेला, बावचळलेला. ९. तान्हें मूल. १०. विश्वव्यापक रामाचा. ११. मला मोरोपंताला. १२. चार कोस लांब बाहु ज्याचे तो. १३. कबंध नांवाचा राक्षस. १४. संतोषाया. १५. हास्ययुक्त. (हसत हसत). १६. स्त्रिया. १७. त्यांच्या अश्रूनें. १८. स्नान घालून. १९. गेलेल्या. २०. अयोध्यानगरास. २१. सैन्यानीं. २२. उरवूं नये.

ऐसें[1] अवलोकावें, हें बहु माझ्या मनांत बा! होतें,
दैवीं नसे, बरें, पुरसुरजन[2] पाहोत दीर्घबाहो[3]! तें.' ६५
श्रीराम म्हणे, 'वीरा! त्वां खड्गें करुनि बाहु तो डावा,
हा म्यां हि एकदा चि, श्रीकांतें[4] जेंवि[5] राहु तोडावा.' ६६
खंडिति तद्बाहूंतें त्यांचे ते सुकर[6]वाळकालाही,
काळा[7] हि उशिर लागे कापाया सुकर वाळकाला[8] ही. ६७
झाला दिव्यशरीर प्रभुच्या जैं निर्मळासिनें[9] तुटला,
विश्वावसु गंधर्व द्विजशापापासुनि क्षणें सुटला. ६८
त्या श्रीरामातें कां साधु न बहु मानितिल? कबंधातें
मारी, तारी, वारी[10] त्याच्या तो मानितिलकें[11] बंधातें[12]. ६९
तो सांगे, 'श्रीरामा! सीता नेली दशाननें, त्याची
होइल बहु, तसि शिशुची भुजगीच्या दुर्दशा न नेत्याची[13]. ७०
स्वकरबळें[14], तेजस्वी लोकीं जैसा रवि, प्रसरसी[15] तें
कथितों, पंपेप्रति जा, वर्णिति त्या फार विप्र सरसीतें. ७१
मग ऋष्यमूक[16]नगग प्लवगप[17]सुग्रीवसख्य साधूनीं
यश जोडिसील; अमृत हि सोडुनि तें[18] सेविजेल साधूनीं.'
गंधर्व जाय, तो हि श्रीरघुकुलसारसरवि[19] सरसीतें.
ती त्यासि म्हणे, 'कैसें अनुभविलें[20] सारसेंर[21] विसरसी तें? ७२

१. गीति ६३–६४ यांत वर्णिलेली स्थिति. २. पुरजन आणि देव. ३. ज्याचे बाहु दीर्घ अशा (रामा)! ४. लक्ष्मीरमणें. ५. (उत्तम खड्ग हा च) कृष्णसर्प-पंत. ६. केळीच्या कालास. ७. मूळपाठ–उशिर. ८. कांकडीला. ९. पवित्र खड्गानें. १०. निवारण करी. ११. मानी पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ असा. १२. राक्षसाच्या देहबंधनातें. १३. नेणाऱ्याची. १४. आपल्या किरणबळानें (पक्षीं) आपल्या बाहुबळानें. १५. विख्यात होशील. १६. ऋष्यमूक पर्वतावरील. १७. वानराचा राजा सुग्रीव, त्याचें सख्य. १८. यश. १९. श्रीरघुकुलरूप कमलाचा सूर्य. २०. अनुभविलेलें. २१. श्रेष्ठ सरोवर.

प्रभुला दे ताप तिचा[1] वात, जरि सुगंध मंद शीतळ तो.
वाटे [2]नलिनींत न, हा देह कढाईत सर्वथा तळतो. ७४
'हा सीते! तुजवांचुनि सर्व हि मज तापहेतु, हा सीते!
हा सीते! तूं चि, मज व्यसनसमुद्रांत सेतु, हा सीते! ७५
हा सीते! हा न जगत्प्राण[3], खरा वाघ वायु हा, सीते!
हा सीते! [4]व्याळ चि हा, व्यक्त पितो राघवाऽयु[5] हा, सीते! ७६
हा सीते! मज देतो त्वन्मुखजित[6] चंद्र ताप हा सीते!
हा सीते! करितो द्विजराज[7] हि म्हणवूनि पाप हा सीते! ७७
हा सीते! कसि कळली त्वद्व्यसनकथा[8] पिकास, हा सीते!
हा सीते! जन्हि नत मी, कसितो[9] चि तथापि कास हा, सीते!
हा सीते! जे त्वत्कचभाराजितकलाप[10] मोर, हा सीते!
हा सीते! ते नाचति, मज पाहुनि, मजसमोर, हा सीते! ७९
बहु लाजवीत[11] होतों करिकेसरिकीरकेकिहरिणां मीं;
हांसत कर्म करावें, भोगावें रडत तें चि परिणामीं. ८०
हा सीते! हा सीते! असशिल अद्यापि तूं कसी सासु[12]?
ऐकुनि या वार्तेतें प्रियसखि! वांचेल ती कसी सासुं[13]?
८१
मेला श्वशुर[14], न समयीं आम्हीं आलों, भिवूनि उग्रास[15],

१. त्या पंपासरसीचा. २. सरांत–पंत. ३. वायु. ४. सर्प. ५. रामाचें आयुष्य. ६. तुझ्या मुखानें जिंकलेला असा. ७. चंद्र (पक्षीं) ब्राह्मणश्रेष्ठ. ८. तुझ्या नाशाची वार्ता. (तुझ्या मधुर स्वरानें लज्जित होऊन कोकिळानें आजवर मूकव्रत घेतलें होतें; परंतु आतां तें भय नाहींसें झालेंसें पाहून तो पुन्हां शब्द करूं लागला आहे, असा आशय). ९. बांधितो. १०. तुझ्या केशभारानें जिंकला आहे पिसारा ज्यांचा असे मोर. ११. सीतेची मंदगति, कृशकटि, सरलनासिका, कृष्ण केशकलाप, आणि दीर्घ, चपल व काळेभोर असे नेत्र, यानीं यथानुक्रम हत्ती, सिंह, पोपट, मोर आणि हरिण यांस लाजवित होतों. १२. जीवंत. १३. कौसल्या. १४. जटायु–पंत. १५. भयंकरास. (रावणास).

तूं भीरु! [1]व्यसु होउनि झालीस चि तन्मुखांत सुग्रास. ८२
हा सीते! हा सीते! हा सीते! [2]सुदति [3]मुदतिशयसुखने!
मुख नेत्रां दावुनि, परलोकीं मज साध्वि! द्यावया सुख ने. ८३
हा दयिते! हा जानकि! हा [4]भामिनि! हा [5]सुगात्रि! हा [6]शीते!
हा सुदति! हा [7]कृशोदरि! हा सुंदरि! हा [8]वरोरु! हा [9]शीते!'
ऐसा विलाप करितां लक्ष्मण वंदुनि म्हणे, 'अहो आर्या!
धैर्य त्यजितां, कैसी, मारुनि खळ, सोडवाल ती आर्या? ८५
करिती इष्टवियोगें जे प्राकृत ते चि नर विलापातें,
व्याकुळ होवूनि [10]तमीं त्वां द्यावी लाज न रविला [11]पातें. ८६
ल्याली आहे [12]पातिव्रत्याशनिकवच, सर्वकाळ जिला
घडतें त्वद्ध्यानामृतपान हि, कां ती धरील काळजिला? ८७
सुग्रीव ऋष्यमूकीं आहे, भेटों तयासि आधीं, तें
साधूं, अन्योन्यांच्या नाशूं, साधूनि सख्य, आधींतें. ८८
[13]चिंतारत्नश्रीगुरुवरदान तुझ्या असे चि पदरीं तें
मग साधिसील न कवण सिद्धि, सुखें संहरूनि [14]सदरींतें? ८९
मीं बंधु सचिव भृत्य हि, हें लटिकें काय जी! वदा, नातें?
देईन कार्यसिद्धिप्रति जाया [15]कायजीवदानातें.' ९०
पंपेंत स्नान करुनि विभु गेला ऋष्यमूक[16]गोत्रास,

---

१. गतप्राण. २. चांगले दंत जिचे अशी. ३. आनंदातिशयाची उत्तम खाण च अशी. ४. प्रथम '**भाविनि**' असें लिहिलें गेले होतें. ५. हे सुंदरांगि! ६. सीते-**पंत**. ७. कृश आहे उदर जिचें अशी. ८. चांगल्या मांड्या आहेत जिच्या अशी. ९. सीतळे-**पंत.** १०. अंधकारांत (मोहांत). ११. पतनानें, अवनतीनें. (तूं सूर्यकुलोत्पन्न असल्यानें तुझ्या पातानें सूर्याला लाज वाटणार च; तर तसा प्रसंग न यावा, असा लक्ष्मणाचा अभिप्राय). १२. पातिव्रत्यरूप वज्रासारखें (कठिण) कवच. १३. चिंतलेली वस्तु देणारें रत्न च असें गुरूचें वरदान. १४. साधूंचे शत्रूंना. १५. देह आणि प्राण यांच्या दानातें. १६. पर्वतास. (गां=पृथ्वी, त्रायते=रक्षति-पृथ्वीचें रक्षण करितो-धारण करितो तो गोत्र=पृथ्वीधर, पर्वत).

यातें दूरुनि पाहुनि पावे सुगळ[1]प्लवंग तो त्रास. ९१
पवन[2]सुतासि म्हणे, 'ते तापस परि कार्मुकी[3] शरी रानीं
येतात कोण? पुस जा, स्पष्ट गमति देवसे शरीरानीं.' ९२
'आज्ञा' म्हणोनि, भेटे गिरिखालें प्लवग[4]पाळकपि त्यातें,
तत्काळ निवे पाहुनि बहुदिवसां जेंवि बाळक पित्यातें. ९३
दव[5]तप्त द्विप[6] निवतो जैसा पावोनि गांग[7]तोयातें,
तेंवि निवे कपि, राम हि सांगे निजवृत्त [8]सांग तो यातें. ९४
रुग्णा धनिकासि जसा वित्तार्थी वैद्य, पवनजें कपिलां[9]
भेटविला प्रभु, न जसि चुकल्या वत्सासि कामधुक्कपिला. ९५
सुग्रीवें सीतिचें सा[10]भूषणउत्तरीय दाखविलें,
पितृवृत्ति[11]पत्रसें जें होतें त्या [12]नगगुहेंत राखविलें. ९६
तेजें करि प्रकाशित तें अद्भुत[13]धाम कानना चेलें[14],
त्यातें पाहुनियां तो साधि श्रीराम कां न नाचेल? ९७
'मोहूतें[15] भुजग; मोहा कैंवि तुम्हीं मजसम स्तनग? होतें
तुमचें हि सुकृत सरलें कां? सांगा मज समस्त नग हो! तें.' ९८
सुगळ म्हणे, 'रामा! म्यां शोधावी जानकी, शपथ करितों.'
राम म्हणे, '[16]कार्य तुझें जें, तें मीं जानकीश [17]पथकरितों.' ९९
शिखि[18]साक्षिक सख्य करुनि राम करी कार्य मान्य; [19]वालिशतें
क्षण ज्यापुढें नुरावें, प्रभुबळ नुमजे [20]सुकंठ वालिशीं[21] तें. १००

---

१. सुग्रीववानर. २. मारुतीस. ३. चापधर. ४. वानरपति. (मारुती). ५. वणव्यानें तापलेला. ६. हत्ती. ७. गंगाजलातें. ८. संपूर्ण. ९. सुग्रीवाला. १०. सहित आहेत अलंकार ज्याच्या असें पांघरावयाचें वस्त्र. ११. वडिलार्जित सनदेसारखें. १२. ऋष्यमूक पर्वताचे गुहेंत. १३. अलौकिक तेज ज्याचें असें. १४. वस्त्र—**पंत.** १५. परिशिष्ट पहा. १६. वालिवध, स्वस्त्रीसंपादन व राज्याभिषेक. १७. पत्करतों. १८. अग्नि आहे साक्षी ज्यांत असें. १९. वालिवानरासारख्या शेंकडो वानरानीं. २०. सुग्रीव. २१. मूर्ख.

[1]तत्प्रत्ययार्थ एकें बाणें भेदूनि [2]सप्ततालीला
वाळीस वधी ज्याची स्वजनीं नुरवी च तप्तता, लीला. १०१
निववी कपिराज्यपदीं अभिषेचुनि तप्त अंग दासाचें.
कुरवाळुनि वालिसुता दे प्रियपुत्रत्व अंगदा साचें. १०२
[3]प्रार्थी सुगळ बहु, परि प्रभु किष्किंधापुरीं न मन घाली;
[4]माल्यवदगीं च राहे सानुज तो [5]सन्मनोब्जुडनघाली. १०३
[6]लंकेंत अशोकवनीं जसि बाळमृगी वृकींत, तसि देवी
बहुराक्षसींत होती, न स्नान करी, न ती निजे, जेवी. १०४
छळवी छळी परोपरि तीस वश करावयासि मायावी.
न वळे चि; परकरा कसि [7]कुळभित्तिगता वधूत्तमा यावी? १०५
हें हि [8]म्हणे, 'राक्षसि हो! सेवटिं घेउनि [9]महानसा जा, गे!'
न [10]बळात्कारतम उठे, मनिं [11]शापदिवा लहानसा जागे. १०६
त्या [12]नगगुहेंत वार्षिकमासचतुष्टय [13]दिवानिशीं क्रमुनीं,
ऐसें अनुज्यासि म्हणे तो [14]धन्विंयशस्विमानिशक्र [15]मुनी. १०७
"जा वत्सा! चापीं गुण चढवुनि एका चि [16]सायका [17]पूसें,

---

१. त्या सुग्रीवाची खात्री व्हावी म्हणून. २. ताडांच्या सात झाडांना. ३. किष्किंधेंत रहावयास या, असें सुग्रीव रामाला प्रार्थी. ४. माल्यवान् पर्वतावर. ५. साधूंच्या मनोरूप कमलावरील निष्कलंक भ्रमर. (अप्+रुह्=पाण्यामध्यें उगवणारें) कमळ—**पंत.** ६. १०४ ते १०६ ह्या तीन आर्या कवीनें मागाहून रचून पोथींत समाविष्ट केल्या आहेत. ७. सत्कुलरूपी भिंतीच्या आड असलेली. (कुलीन). ८. [रावण] म्हणे. ९. स्वयंपाकगृहास. १०. बलात्काररूप अंधकार. ११. शापरूप दिवा. (पूर्वी रावणानें एकदां रंभेवर बलात्कार केला होता, त्या वेळीं तिचा पति नलकूबर यानें त्यास शाप दिला कीं, 'परस्त्रीवर बलात्कार करशील तर मरशील' या कथेकडे येथें लक्ष्य आहे). १२. माल्यवान् पर्वताच्या गुहेंत. १३. रात्रंदिवस. १४. धनुर्धर, यशस्वी आणि तेजस्वी यांमध्यें श्रेष्ठ असा. १५. विचारशील. (राम). १६. बाणास. १७. बाणानें चांगला भेद करावा म्हणून तो पुसून साफ कर.

'कापूस ज्वलनीं किति?' ऐसें त्या प्लवगनायका पुंस. १०८
बहुधा कृतघ्न मिथ्यावादी दुष्परिहराघ[२] वानर तो,
अंगद असो कपीश्वर, तारेसीं सुगळ, राघवा[३]! न रतो." १०९
जातां चि लक्ष्मणातें धावुनि भेटे सुकंठ, तो भ्याला,
नमुनि म्हणे, 'स्वप्नीं मज कार्य[४] दिसे, जेंवि वित्त लोभ्याला.
लंघील कवण, जेणें वधिला एकें शरें कपीश तशा[५]?
सर्व दिशा शोधाया पाठविले असति म्यां कपी शतशा.' १११
ऐसें सांगोनि निघे भेटाया त्या हि राघवा राया,
दिसलें कृतघ्नपण जें तें हि महादुर्धराघ[६] वाराया. ११२
प्रभुतें पाहोनि निवे, जैसा निधिदर्शनें[७] निवे दीन,
अंजलि बांधोनि म्हणे, 'जरि अभय असेल तरि निवेदीन. ११३
मज बोलवाल तैसें बोलेन चि मीं अजान कीर[८] चि, तें
कार्य घडेल कसें, जी! सुकृतें इतरें अजानकीरचितें[९]? ११४
देवीतें शोधाया पाठविले प्लवगवीर बोधून,
भरला चि अवधिमास[१०], द्रुत[११] येतिल ते दिशांसि शोधून.' ११५
श्रीराम म्हणे, 'साधो! कृतकृत्य तुझा सखा नवा नर[१२] हो;
जा तिकडे, कार्य[१३] गुणें तूं? बहुमत शतमखा[१४], न वानर, हो.'
तों पूर्वोत्तरपश्चिमदिक्शोध करूनि कीशों[१५] कवि[१६] चार
आले म्हणति, 'न देवी ती आढळली, न तो[१७] हि अविचार.'
राम म्हणे, 'कर्णीं[१८] कर ठेवू ती तरि न दक्षिणा आशा[१९],

---

१. विचार. २. अनिवार्य पाप ज्याचें तो. ३. लक्ष्मणा! ४. सीतेचा शोध करणें हें कार्य. ५. तशा वीराला. (रामाला). ६. फार दुःसह पाप. ७. जमिनींत पुरून ठेविलेल्या द्रव्याच्या सांठ्याच्या दर्शनानें. ८. अजाण पोपट. ९. जानकीवांचून इतर स्त्रीनें केलेल्या सुकृतें (पुण्यानें). १०. नेमलेली महिन्याची मुदत. ११. लवकर. १२. तुझा नवा मनुष्यमित्र जो मी राम. १३. तुझे गुण काय वर्णावे? १४. इंद्राला. १५. वानर. १६. हेर. १७. तो अविचारी रावण हि. १८. कानावर हात ठेवणें म्ह० आपणास अमुक एक गोष्ट माहीत नाहीं असें दर्शविणें. १९. दिशा.

मज फार दक्षिणेची[1] विप्रा जासि तसि च लागली आशा.' ११८
मासानंतर दधिमुख[2] सांगे मधुवन[3]विनाशबोभाट,
सुगळासि गमें तो निजभट[4]सुयशातें चि वर्णितो भाट. ११९
दुसरे दिवसीं प्रभुला वंदिति कपि अंगदादि येवून,
तद्दर्शन तें जाणों, त्या शीतार्ती यथेष्ट ये वून. १२०
राम म्हणे, 'शोधक हो ! सकरुण हो ! जरि असेल सांगातें[6],
द्या जीवनौषध मला, कीं त्यांचें[7] स्थान कोण सांगा तें ? १२१
वांचेन काय ? होइन साधूंसि, रसांत आर्ज्यसा, मान्य ?
मरण बरें, यश ज्यांत श्रेष्ठ न, त्याहूनि राज्य सामान्य.' १२२
हनुमान् वदे, 'प्रभो ! म्यां लंकेंत विलोकिली अनादि सती[9];
रविभा[10] जसी उलूकीनयना[11] तसि राक्षसीजना दिसती. १२३
ज्या शिखिशिखेसि[12] भुलला तो दुष्ट पतंग मत्त पाहून,
ती म्यां विलोकिली; तप गुरु अन्यांचें न मत्तपाहून. १२४
वांचेल पतंग कसा लावुनियां वदन दीपकळिके[13]ला ?
म्यां तों त्यासीं, लंघुनि शतयोजन[14] नदनदीप[15], कलि[16] केला. १२५
पुर जाळिलें चि, चुरिला अक्षाख्य सहोपवनें[18] कुमार[17]मणी,
वाटे प्रसन्न झाली सती प्रिया शंभुची उमा रमणी. १२६
चूडामणि[19] पाठविला या चरणावरि वहावयाला जो,

---

१. दक्षिण दिशेची (पक्षीं) दानद्रव्याची. २. एका वानराचें नांव; हा सुग्रीवाचा मातुल असून मधुवनाचें रक्षण करीत असे. ३. मधुवननामक बागेचा नाश केल्याची वार्ता. ४. आपल्या योद्धयांच्या सुयशाला. ५. थंडीनें कुडकुडलेल्या मनुष्यावर. ६. जवळ, बरोबर. ७. त्या जीवनौषधाचें. (सीतेचें). ८. तुपासारखा. ९. सीता. १०. सूर्याची कांति. ११. घुबडीच्या डोळ्याला. १२. अग्निज्वालेस. १३. दिव्याच्या ज्योतीला. १४. चारशें कोस. १५. नद आणि नद्या यांचा पति. (समुद्र). १६. कलह. १७. अक्ष नांवाचा [रावणाचा] उत्तम पुत्र. १८. उपवनासह. १९. शिरोभूषण.

तो हा; पादांब्ज[1]स्था या[2] पद्मासन[3] महावया[4] लाजो. १२७
तुज ऐषीकास्त्राची[5] कथिती झाली रडोनि खुण, गा! ती
प्राणव्यसनीं पडली, करिवर[6]मतिसी तुझे चि गुण गाती. १२८
भस्म कराया घेउनि गेला तो दैवहत[7]क लंकेला,
रक्षा स्वकीर्तिला रविकुळदीपा! त्या हि गत[8]कलंकेला.' १२९
राम म्हणे, 'साधो! त्वां वांचविलें, घेतलें विकत मातें,
मरणीं अमृत दिलें, जें उपकारीं न बुडवील कतमातें[9]?' १३०
प्रभुच्या प्रहर्षसमयीं सुगळाज्ञेकरुनि यूथ[10]राज बळी,
बहुसंख्य सिद्ध होउनि आले साह्यार्थ ईश्वराजवळी. १३१
नळ नील सुषेण[11] पनस गज गवय गवाक्ष गंधमादन[12] ही
आले जांबवदादि स्वबळभरें कांपविति समस्त मही. १३२
कोटिसहस्रबळाधिक एकैक असंख्य तें मज न कथवे.
दिसती प्लवगर्क्षांचे[13] जिकडे तिकडे जिताभ्रकनक[14] थवे. १३३

---

१. पदकमलावरील. २. या चूडामणीला. ३. कमलासन. (ब्रह्मदेव). ४. वृद्ध. (ब्रह्मदेवाचा पादकमलस्थ असण्याचा अधिकार जुना, बहुत दिवसांचा असून, तो एकाएकीं या नव्या सद्यःप्राप्त चूडामणीनें हिरावून घेतला म्हणून ब्रह्मदेवास लाज वाटूं दे). ५. ऐषिकास्त्राची कथा पुढीलप्रमाणें आहे:—इंद्रपुत्र जयंतानें, पूर्वीं दंडकारण्यांत सीता असतांना तिच्या लावण्यानें मोहित झाल्यामुळें, कावळ्याच्या रूपानें येऊन तिच्या स्तनप्रदेशावर पक्षतुंडनखाघात केले, तेव्हां त्या अपराधाबद्दल रामांनी त्या कावळ्यावर इषिकानामक गवताची काडी अभिमंत्रून सोडली. नंतर ते 'ऐषिकास्त्र' त्याच्या पाठीमागें लागलें. त्या अस्त्रापासून कावळ्याचा बचाव कोणास हीं करितां न आल्यामुळें अखेर तो रामास च शरण गेला; तेव्हां रामानी त्याचा एक डोळा काढून घेऊन त्याला दोषमुक्त केलें. येथून च कावळा 'एकाक्ष' झाला अशी समजूत आहे. ६. गजेंद्राच्या मतीसारखी. ७. दुर्दैवी (रावण). ८. गेला आहे कलंक (लांछन) जीपासून तिला. (सीतेला). ९. कोणत्यातें—**पंत**. १०. कळपांचा स्वामी. ११. वरुणाचा पुत्र. १२. कुबेराचा पुत्र. १३. वानरांचे आणि आस्वलांचे. १४. जिंकले आहेत मेघ आणि सुवर्ण ज्यानीं असे.

अध्याय बारावा.

सुदिनीं रघुसिंह निघे माराया त्या दशाननगजातें;
प्रभुचा क्षम होय चुरुनि कर द्याया दुर्दशा न नग ज्यातें. १
तो उत्तराब्धि जाणों जातो त्या दक्षिणाब्धिवरि, त्यातें
जिंकाया, दुष्टातें आश्रय देवुनि कुकीर्तिवरित्यातें. २
स्वप्नांत सिंधु सांगे, 'नळवानर विश्वकर्मसुत, राया!
रामा! तो सेतु रचू, हा कीर्तिप्रद उपाय उतराया.' ३
प्रभुच्या आज्ञेनें नळ सेतूतें, धरुनि अमळसत्व, रची;
तो सिद्ध होय जगदघराशींचा मूर्त अनळ सत्वर चि. ४
तेथ बिभीषण राक्षस नमुनि म्हणे, 'बा! परौघ वाराया
तूं चि सुतीर्थ नता मज; तूं माता बाप राघवा! राया!' ५
शरणागत अरिबंधु हि रामें प्रेमें चि घेतला पदरीं;
खळदर्त्ता अमृफळीं न प्रभुरुचि, बहु संदर्पितीं बदरीं. ६
'सुग्रीव पांचवा, बा! गुणरंजितसर्वसत्सभा! सावा,
तूं बंधु, न कोण्ही ही दीन सुधी सुरभिवत्स भासावा.' ७
ऐसें पूजुनि त्यातें प्रभु लंकाराज्य दे, न वेदा ते
गुण वर्णवती, ज्यांहीं लाजविले बहु जुने नवे दाते. ८

---

१. राम हा च कोणी सिंह. २. कैलास—**पंत.** अन्वयार्थ—ज्यातें (ज्या रावणातें) चुरुनि दुर्दशा द्याया (त्याचा चुराडा करण्यास) प्रभुचा नग (कैलास-पर्वत) क्षम (समर्थ) न होय, [त्या रावणाला] चुरुनि दुर्दशा द्याया प्रभुचा (रामाचा) कर (हात) क्षम होय. (कैलासपर्वत रावणानें उचलिला होता या गोष्टीकडे येथें कटाक्ष आहे). ३. विश्वकर्म्याचा पुत्र नळ. ४. आलस्यराहित्य. ५. जगाच्या पापसमूहांचा. ६. अग्नि. ७. मोठें पाप. ८. साधूंनीं अर्पण केलेल्या बोराचे ठिकाणीं. ९. आम्ही चौघे बंधु मिळून चार व सुग्रीव पांचवा. १०. गुणानी रंजविली आहे सकल सज्जनांची सभा ज्यानें अशा हे बिभीषणा! तूं सहावा. ११. कामधेनूचा वत्स.

शतयोजन आयत[1] दशयोजन विस्तीर्ण सेतु शंकेतें
दे, गेला बुडवाया कोपाकुळ भूमिबाहु लंकेतें. ९
किंवा तो[2] कपिकटकोर्सरसिंधूद्भत[3] बुभुक्षु[4] कालाही
दूर पसरला खाया रात्रिचरां[5] क्षुद्र बेडकांला ही. १०
सेतु न तो यत्पतिनें[6] स्वसुता नेली, जसी वृकें एणी[7],
त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी. ११
रामजयश्रीलग्नीं[8] लंका घाली सुनीळ पाटावें[9],
सेनावऱ्हाडणींला पायघडी कां असें न वाटावें? १२
बहुधा तुच्छ जलधितृण[10] चाटायाचा धरूनियां वीट,
गेला प्रभुप्रतापासितपथ[11] रक्षोटवीकडे[12] नीट. १३
कीं पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे[13] रडत वाटे
आली जी लंकाश्री तीचा तो[14] सांजनाश्रु[15] पथ वाटे. १४
कीं चिरलें स्वापयशें[16] शोकानळदग्ध[17] सागरोर[18] चि तें,
सूचविले तर्क असे त्या सेतुवरें महासुधीरचितें[19]. १५
प्रभु सेतुपथें उतरुनि शत्रुकडे वाळिसूनुला धाडी,

---

१. लांब. २. तो सेतु कालाहि (कालसर्प) होय. ३. वानरसैन्यरूपी उत्तर-समुद्रापासून उत्पन्न झालेला असा. ४. क्षुधित. ५. राक्षस हे च कोणी क्षुद्र बेडूक, त्यांना. ६. ज्या लंकेच्या पतीनें. ७. हरिणी. ८. रामाचें जयश्रीसीं लग्न व्हावयाचें होतें त्या प्रसंगी. (१२ ते १५ पर्यंतच्या चार आर्यांतील सेतूवरील उत्प्रेक्षा, कवीला पोथी लिहून झाल्यानंतर सुचल्या असाव्यात, असें, त्या चार आर्यां पूर्वींचे क्रमांक बदलून पत्राच्या समासांत लिहिल्या आहेत, यावरून दिसून येतें). ९. रेशमी वस्त्रें. १०. समुद्ररूपी गवत. ११. रामप्रतापरूप अग्नि. (असितपथ=कृष्णवर्त्मा=अग्नि). १२. राक्षसरूपी महारण्याकडे. १३. विश्वाचें आश्रयस्थान जो राम, त्याकडे. १४. तो सेतु. १५. काजळासहित जे अश्रु, त्यांनी युक्त असा. १६. आपल्या अपकीर्तीनें. १७. [आपल्यावर माकडांनीं सेतु बांधला या अपकीर्तीनें झालेल्या] शोकरूपी अग्नीनें जळालेलें असें. १८. समुद्राचें वक्षस्थळ. १९. महाबुद्धिसंपन्न नळानें रचिलेल्या सेतुवरें (श्रेष्ठ सेतूनें).

कीं कोण्हीं न म्हणावें ‘ न कळत जावूनि घातली धाडी.’ १६
जावुनि सभेंत अंगद दशकंठातें म्हणे, “ अगा राया !
आलों अखिलप्रभुवररामाज्ञेस्तव तुझ्या अगारा या. १७
श्रीमद्रामप्रभुची आज्ञा आहे असी, परिस तीतें,
‘ हरिति यशोर्थ पराच्या श्रीतें, न स्पर्शती परि सतीतें. १८
येणें[1] क्षयपात्र[2] अमृतकर[3] हि, कुदर्शदेह[4] देव मघवा[5] ही,
आपण चि भारवाही बुडतो, बुडवी कुळा हि अघवाही[6]. १९
दीपकलिकोसि द्याया आलिंगन जो करी पतंग जवा[7],
तो वा तूं? सिंहीला लातेनें हाणिता मतंगज[8] वा[9]. २०
होउनि तूं व्याघ्रव्रतपर[10] खरचर न बहु मानवां चावें,
कुलजें धरूनि चित्तीं नयलयभय[11] सबहुमान वांचावें. २१
न कुरीतीतें हृदयीं ठेवीं, टाकूनियां सुरीतीतें,
ईतें चि सुधाधारा बुध म्हणती, रावणा! सुरी [12]तीतें. २२
भक्षिसि नरमांसातें, हा पापा! प्राशिसी सुरेतें कीं !
हा ! रे ! भ्रष्टा ! घडलें तुज जन्म महर्षिच्या[13] सुरेतें कीं ! २३
धरिली असेल असती[14] जी रीति, तसी च जी सुरी तीतें
त्यज, तुज बहु सुख व्हाया देतों मीं आपुल्या सुरीतीतें. २४
सीतेपरीस हि मला प्रीति असे फार साधुरीतीची,
ती देतों चि तुज, पहा आधीं सेवूनि माधुरी तीची. २५
नाहीं च तरि हठें तूं देणार प्राण, मद्यपा ! हूं, दे;

---

१. परस्त्रीहरणानें. २. क्षयी. ३. चंद्र. (चंद्रानें गुरु बृहस्पतीच्या पत्नीचे-तारेचें हरण केलें वगैरे कथा येथें अनुसंधेय आहे). ४. दुर्दशायुक्त देह ज्याचा असा. [आपल्या बायकोशीं (अहल्येशीं) इंद्रानें जारकर्म केल्यामुळें गौतमानें त्याला, ‘ तुझ्या अंगाला सहस्र भगें पडतील ’ असा शाप दिला, ही कथा येथें अनुसंधेय आहे]. ५. इंद्र ही. ६. पापाचें ओझें घेणारा, पापी. ७. वेगा. ८. हत्ती. ९. अथवा. १०. वाघाचे व्रताविषयीं तत्पर. ११. नीतिभंगाचें भय. १२. कुरीति—**पंत.** १३. (विश्रवा) मुनीच्या पवित्र वीर्यानें. १४. असाधु.

त्वद्दुर्दशा पहाया बहु इच्छिति, त्यांसि संध[1] पाहूं दे.'" २६
खळ[2] 'मारावें चि' म्हणे, कथितां चि सुखावहा निरोपातें;
हतभाग्य[3] कां म्हणेना हो सुरतरुच्या हि हानि रोपातें? २७
मधुपांसि[4] बहु प्रिय जो आत्मप्राणव्रजासम[5] स्तबक[6],
सकळरसिकप्रिया त्या न ढुकोन हि पाहती समस्त बक[7]. २८
झोंबति राक्षस चौघे त्यातें काळाहि जेंवि खगपातें[8],
त्यांतें उडोनि झाडी, झाले ते चूर्ण जेंवि नगपातें[9]. २९
तें ऐकतां चि राम स्वसहायांतें म्हणे, 'उठा, राहो
नाम चि शेष खळांचें, विस्मय भार्गवसखा[10] कुठारा हो.' ३०
कपि एकदा चि 'जयति श्रीरामो जयति लक्ष्मणो' म्हणती,
रणतीव्रयत्न ते[11] त्या लंकावरणासि[12] लाविती खणती. ३१
टंकघनाधिक[13] त्यांचे खर[14] कूर्पर[14] दंत[14] नखर[14] गुडघे[14] ते
तन्यून चि, दुष्काळीं जे राशीचा लुटोनि गुडे[15] घेते. ३२
लंकेवरि कपिसेना, सेतावरि टोळधाडसी, पडली.
मधु प्यावया पिपीलिकपृतना[16] कीं स्वर्णभाजनीं[17] जडली. ३३
वाटे पिपीलिकावृतभोगा[18] ती होय आकुळा व्याली,

---

१. आतां च. २. रावण 'अंगदाला मारावें च' असें म्हणे. ३. सुरतरूच्या रोपातें (कल्पवृक्षाच्या कोंवळ्या झाडाला) हानि हो (नाश होवो) [असें] हतभाग्य (दुर्दैवी) कां म्हणेना? (कां म्हणणार नाहीं? अर्थात् म्हणेल च). ४. भ्रमरांला. ५. आपल्या प्राणसमूहासारखा. ६. पुष्पगुच्छ. ७. बगळे. ८. गरुडातें. ९. पर्वतावरून होणाऱ्या पतनानें. १०. भार्गवरामाचा (परशुरामाचा) मित्र जो कुठार, त्याला. ११. युद्धाविषयी ज्यांचे तीव्र यत्न असे ते वानर. १२. लंकेच्या तटाला. १३. टांक्या आणि घण यांहून अधिक. १४. तीक्ष्ण कोंपर, दांत, नखें व गुडघे. १५. कापणी केल्यानंतर सुडी रचण्यापूर्वी वावरांत धान्यासह ताटांच्या पेंढ्या बांधून सुकत टाकलेल्या असतात, त्यांस 'गुड' म्हणतात. १६. मुंगळ्यांचा समूह. १७. सुवर्णपात्रांत. १८. मुंग्यानीं व्यापिला आहे देह जिचा अशी सर्पीण.

ते पुरी ते कटककोपें उग्रा गरळाग्निच्या कुळा ग्योली. ३४
क्षोभे सखिलखल[3]बैल रावण सभुजगसमूह तक्षकसा,
हृत[4]दार गरुडसा प्रभु होय न तद्दर्प[5]भंगदक्ष कसा? ३५
दशकंठ म्हणे, 'झाले गज मर्कट[6]नखरभग्नकट कटकीं,
नर वानर तुच्छ म्हणत होतों, परि माजली च कटकट कीं. ३६
[7]मद्भटलक्ष हि वारूं न शके एका हि माकडा, गमला
मद्विक्रम तुच्छ [8]नरा, शिवला हा जेंवि काक डाग मला.' ३७
चिंतुनि ऐसें उठवी [9]घटकर्णालागि तो उपाय शतें,
सांगुनि वृत्त म्हणे, 'बा! रक्षावें त्वां चि [10]यातुपा! यश तें.' ३८
घटकर्ण म्हणे, 'चिंता न करावी गा! समस्तयातुपते!
नर वानर जे आले, [11]उद्दीपक या [12]धनंजयी तुप ते. ३९
म्हणसी, एक चि गेला जाळुनि लंकापुरास माकड बा!
निजलासि तूं हि? हूं! कपिकोटि हि [13]मज सिंधुरासमा कडबा.
वाटे नवल, व्याघ्र हि भ्याला निजकाननांत [14]ओतूतें,
जावूं, प्रदीप्त होवूं, कपिबळ[15]घृत आननांत ओतूं तें.' ४१
आज्ञा घेउनि निघतां, भासे [16]तो [17]प्रलयकाळपावकसा,
कपि म्हणति, 'दयामेघा! श्रीरामा! शीघ्र [18]वर्ष, पाव कसा.' ४२
त्यातें वेष्टुनि ताडिति कपिकोटी जेधवां [19]अगनगानीं.

---

१. दोन न प्रस्तुतार्थ दृढ करितात. २. प्रसवली. ३. सर्व दुष्टांच्या सैन्यासह. ४. ज्याची स्त्री हरण केली असा राम. ५. त्याचा (रावणाचा, तक्षकाचा) गर्वनाश करण्यास तत्पर. ६. माकडांच्या नखानीं भग्न झालीं आहेत गंडस्थळें ज्यांची असे. ७. माझे एक लक्ष वीर. ८. मनुष्याला (रामाला). ९. कुंभकर्णाला. १०. हे राक्षसपते—पंत. ११. प्रज्वलित करणारें. १२. अग्नीला. (कुंभकर्णाला). १३. हत्तीसारख्या मला. १४. मार्जारातें. १५. वानरसैन्य हें च तूप. १६. कुंभकर्ण. १७. प्रळयकाळच्या अग्नीसारखा. १८. वृष्टि कर. १९. पर्वत आणि वृक्ष यानीं.

तें कोटिहोमे[1] होतो ऐसें क्षण भाविलें[2] गैगनगानीं[3]. ४३
शतशः प्लवंग गटमट गिळितां न म्हणे, 'नको' पैलाशमन[4];
त्या पापिकुंभकर्णापरि केव्हां ही न कोपला शमनें[5]. ४४
ते मृतिभीत[6] पळाले कपि ज्या घटकर्णनासिकेवाटे
ती प्राणावनधर्मा[7] प्राणविहितवर्णना[8] सिके वाटे. ४५
भयकंचुकासि[9], धरितां घटकर्णौ प्लवगरायें[10] कपि त्याला,
सोडवि लक्ष्मण, मारुनि अहिसि जसा पक्षिनायक पिल्याला.
मग रामलक्ष्मणांवरि ये रावणपुत्र[11] जो अविप्रहितें[12],
व्याघ्रांवरि मत्त जसा, मत्तें तत्स्वामिनें[13] अवि[14] प्रहितें[15]. ४७
तो इन्द्रजिन्महाबळ मायावी, जेंवि दुष्ट राहु, निघे;
प्रभुपुष्पवत्[16]प्रभेतें कपटें गगनांत गुप्त राहुनि घे. ४८
श्रीरामलक्ष्मण प्रभु त्या इंद्रजितें शरव्रजें[17] खिळिले,
अद्भुत[18], मोहाजगरें जे होते दिग्गजेंद्रसे गिळिले. ४९
केले बिभीषणें प्रभु मंत्रौषधिनें विशल्य ते, ज्यांचें
नाम चि करि पाण्याहुनि पातळ यश भास्करादितेज[19]ज्यांचें. ५०
श्रीराम दिव्यदृष्टिप्रद धनद[20]प्रेषितांबुनें नयनें
प्रक्षाळी अनुज्याचीं मग जीं दिव्यांबुज[21]प्रभाजयनें[22]. ५१

---

१. एक कोटि वानरांचा नाश. २. मानिलें. ३. आकाशगामी देवानीं. ४. मांसभक्षणेच्छु. (कुंभकर्ण). ५ .यम. ६. मरणातें भ्यालेले. ७. प्राणरक्षणधर्मातें. ८. प्राणानीं केलें आहे वर्णन (प्रशंसा) जिची ती. ९. भयरूप अंगरख्यातें. १०. सुग्रीव. ११. इंद्रजित. १२. ब्राह्मणशत्रु. १३. त्या मेंढ्याच्या मालकानें, मेंढपाळानें. १४. मेंढा. १५. पाठविलेला. १६. सूर्यचंद्रवत्–**पंत.** १७. बाणसमूहानें. १८. इंद्रजितानें रामलक्ष्मणास बाणानीं खिळल्यानें त्यांस मूर्च्छा आली, याविषयीं कवि म्हणतात, हें मोठें अद्भुत झालें; कारण, मोहरूप अजगरानें दिग्गजेंद्रासारखे जे रामलक्ष्मण त्यांस गिळिलें! (अजगरानें हत्तीस गिळणें म्हणजे मोठें आश्चर्य च). १९. सूर्यादिक तेजस्वी पदार्थांचें. २०. कुबेरानें पाठविलेल्या उदकानें. २१. दिव्य कमलाच्या शोभेस जिंकणारीं (नयनें). २२. जिंकणारीं–**पंत.**

मग सुग्रीवहनूमज्जांबवदंगदमुख स्वनेत्रास
तें दिव्य तोय लावुनि, देति खळांला जयस्वनें[१] त्रास. ५२
प्रभुला बिभीषण म्हणे, 'पावेल जया न रावणि[२] कदापी,
निजकपटज्ञा पाणी[३] जोडी, भोळ्या नरा वणिक दापी.' ५३
कळवुनि पित्यासि निजजय येतां पाहून मेघनादा त्या
कपिबळ नाचे वेष्टुनि, नटतें[४] शिखिकुळ गमे घना दात्या[४]. ५४
क्षुब्ध असें ही पाहुनि आसोंदी[५] तंतुकाम[६] रावणि ज्या
तो श्रीलक्ष्मण बुडवी त्यासि जसा सिंधु पामरा वणिजा. ५५
सौमित्रिनें, त्रिनेत्रें स्मरसा, सुत नामशेष केला, हें
परिसुनि दशवदन म्हणे, 'तूं हि मरण भूमिकन्यके! लाहें.' ५६
खड्गासि म्हणे, 'त्वदधिक कोणही ही प्रिय मला असेना च.
चाल, प्राशुनि सीतागलगलदसृगासवा[७] असे[८]! नाच.' ५७
सीतेवरि जातां तो दे लाज पिसाळल्या हि कुत्यातें,
'मेल्या! रांड तुझी हो' ऐसें शापी हळू च कुं[९] त्यातें. ५८
साधु अविंध्य निशाचर त्यासि म्हणे, 'वात कायसी[१०] तेला
हरितां? करितां[११] पतिचा मारीना घात काय सीतेलों[११]? ५९
शक्रा! त्वद्वाहूची जेंवि हरीची इभीं[१२] गमे लीला,
मारूं पाहसि काय प्रभु तो तूं भूरिभागीं[१३] मेलीला[१४]?' ६०
आलें मनास तें, मग पाप[१५] परतला, न जाणतां महिम्या,
वाटे मत्ताखु[१६] म्हणे, 'खावा स्वकुळासि भक्षिता अहि म्या.' ६१

१. जयजयकाराच्या शब्दें. २. रावणपुत्र इंद्रजित्. ३. हात. ४. दात्या घना [पाहुनी] शिखिकुळ (मोरांचा समूह) नटतें (नाचतें) [असें] गमे. ५. मिळवी, भरी, गांठी. ६. तरूं इच्छिणारा. ७. सीतेच्या कंठापासून गळणारें रक्त हें च मद्य, त्यातें. ८. हे खड्गा! ९. पृथ्वी—**पंत.** १०. वार्तेची काय मातब्बरी आहे? ११. पतीचा (रामाचा) घात सीतेला मारीना काय? (रामाचा घात केला असतां सीता वांचेल काय? नाहीं वाचणार असा ध्वनितार्थ). १२. हत्तीला. १३. महाभाग्यसंपन्न. १४. जी मृतवत् आहे तिला. १५. रावण. १६. माजलेला उंदीर.

मत्तेभरद[1] म्हणे हित जैसा बालिश सर्पाम[2], रामरण
हित मानी रावण; कीं, पाडी भ्रांतींत पामरा मरण. ६२
गांठिति त्या कपिकटका खळसेना, जेंवि वह्निच्या पुंजा
गुंजा, तो हि खळमणि प्रभुला, श्रीनृहरिला जसा मुंजा. ६३
बैसुनि शक्ररथीं करि विजयश्रीकेलिकुंज[3] राम रण.
तद्दैव[4] हि अनुमोदन दे, द्याया यातुकुंजरा[5] मरण. ६४
करि कपटशत, असो तें, दंडहताहीस[6] न क्षमा यावी,
बहुसंख्य रामलक्ष्मण निर्मी तो मोहदक्ष मायावी. ६५
श्रीरामरावणसमर होय श्रीरामरावणसमरसा,
ते वृष्टि जसी न करिति तसि शुचि[7] सशकाररावण समरसा[8].
गाईस गोपसे, कपिसेनांसि दशास्यसायक[9] बळीती[10],
जाणों[11] न वानरचमू मिटक्या देवूनि साय कवळी ती. ६७
जिंकील न आत्मगुणें[12] गिळुनि सितायुक्तें[13] साय काक पिकां,
खळ निजयशा[14] तसा, हें समजुनि भीतील सायका कपि कां?
प्रबळदशवदनखरशरनिकरें[15] सुग्रीवकटक वितुळे, तें
कथितां योजिल दृष्टानिलबलभिन्नाभ्रघट[16] कवि तुळे[17]तें. ६९
त्या प्रभुपुढें समर्थ झालीं न स्वावनीं[18] चमूकवचें,

---

१. माजलेल्या हत्तीचा दांत. २. खर्जुला—**पंत.** ३. विजयलक्ष्मीचें विलास करण्याचें कुंजवन. ४. त्या रावणाचें दैव. ५. राक्षसश्रेष्ठ रावणास. ६. काठीनें मारिलेल्या सर्पास. ७. आषाढ, श्रावण—**पंत.** शकारयुक्त रावण म्ह० श्रावण. ८. समान आहे उदक जिचें ती (वृष्टि). ९. रावणाचे बाण. १०. बळवितात. ११. रावण ती वानरांची सेना ही जणूं दुधाची साय च मिटक्या मारून भक्षण करिता झाला. १२. आपल्या गुणानें. (आपल्या कर्कश शब्दानें). १३. शर्करायुक्त. १४. आपल्या (कपींच्या) यशाला. १५. बलाढ्य रावणाच्या प्रखर बाणांच्या समूहानें. १६. वायुवेगानें विसकटलेली मेघपंक्ति ज्यानें पाहिली असा. १७. उपमेतें. १८. आपल्या रक्षणाविषयीं.

तीं हास्यफळें[1] वि जसीं देवगुरु[2]समक्ष नीचमूकवचें[3]. ७०
उपदेशांहीं खंडी उग्रा मोहासि जेंवि कपिलास्य[4],
तेंवि प्रभु धनुरिषुहीं अरिला, तैं करिति हृष्ट कपि लास्य[5]. ७१
त्यास श्रीराम म्हणे, 'रे मंदा! सर्वरक्त[6]पापसदा!
बापें[7] सदाचारी त्वां लाजविला कीं करूनि पाप सदा. ७२
प्राण तुझे स्वपराहित पळ ही रक्षोधमा! न वांचावे;
चाविसि जसा खळा तूं, खळ हि अहि तसा न मानवां चावे.
कामरता[8]! मर, पामर सामरसामरसदाप्तलोकातें
मानुनि अहित अहितसा क्षोभे, कीं, पावणार शोकातें.' ७४
ऐसें वदोनि, वधिला तो ब्रह्मास्त्राभिमंत्रितें[9] रोपें[10],
सोपें पडलें, बहुधा केलें प्रभुसाह्य जानकीकोपें. ७५
वैद्युत[11]वह्निविमर्दित विटपि[12]वर तसा खचे महाकाय[13],
सुर म्हणति, 'अहा! झाली दोषें याची हि गति पहा काय?'
सर्वांहीं गणिला तो जयकाळ श्रावण प्रसून[14]गणीं;

---

१. हास्य हे च फळ (परिणाम) ज्याचें अशी. (हास्यास्पद). २. बृहस्पतीपुढे. ३. क्षुद्र आणि मुखदुर्बळ यांची बोलणीं. ४. कपिलमुनीचें मुख. (हा सांख्यशास्त्राचा प्रवर्तक होय). ५. नृत्य. ६. अखिलराक्षसाधमा! (रक्तप=रक्त पिणारे+अपसद=नीच). ७. विश्रवामुनि. ८. अन्वयार्थ—पामर सामर-सामरस-द-आप्त-लोकाते अहित मानुनि अहितसा क्षोभे, कीं शोकातें पावणार, [तसा हे] कामरता! मर=जो नीच असतां तो पुढें शोक प्राप्त होणार म्हणून च कीं काय इंद्रादिदेवांसमवेत समेट कर, कलह करूं नको, असा उपदेश करणाऱ्या हितैषी जनाला शत्रु मानून सर्पासारखा क्षुब्ध होतो. त्याप्रमाणें हे कामासक्ता नीचा रावणा! तूं केलेंस, तेव्हां तूं ही आतां मर. ९. ब्रह्मास्त्राच्या मंत्रानें अभिमंत्रित अशा. १०. बाणानें. ११. विजेच्या अग्नीनें मर्दन केलेला. (वीज पडून दुखवलेला). १२. महावृक्ष. १३. प्रचंड शरीर ज्याचें असा (रावण). १४. पुष्पसमुदायानीं.

क्षणभरि फाल्गुन न असें स्वसुनांसह रावणप्रसू न गणी. ७७
करिती रावणतनुला आलिंगुनियां विलाप बहु विधवा;
ते सकळ [2]एकविध वा सुश्रोते हो! असोत बहुविध वा; ७८
विस्तरभय नसतें तरि वर्णाया काय सुकविला परवा?
प्रभुच्या हि वर्णिति श्रीवाल्मीकिव्यासशुक विलापरवा. ७९
ज्या [3]पापें [4]सुरवानरकृतघनजयरव मुहूर्त लोपविला,
[5]खळदारविलापरवा कां वर्णील कविमयूर [6]कोपविला? ८०
लंका बिभीषणकरीं देवुंनि, द्यायास तीसं सुख, निरवी,
जसि अंधकार नाशुनि सुनृपकरीं दे सुरत्नखनि रवी. ८१
जीच्या सुव्रततेजें कंपित व्हावें सदा [10]सद्गुरूंनीं,
त्या जानकीस विनवी सदमात्य अविंध्य दास दूरूनीं– ८२
'रक्षुनि सुगळ बिभीषण जेणें स्वयशें सलज्ज शिबि केला,
माते! त्या स्वपतिकडे चाल अधिष्ठूनि शुद्ध शिबिकेला.' ८३
वत्साला सुरभीसी जी निजदासासि पावणारी, [11]तें
अनुमोदी, मग नेउनि कळवी तो साधु रावणारीतें. ८४
[12]जनसंग्रहार्थ तो श्रीराम प्रभु [13]कपटमानव सतीस
बोले, "विलोकितों तुज जरि तूं [14]परमंदिरीं न वसतीस. ८५

---

१. रावणाची माता (कैकसी). रामानें रावणास मारलें त्या वेळीं, श्रावणमासी जशी मेघ पर्जन्यवृष्टि करितात तशी देवानीं पुष्पवृष्टि केली; त्यामुळें सर्वांना तो जयकाळ फाल्गुन असून हि श्रावण च आहे कीं काय असें वाटलें; परंतु रावणाच्या बायकांना व आईला मात्र तो फाल्गुन नव्हे असें क्षणभरि हि वाटलें नाहीं. तात्पर्य, त्यानीं दुःखानें शंखध्वनि केला. २. एका प्रकारचे. ३. ज्या दुष्ट विलापरवानें. ४. देव व वानर यानीं केलेला मेघासारखा गंभीर जयघोष. ५. [त्या] दुष्ट रावणाच्या स्त्रियांनीं केलेल्या आक्रोशाला. ६. कोपविलेला. ७. देऊन टाकी. ८. लंकेस–**पंत.** ९. पृथ्वी–**पंत.** उत्तम रत्नांची खाण. १०. साधूंच्या मांड्यानीं. ११. अविंध्यभाषण. १२. लोकांचें स्वधर्माचे ठायीं प्रवर्तन होण्यासाठीं. १३. मायेनें मनुष्यरूप धारण केलेला. १४. परक्याच्या किंवा शत्रूच्या घरांत.

रिपु मारुनि सोडविलें कीर्त्यर्थ चि तुज, न देवि ! भोगाया,
कीं नमुनि ईश्वराला 'यश चि' म्हणति सुजन 'दे विभो! गाया.'
[1]परकरग स्वकलत्र स्पर्शी चि महायशासि [2]वाहवितें;
कोण प्राज्ञ म्हणेल, श्वा सिवला ज्या [3]तशा सिवा हवितें? ८७
जा [4]स्वैरें, म्हण स्त्रींच्यां, 'सुखदे ! हो सुप्रसन्न,' [5]मोकळिके;
जी चुंबिली भुजंगें मधुप म्हणेल चि तिला 'नमो [6]कळिके !'"
असि अप्रियोक्ति कर्णी, भूपृष्ठीं ती हि एकदा चि पडे,
प्रभुला पाहों न शकति कपि डोळे जेंवि भानुला [7]चिपडे. ८९
चित्तीं म्हणे प्रभु, 'अहा ! पडली सहसा गरांत मज्जाया.
वदलों असें कसें भूलोकांसह सागरांत मज्जाया? ९०
सावध होवूनि करिल जरि लोकप्रत्ययार्थ हे शपथ
प्राणप्रियेसह सुखें आतां चि धरीन मीं स्वदेशपथ.' ९१
सुर म्हणति, 'सती मोहें मुखि भरिली आपल्या पहा रे! तें.'
विधि शिव म्हणती, 'अजगर गिळिल कसा तापल्या पहारेतें?'
जेंवि व्यसनीं [8]त्रिजगन्नाथस्मृतिचा धरी [9]करीश पथ,
ती तेंवि सत्यधर्मस्मरणपरा जानकी करी शपथ. ९३
'चुकलयें असेन तिळभरि तरि शापावें मला [10]सतीव्रातें.
[11]भुजगीतें कीं तुमच्या [12]भुजभुजगातें शिवेन तीव्रातें. ९४
स्वप्नीं हि तुम्हांहुनि पर पुरुषीं गेलें असेल हें मन, हो !
तरि [13]युष्मच्चरणरजःस्पर्शें [14]मद्देहलोह [15]हेम न हो. ९५

१. दुसऱ्याचे हातीं गेलेलें. २. घालवितें. ३. कुत्रा शिवलेल्या होमद्रव्यातें. ४. स्वच्छंदानें. ५. स्त्रियांच्या स्वतंत्रतेला. ६. सर्पदष्ट पुष्पकलिकेला भ्रमर 'तुला नमस्कार असो' असें च म्हणेल. (तिला स्पर्श करणार नाहीं). ७. पुवळलेले. ८. त्रैलोक्याधिपति श्रीविष्णूच्या स्मरणाचा. ९. गजेंद्र. १०. पतिव्रतांच्या समूहानें. ११. सर्पिणीला. १२. बाहुरूप सर्पातें. (मी जर असति असलें तर तुमचा भुजभुजंग मला ठार करील, हा भाव). १३. तुमच्या चरणधूळीच्या स्पर्शेंकरून. १४. माझें शरीररूपी लोखंड. १५. सुवर्ण.

मळलें असेल हृदय स्वसतीव्रतनियमलेशभंगोहें[1],
प्रभुजी! तरि मन्मस्तक आतां चि तुम्हांसमक्ष भंगो हें.' ९६
करितां शपथशत असें वाय्वग्निप्रमुख देवता म्हणती,
'श्रीरामा! सीतेतें करिति, करितिल हि महासती प्रणती.' ९७
विधिहि म्हणे, 'असि कुलजा अर्पुनि वपु तुजअशाहि कुलतिलकीं[2]
परतेल काय? ऐकुनि हें साध्वींचीं उरें चि उलतिल कीं.' ९८
तों दिव्यविमानस्थित दशरथ हि म्हणे दशाननारीतें,
"वत्सा! सतीव्रतबळें प्रासी कष्टा दशा न नारीतें. ९९
सीता महासती हे म्हणुन चि तरलासि तूं हि सौंदरीतें[3],
जें सर्वव्यसनौषध सद्व्रत आहे इच्या चि पदरीं तें. १००
सुर मज म्हणति 'सदा निजसद्गतिदव्रतपरा सुनेला गा,'
कोण न यमदूतांहीं शोकें होतां परासु[4] नेला गा!? १०१
बा! हे जन्हि खळरुद्धा शुद्धा चि सदा सती, अगा! ईतें
त्याज्या म्हणसि तरि यवनकृतरोधें त्यजिति कां न गाईतें?
रामा! बा! माज्या, हे साध्वी साध्वीड्यसद्गुणा[5] सुहिता,
मेघें शंपासी[6] त्वां अंकीं घ्यावी नृपर्षिची दुहिता. १०३
भरत रिपुघ्न प्रियसख सचिव सकळ भृत्य पौर गौरवुनीं,
पाडीं गुणें उणें, जें छत्र सुधास्रावि[7] चंद्रगौर[8] उनीं. १०४
होवूं न दिलें सत्यभ्रष्ट तुवां स्त्रीजितास मज साधो!
साधोरणा[9] गजीसी[10], त्वद्युक्ता श्री असो, सुयश साधो. १०५
सीता चि न त्रिलोकी हर्षविली त्वां दशाननवधानें,
या त्वच्चरितश्रवणीं न टिकावें क्षण अघें अनवधानें[11]." १०६

---

१. [आपल्या पातिव्रत्याविषयींचे जे नियम त्यांच्या लवमात्र] भंगाच्या संकल्पें—**पंत**. २. कुलभूषणीं. ३. बलाढ्य शत्रूंतें. ४. गतप्राण. ५. साधूंनीं स्तवन करण्यास योग्य असे उत्तम गुण आहेत जिचे. ६. वीजसी. ७. उन्हांत अमृत स्रवणारें. ८. चंद्राप्रमाणें शुभ्र असें. ९. महामात्रसहिता—**पंत**. महातासहित अशा. १०. हस्तिणीप्रमाणें. ११. असावधपणानें.

गुरुदेववाक्य मान्य श्रीराम करी, सतीस घे अंकीं,
अंकीं[1] गण्य न तें सुख, ये बहु मालिन्य इंदुच्या[2] अंकीं. १०७
वृत्रारि अमृतसेकें उठवी विगतासुकीशकटकातें,[3]
दे देव देवराया[4] यश, दुर्घट काय विश्वघटका[5] तें? १०८
श्रीमार्कंडेय म्हणे, 'कपि उठले ब्रह्मदेववरदानें,
हो! त्यासि दिलें यश त्या प्रभुनें सब्रह्मदेववरदानें.[6]' १०९
राम म्हणे, 'त्वां चि दिली त्रिजटे! म्हणतों तुला चि वसुधा[7] मीं;
तव उपकार फिटेसें धनदाच्या[8] ही नसेल वसु[9] धामीं. ११०
फेडील कोण भाग्यें या सीतादानसूपकारातें?[10]
केलें सुधाप्रदें[11] जें न घडे चि नळीं हि सूपकारा[12] तें.' १११
ऐसें चि अविंध्यास हि पूजी, कीं नित्य त्या चि दोघांहीं
व्यसनीं वांचविले प्रियदार, जसे जीव मुद्बिदोघांहीं.[13] ११२
सीता म्हणे, 'हनूमन्! त्वद्वत सेतुत्व हें न मज्जनकीं[14]
घडतें चि, भेटतासि न तरि मज विपदर्णवांत मज्जन कीं. ११३

---

१. आकड्यानीं. २. परित्यागभियाऽश्रुमलिनं सीतामुख मत्तोऽतिमलिनमिति मन्यमानस्येन्दोः पुनः पतिप्रसादलब्धसुषम पश्यतोऽतितरा मालिन्यमभूत्–**पंत**. त्यागाचे भातीमुळे अश्रूनीं मलिन झालेले सीतेचे मुख माझ्यापेक्षा अतिशय मलिन आहे असे मानणाऱ्या चद्राचे ठिकाणीं, पतिप्रसादाने पुन्हा सतेज झालेले सीतामुख पाहून फार च मालिन्य उत्पन्न झाले. (सतेज सीतामुखापुढे चद्र फिका पडला हें तात्पर्य). या गीतीतील 'अक' हा शब्द अनुक्रमे उत्संग, संख्या आणि कलक या तीन अर्थी प्रयुक्त आहे. ३. मृत अशा वानरसैन्याते. ४. इंद्रातें. ५. विश्वनिर्माणकर्त्याला. ६. ब्रह्मदेवासह सर्वांस वर देणाऱ्या अशा. ७. पृथ्वी. (तूं च या सीतेची जननी असा भाव). ८. कुबेराच्या ही घरीं. ९. द्रव्य. १०. सीतादानरूप थोर उपकाराते. ११. अमृत देणाऱ्यानें. (चद्रें). १२. पाककर्ता–**पंत**. (नळराजा हा उत्तम स्वयंपाककर्ता खरा; पण त्यास हि अमृतस्रावी चंद्राप्रमाणें अन्न बनवितां येणार नाही). १३. आनंदज्ञानाच्या ओघांहीं–**पंत**. १४. माझ्या पित्याचे ठायीं.

तूं धन्य महाभागा! बा! गा! भोगा तुझ्या चि यश आलें,
झालें होतें मद्वपु दशवदनीं, घस्मरीं[2] असें आलें. ११४
यांच्या[3] कीर्तिसुधासरिदुदरीं स्वानंदमत्त मासा हो;
त्वद्विरहातें क्षण हि न सिद्धहृदय साधुसत्तमा! साहो. ११५
भजतील मत्प्रसादें सर्व हि तुज दिव्य भोग संतत रे!
त्वद्भक्तिनें तरो जन, हरिहरभजनें जसा चि संत तरे.' ११६
श्रीसीतावात्सल्यें त्यजिली च असेल अंजना[4] भानें[5],
सीता ही लाजविली बहुधा नररूपकंजनाभानें[6]. ११७
सुग्रीवप्रमुखांसह बैसे श्रीराम पुष्पकविमानीं,
त्यासि सकुलालिवरसमाधिष्ठित[7] दिव्यद्रुपुष्प[8] कवि[9] मानी. ११८
राम म्हणे, 'पावाया शुचिसुकृतनिवासमानसे[10]! तूतें,
तरलों व्यसनीं या अवलंबूनि शिवासमान सेतूतें. ११९
त्वत्पुण्यें टिकलों[11] सति! येणें सिंधूंत पळ हि न तगावें,
शतगावें कीं हो हा, विश्वें होवूनि यासि नत गावें. १२०
पाहुनि यासि न वदलों कीं कैसा भेटतो खळप[12] हा! हा!
जेणें सेतु विरचिला नमितो तुज देवि! तो नळ पहा हा.१२१
सुगळादि राबले बहु, न दुकाळीं तेंवि रंक राबेल,
अर्पिति नळा नगें[13], जसे बुध शिवरात्रींत शंकरा बेलें[14].' १२२
ऐसें मनःप्रियेसीं बोले विरहोत्थ[15]मानसाधीतें,

---

१. वांट्याला. २. बहुभोक्ता—**पंत.** ३. रामचंद्रांच्या कीर्तिरूप अमृतनदीच्या उदरीं. ४. हनुमन्माता—**पंत.** ५. मारुतीवर सीतेचें इतकें प्रेम होतें कीं, तें पाहून अंजनेचें देहभान च गेलें असेल. ६. मानवरूपधारी कमलनाभ भगवान् विष्णूनें म्हणजे रामानें आपल्या प्रेमानें सीतेला लाजविलें. ७. कुलासहित अशा भ्रमर-श्रेष्ठानें आश्रयिलेलें असें. ८. कल्पवृक्षाचें फूल. ९. मोरोपंत समजतो. १०. शुद्ध पुण्याचा निवास मानसामध्यें जिच्या ती. ११. हा सेतु टिकला. १२. दुष्टशिरोमणि. (रावण). १३. सेतुबंधासाठीं पर्वत अर्पिति. १४. बिल्वदलांच्या लाखोल्या. १५. विरहानें उत्पन्न झालेल्या मनोव्यथेतें.

कळवुनि साधावें जें तत्प्रिय देवूनि मान साधी तें. १२३
प्रभु बोळवी चमूंतें बहु पूजुनि, पितर जेंवि कन्यांतें,
दृष्टांत एकदेशी, ठावें तत्प्रेम[1] काय अन्यां तें? १२४
मग किष्किंधेंत म्हणे, स्वकरें स्पर्शोनि अंग, दासा हें,
'हा यौवराज्यभर या सुग्रीवसुखार्थ अंगदा! साहें.' १२५
धन दे, परि तात न दे बहु आवडत्या हि अंग दायादा[2];
तत्तुल्य[3] कसा प्रभु, जो साक्षादमृताब्धि अंगदां[4] यादां? १२६
त्या श्रीकर तीर्थपद[5] प्रभुचा दे भाग्य आयतें पाणी,
जें पंककारण[6] अधोगति ज्या देईल काय तें पाणी? १२७
पुत्रासि[7] म्हणे, "म्हणत्ये मज सीता, 'चाल, सिद्ध हो, तारे[8]!'
परि लाजे मन, वदल्यें बहु कटु, जें नाथ[9] विद्ध होता रे!"१२८
अंगद म्हणे, 'सदरिलों[10] करितो सोडूनि भल्लें[11] भस्म रणीं,
नमितां, न रत अघांच्या, हा सीताप्राणवल्लभ, स्मरणीं. १२९
लोकीं धन्यत्वप्रद या प्रभुचे पाय हे तुम्हा तारे!
यांपरि न सुखद होतो पति अथवा कायहेतु[12] म्हातारे.' १३०
'बा[13]! हूं, चाल, [14]शिरोब्जें वाहूं रामप्रसूपदीं[15], राहूं,
पाहूं अभिषेकोत्सव, लाहूं सुख, सवतिला[16] हि दे बाहूं.' १३१
सीतेसवें विमानीं बसतां मानी पुरास दव[17] तारा,
न निवे, न भुले कोण, प्रेक्षुनि त्या कापुरा[18] सदवतारा? १३२

---

१. पितरांचें किंवा प्रभूचे प्रेम. २. पुत्राला. ३. त्या तातासारखा. ४. जलजंतुरूप अंगदाला. ५. रामाचा सौभाग्यदायक व तीर्थस्थानापन्न असा हात. ६. जें चिखलास कारण (पापास कारण) व ज्या उतरती गति आहे तें पाणी काय देईल? अर्थात् कांहीं देणार नाही. ७. अंगदास. ८. वालिस्त्रिये! ९. वालि. १०. सज्जनांचे शत्रूला. ११. बाण. १२. देह देण्यास कारण. १३. हें तारेचे अंगदाशीं भाषण आहे. १४. शिरःकमलें. १५. कौसल्येच्या चरणीं. १६. रुमेला. (ही सुग्रीवपत्नि). १७. वणवा. १८. साधूचा अवतार हा च कापूर, त्याला.

चढली अजा गजशिरीं, फळली सव्दृक्षफळें चि कडुतुंबी,
तें हें चि, जें कवि म्हणति ऐसें विधुला पिपीलिका चुंबी. १३३
दावी प्रियेसि अगें नगें गगनग खग रथ वनें नद नद्या या,
बहुवर्णनीं अनुज्ञा भरतस्मृति मज न दे वदन द्याया. १३४
श्रीराम म्हणे, 'वत्सा! अक्षारे! शीघ्र धाव, बापा! हूं;
करितोसि कसें व्यसनीं रक्षुनि भरतासि नांव बा! पाहूं. १३५
आलों म्हण, भरताचें वपु पावो सुमहिमा नव पुन्हा तें,
होय रुचिर न कसें जें अमृघनें दह्यमान वपु न्हातें? १३६
मागें पित्यासि सांडी जन्हि त्यासि असे सदा सवे गमनीं,
आपुलिया चि बसे तो पंडित जाणो तदा सवेग मनीं.' १३७
श्रीराम चंद्र, त्याचा[11] करें[12] तो कपि सर्व ताप वाराया
धावुनि भेटे व्यसनीं भरतशिशुचकोर तूर्ण[13] ताराया. १३८
'आला सदार सानुज कुशली श्रीराम जो स्वजन-कवच,'
ऐसें वदे पवनसुत, वाटे भरतासि तें स्वजनक-वच. १३९
प्रेमें भुलला नसता भरत कपि हि रामपदरजप्रवण[14]
तरि राज्यपारितोषिक[15] देतां घेतां हि वारिता कवण? १४०

---

१. शेळी. २. कडु भोंपळी. ३. पिपीलिका विधुला (चंद्राला) चुंबी ऐसें जें कवि म्हणतात तें हें च होय. (तारा वानरी असून विमानांत बसली याविषयीं कवि म्हणतात, हत्तीवर शेळी बसावी किंवा कडुभोंपळीस अमृतफळें यावींत तसें हें झालें किंवा चंद्राचें चुंबन मुंगी घेतें असें जें कवींचें म्हणणें आहे तसें हें झालें). ४. वृक्ष. ५. पर्वत. ६. गगनचुंबित. ७. अन्वयार्थ—बहुवर्णनीं वदन द्याया मज (कवीला) भरतस्मृति अनुज्ञा (अनुमति) न दे. ८. अक्षनामक जो रावणपुत्र त्याच्या शत्रो! (मारुति!). ९. वायूसि. १०. तो पंडित (मारुति) इतक्या वेगानें आपल्या इष्ट स्थळीं गेला कीं जणुं काय तो आपल्या वेगवान् मनोरूपी वाहनावर च बसून गेला. ११. रामस्वरूपी चंद्राचा. १२. हात (पक्षीं) किरण. १३. चौकर. १४. रामपदाच्या धुळीवर नम्र झालेला. १५. राज्यरूप बक्षीस भरतानें दिलें असतां व मारुतीनें घेतलें असतां त्यांचें निवारण कोण करणार होता?

‘आला श्रीराम?’ असें भरत पुसे पांचसातदां साचें;
उत्तर हि तसें चि करी आवृत्ती पांचसात दासाचें. १४१
जाणों निववायास्तव तो चातक[1] होय दाससा मोरा[1],
बोधुनि घेउनि गेला सांभाळुनि तोयदास[2] सामोरा. १४२
प्रभुकारुण्य चि धांवे होउनि पुष्पकविमान भरभर तें,
कीं व्हावें न व्याकुळ वाहुनि दुर्वाह्य राज्यभर भरतें. १४३
भेटि प्रभुभरतांची स्मरतां चि श्रोतृकोटिला[3] निववी,
जिववी मृतां सुधा जी तीस ईचें[4] यश इच्या पदा शिववी.
जो पीडिला रडविला देउनि माथां स्वराज्यभर तातें,
तदधिक कसा नव्हे प्रभु, जो दे सुख, हरुनि भार भरतातें? १४५
मज वर्णवेल तें सुख अथवा वदवेल काय हो यश तें?
कीं जें अपार तेथें गुरुशेषांच्या हि काय होय शतें[5]? १४६
जसि अब्जिनी[6] प्रमुदिता[7] उदितार्कातें[8] विलोकितां होती,
तसि हर्षली अयोध्या पाहुनि रघुवंशभूषणा हो! ती. १४७
पावे चंद्रें हि तसें कुमुद न, अर्कें हि तोख[9] राजीव[10],
मज हें कळे कळेवर[11] वरपुर[12] तें, राम तो खरा जीव. १४८
जाणों केलें येणें[13] शुष्कसरोमीनसंनिध[14] नदानें,
धनदानें[15] सुखवाया कीं केवळ निर्धनांसि धनदानें[16]. १४९
न पुरी प्रकाशिली, भू प्रभुरविनें हरुनि अंधकारा ती;
आला जाणों दीनोद्धारोत्थुर[17] सांब[18] अंधकाराती[19]. १५०

---

१. चातक=मारुति, मोर=भरत. २. मेघास. ३. कोट्यवधि श्रोत्यांना. ४. या भेटीचें. ५. बृहस्पति आणि शेष यांच्या शतानें. ६. कमलिनी. ७. प्रफुल्लित. ८. उदय पावलेल्या सूर्याते. ९. संतोष. १०. सूर्यविकासी कमळ. ११. शरीर. १२. उत्तम शहर (अयोध्या). १३. आगमन. १४. शुष्क सरोवरांतील मत्स्याजवळ. १५. कुबेरानें. १६. द्रव्यदानानें. १७. दीनांचा उद्धार करण्याविषयीं उद्युक्त असा. १८. अंबेसह. १९. अंधकासुराचा शत्रु. (शंकर).

कर्दम[1]शेषसरीं जों व्हावे व्यसु[2] शुष्ककाय[3] यादानीं
तों जाणों घन वर्षे, पुण्य यश स्वल्प काय या दानीं? १५१
जें सीतेचें कैचें तें स्वर्गींच्या सुभाग्य वल्लीला?
प्रभुला हि लाजल्या हो! शतकोटिवदान्यभाग्यवल्लीला[4]. १५२
प्रेमाश्रुवृष्टि करितां लाजे घनकोटि दृष्टिला ज्यांच्या,
त्या पौरवधूंच्या किति कविजन वर्णील वृष्टि लाज्यांच्या[5]? १५३
बहु हर्षे पाहुनि वनवासनिवृत्त[6] स्वकायज्या माता;
सुखविल सासूसि तसें यमगेहागत[7] हि काय ज्यामाता? १५४
कैकेयीस नमी रघुसिंह, पळे तों तदीय तापससा[8];
सुखधन द्याया धनद चि जन्हि वरि वेषेंकरूनि तापससा[9].१५५
हर्षविली[10] जी भ्याली संकोचा जेंवि अंधकारा ती,
अन्वर्थ रामचंद्र, ध्यातो यास्तव चि अंधकाराती. १५६
त्या मंथरेस हि म्हणे, "वेड्ये! त्वां सर्वथा न लाजावें,
हें सयश ओडाया मद्बुद्धि हि न म्हणती मला 'जावें.' १५७
भरता! तरि राज्य करिन, जरि तूं म्हणसिल 'न ईस भोजीन[11];'
कीर्ति करी कैकेयी, हे पुण्याची नई[12] संभाजीन[13]." १५८
तो साधु म्हणे, 'अमृताहुनि आर्यनिदेश गोड कळला, हो!
जरि हा सुगुरु[14], तदपि जन यासि वहातां न[15] मोडकळ[15] लोहो.'

---

१. ज्यामध्यें [केवळ] चिखल च शिल्लक राहिला आहे अशा सरोवरात. २. गतप्राण. ३. रसहीन झाला आहे देह ज्यांचा अशा. ४. शतकोटि जे भाग्यवान् दाते, त्याच्या लीला. ५. लाह्यांच्या. ६. वनवासापासून परत आलेल्या आपल्या पुत्राला. ७. यमगृहापासून परत आलेला जामाता (जांवई). ८. तापरूपी ससा. ९. तपस्व्यासारखा. १०. अन्वयार्थ—जेंवि अंधकारा [तेवि] जी (कैकेयी) संकोचा भ्याली ती हर्षविली; यास्तव चि अंधकाराति (शंकर) अन्वर्थ रामचंद्र (चंद्र हें नांव ज्याचें यथार्थ आहे असा राम) ध्यातो (रामनामाचा जप करितो). ११. छळीन. १२. नदी. १३. पूजीन. १४. अतिशय जड. १५. पतन न पावो.

राज्याभिषेकउत्सव सुमुहूर्तीं होय हो ! यथाविधि, तें
कल्याणपर्व भुकवी गिरिशा[1]सह हंसवरे[2]रथा विधितें. १६०
सिंहासनीं जिहीं प्रभु सीतेसह देखिला, तिहीं प्राज्य[3]
धरिलें धन्यत्व, तसें न सुरांचें घावया शके राज्य. १६१
तेव्हां गंधर्वमुखीं जिकडेतिकडे हि तननंनं[4] तननं,
मुनि म्हणति, 'वानरा[5]णामपि न नराणां सुमंगलं जननं.' १६२
पर[6]शब्द न साकेतीं स्वर्गीं ही आयकों न दे वाद्य;
यां[7] गजरें चि निवे चि, न 'तप तप' हें आयकोन देवाद्य. १६३
ईश हि नाचे, पावे वृद्धीतें प्रीति, देह[8]भा, नाचें
किति अप्सरा ? न मांडे[9] गौरीचित्तीं[10] हि देहभा[11]नाचें. १६४
शतलक्षकोटि खंडी कल्पतरूंचीं फुलें उडविलीं, हो !
तीं सुर[12]भोग्यें कपिनीं पौरानीं पुरपथीं तुडविलीं, हो ! १६५
कविकोटिला न वदवे लव हि श्रीरामदेवराज्याचा
रस, कामधेनुच्या ही रसिकासि वदों न दे वराज्या[13]चा. १६६
वेडावले महाकवि वर्णूं जातां धरूनि आवांके[14],
तेथें मयूरमति किति, जी प्रेमभरें करूनि आ वांके ? १६७
ऐसें चरित्र सांगुनि मार्कंडेयें सबंधु तो धर्म
विज्वर[15] केला, कोण न पावे प्रभुचरित सेवितां शर्म[16] ? १६८

---

१. शंकरासह. २. हंसश्रेष्ठ हा च रथ ज्याचा त्या ब्रह्मदेवाला. ३. पुष्कळ. ४. सनईचे सूर किंवा गाण्यातील ताना. ५. मनुष्यांचें च जन्म उत्तम आहे असें नाहीं; तर वानरांचें ही जन्म उत्तम आहे. ६. दुसऱ्याचा शब्द. (आयकों न दे या क्रियेचें कर्म). ७. त्या गजराचा प्रभाव इतका मोठा होता कीं, देवाद्य (शंकर) गजरें चि निवे; 'तप, तप' (तप करा, तप करा) हें आयकोन [इतका] न निवे चि. ८. त्या शरीराची कांति. ९. मांडें=रोपडें, अंकुर. (?). १०. पार्वतीच्या चित्तांत हि. ११. देहस्मृतीचें. १२. देवानीं उपभोगण्यास योग्य अशी कल्पतरूंचीं फुलें. १३. उत्तम तुपाचा. १४. धैर्य. १५. तापरहित. १६. सुख.

अध्याय तेरावा.

धर्म पुन्हां त्यासि म्हणे, ‘ मार्कंडेया मुनीश्वरा! आर्या!
आढळली तुज लोकीं सत्वाढ्या आमुची जसी भार्या?’ १
मुनि त्यासि म्हणे, “ होती सावित्रीनाम अश्वपतितनया,
तच्चरित श्रवण करीं, ऐकाया योग्य, साधु, पतित, न या. २
होय प्राप्त विधिस्त्रीसावित्रीच्या वरें चि ती राया,
यत्कीर्ति जना म्हणती, ‘ कर दे त्यें, रे! अघाब्धितीरा या.’ ३
झाली भक्तसुता ती श्रीसावित्री च उद्धरायाला,
श्री क्षीरधिला जन्मुनि जें दे यश तें च शुद्ध रायाला. ४
बहु लाजवी वरांला तीचा कुलशीलरूपमहिमा, गा!
‘मागा’ म्हणे गिरीश चि, ‘न जडगिरि स्वस्तरूपमहिमागा.’
अश्वपति म्हणे, ‘वत्से! चिंता मज हे चि एक परमा, गे!
झालीस दानयोग्या, परि कोण्ही ही तुला न वर मागे. ६
जा, शोधुनि ये, वत्से! वरुनि मनें मानल्या कुलीनातें,
कीं तुजकडे चि आहे शतपुत्रांचें हि गे! मुली! नातें.’ ७
‘स्ववर पहा, जा,’ ऐसें योग्य जनीं तो चि तीस चि वदाया.
गुरुच्या वचनें गेली आपण घेवूनि ती सचिव दाया. ८
अनुरूप वर विलोकुनि आली तों, त्या नृपा परमहर्षी
सांगत होता सुकथा श्रीनारद जो कृपापर महर्षी. ९
ती दोघांतें वंदी, तों तीस ब्रह्मकायभू पाहे,
सस्मित असें पुसे कीं, ‘त्वत्तनया होय काय भूपा! हे? १०

---

१. सत्वशील. (कसा हि प्रसंग आला तरी धैर्यानें राहणारी). २. अश्वपति-नामक मद्रदेशाधिपतीची कन्या. ३. या चरित्राला हे सत्पुरुष आणि हे पापी असा भेदभाव नाही. ४. ब्रह्मदेवाची बायको सावित्री, तिच्या. ५. ज्या सावित्रीची कीर्ति. ६. पापरूप समुद्राच्या तीरास. ७. लक्ष्मी ही क्षीरसमुद्राची कन्या. ८. परिशिष्ट पहा. ९. ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून झालेला. (नारद).

कोठें गेली होती? श्वशुरगृहाहूनि काय आणविली?
हा[1]! सचिवानीं आझुनि दानोचितता इची न जाणविली.' ११
भूप म्हणे, "परिसावें तें चि तुवां सर्वसाधुकुलगीतें[2],
म्या पाठविलें होतें स्ववर पहाया स्वयें स्वमुलगीतें. १२
वद वत्से! काय कसें? वर बरवा पाहिला? न लाजावें,
या गुरुनें 'धन्य' असें म्हणुनि स्वमुखें तुला मला, जावें." १३
सांगे ती सावित्री, 'नृप द्युमत्सेन शाल्वपति[3] आहे,
जरि वृद्ध अंध रिपुहृतराज्य वनस्थ हि न काळजी वाहे, १४
कुलशीलसत्वगुणनिधि तो पुत्रकलत्रमात्रपरिवार,
परि वार[4] सर्व सण त्या; कीं, मथिला स्वांतरस्थ[5] अरिवार[6]. १५
तो श्वशुर मानला मज, चित्तें त्याचा कुमार म्यां वरिला;
जरि लाजविति सख्या, अनुसरली गौरी हरा, न त्या हरिला.'
नारद म्हणे, 'नृपा! हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा;
न वरावा जरि गुणवान्[7], योजू अन्या, असे उणें न वरा.' १७
भूप म्हणे, 'सर्वज्ञा! देवा! उमजे असें चि सांग मला,
गुणवान् युवा[8] कुलजे[9] वर जरि, तरि हि तुम्हां अयोग्य कां गमला?
काय इणें न धरावें अधनत्वें[10] भूपज नवरा[11] जीवीं[12]?
कां न प्राशावें मधु मधुपीनें कूपजनवराजीवीं[13]?' १९
मुनि सांगे, 'वर्षांतीं येइल त्या भूपपुत्रका व्यसुता;
अन्य वरू, वृंत[14] हि कच त्यजुनि, वरी भूपपुत्र[15] काव्यसुता[16].' २०

---

१. सावित्री अविवाहित आहे असें कळल्यावर नारद म्हणतो. २. सर्व साधुजनांच्या समुदायानें स्तविलेल्या त्वां. ३. शाल्वदेशाचा राजा. ४. त्याला सर्व दिवस सणासारखे आनंदप्रद आहेत. ५. आपल्या अंतःकरणांत राहणारा. ६. कामक्रोधादि शत्रुसमूह. ७. जरी गुणी आहे, तथापि तो वरूं नये. ८. तरुण. ९. कुलीन. १०. दारिद्र्यामुळें. ११. नवऱ्या(ला). १२. जीवीं धरणें = प्रिय मानणें. १३. विहिरीमध्यें झालेल्या नूतन कमलाचे ठायीं. १४. वरलेला. १५. राजपुत्र. (ययाती). १६. शुक्रकन्या देवयानी.

भूप म्हणे, 'न वरावा वत्से! जन्हि सुगुणसागर लवायु[1];
शीतल मंद सुगंध हि वद सेवावा कसा गरलवायु[2]?' २१
ती सुमति म्हणे, 'ताता! न त्यजुनि पयोधिला नदी परते,
न पतंगचित्तवृत्ति क्षण ही रत्नीं, त्यजूनि दीप, रते. २२
वरिला तो वरिला चि, स्पर्शावा या न अन्य कायातें;
हा दृढ निश्चय माझा, स्तवितील कुलीन कन्यका यातें[3]. २३
आयुष्य असो कितितरि, मज तदितर पुरुष तुजसम चि राया!
मन न चळेल चि, येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया.'
देवर्षि म्हणे, 'त्यास चि दे साध्वीव्रतपरा सुता, राया!
शुचिनिश्चयाहुनि अधिक अमृतरस नसे परासु[4] ताराया.
हे बहु धन्या कन्या अन्यायन्याय[5]धर्मभावज्ञा
किंबहुना[6] स्वल्पा तरि करि आद्यसती हि वल्लभावज्ञा. २६
होतें सद्धर्माच्या कासेला लागतां सदा शिव, हो!
येतों, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युंजय[7] तुम्हां सदाशिव हो.' २७
गेला मुनि जो भगवत्कीर्तिमहाकामधेनुचा दुहिता[8];
नेउनि दिली नृपें ती सद्विधिनें[9] सत्यवत्करीं[10] दुहिता[11]. २८
माता तात परततां बहु रडती, परि[12] रडे न सावित्री
सुमृदु सुमंत्री हि म्हणुनि[12], त्यासि म्हणे, 'नामगा[13] नसावि श्री.'

---

१. अल्पायुषी. २. विषयुक्त वायु. ३. या निश्चयातें. ४. गतप्राण मनुष्याला. ५. न्याय, अन्याय, धर्म इत्यादि भाव जाणणारी. ६. फार काय सांगावें? पार्वतीदेवी हि आपल्या पतीची अवज्ञा थोडी तरी करील; पण ही सावित्री मुळीं मुद्दां करणार नाही. ७. मृत्यूतें जिंकणारा श्रीशंकर. ८. दोहनकर्ता, धार काढणारा. ९. शास्त्रोक्त विवाहपद्धतीनें. १०. सत्यवानाच्या हातीं. ११. मुलगी. १२. परि सावित्री सुमृदु [असून] सुमंत्री हि [होती] म्हणुनि न रडे. १३. 'सावित्री' या नांवांतील 'श्री' हें अक्षर. (सावित्री म्हणते—माझ्या नांवांतील जी 'श्री' ती नसावी, म्हणजे मी 'सावि' असावी. माता, पिता, सासु, सासरा व पति हे पांच खुशाल असले तर मी सावी—सहावी हें तात्पर्य).

झाली तपोवनांत स्वीकारुनि वल्क तापसी ते तें
अद्भुत सत्व[1] तिचें बा !, तितका नव्हता चि ताप सीतेतें.' ३०
वेद श्वशुर, श्वश्रू स्मृति, ती स्वाचार[2]पद्धती च सती,
मुनि म्हणति 'या नृपाच्या उटजीं सिद्धि[3] स्नुषामिषें[4] वसती.'
तो सत्यवान् म्हणे, 'हे पितृराज्यश्री तपोवनांत पती
हो आपन्मुक्त म्हणुनि बहुधा आपण हि या मिषें[5] तपती[6]'. ३२
तत्सद्गुणें प्रमुदितें झालीं केवळ मनांत न तिघें तीं,
सकळें सदेवतापसवृंदें हि तपोवनांत नति घेतीं. ३३
ती स्वमनांत म्हणे, 'तुज तनु रडविल सर्वकाळ, जीवा ! हे,
सोड इला, वेड्या ! बुध न कुसंगति धरुनि काळजी वाहे. ३४
आध्यनळें[8] हृन्मणिकीं[9] काळाचा कवळ व्हावया सिजसी,
जीवा ! क्रियीं[10] सुटेना, केली जें प्राप्त व्हावयासि जसी.' ३५
ऐसें चिंती, वाळे, मोजी उर्वरितें[11] दिवस महिने ती;
नसतें तसें, तरि सुखें, वय, भोगुनि तदधिक श्रम हि, नेती. ३६
उरतां च्यार दिवस ती करि वांचाया पति व्रतारंभा.
तन्नियमीं[12] प्रियवाक् कीं शुकीं विलोकी न तीव्रता रंभा ! ३७
श्वशुर म्हणे, 'त्रिदिनव्रत झालें कीं ! वंश धन्य केला गे !
कर पारणा, क्षुधा बहु पूर्ववयामाजि कन्यके ! लागे.' ३८
ती, 'संकल्पीं आहे सूर्यास्तीं पारणा करायाची,'
ऐसें श्वशुरश्वश्रूचरणांतें जोडुनी करा याची. ३९

१. बळ, धैर्य. २. सदाचाराची रीति. ३. फलसिद्धि. ४. सुनेच्या मिषानें. ५. या सावित्रीच्या रूपानें. ६. तप करिते. ७. [सावित्रीचे] नमस्कार घेणारी. ८. चिंतारूप अग्नीनें. ९. हृदयरूपी मडक्यांत. १०. कर्म. ११. [पतीच्या मरणसमयापैकीं] उरलेले. १२. अन्वयार्थः—तन्नियमीं [जी] तीव्रता [होती] [ती] तीव्रता प्रियवाक् (मधुर भाषण करणारी) रंभा शुकीं हि न विलोकी कीं ! (शुकाचार्यापेक्षां हि तिचें व्रताचरण कडक होतें असा भाव. 'कीं' हें येथें आश्चर्यदर्शक अव्यय समजावें).

फळमूळार्थ निघे पति, त्यासि म्हणे, 'मज हि सत्तमा[1]! न्या, हो!
वन पाहेन, तुम्हां हे न प्रथम प्रार्थना अमान्या हो.' ४०
चित्राश्व[2] म्हणे, 'दयिते[3]! गमली वनसरणि[4] काय कोमळ तो?
श्रमसिल शिबिकास्था[5] ही, दुर्गवनपथांत[6] बायको मळती[7]. ४१
उपवास तीं दिसांचा, तूं आधीं च प्रिये सुमृदुला गे!
न्यावें कसें? चरणयुग नवनीतापरिस ही सुमृदु लागे. ४२
मज सोसेल कसी, जी न पहावे स्त्रीव्यथा[8] नरा नीच्या?
श्रमर्दा प्रमदाहृदया कथिती हि कवी कथा न रानींच्या. ४३
येणार चि तरि साध्वि! श्वश्रूश्वशुरांसि पूस, मग ये, तें
योग्य तुज मज हि, मानिति गुर्वाज्ञाधिक सुबुद्धि न गयेतें[9].' ४४
सावित्री त्यांच्या ही आज्ञेतें तत्प्रसाद साधुनि घे;
उटजांतूनि सतीसह वंदुनि तो स्वपितृपाद साधु निघे. ४५
ती न स्त्री, रक्षाया त्यासि निघे आत्तमूर्ति[10] जनकाशी[11],
परमाशिव जीत[12] नांदे म्हणुनि जिला म्हणति सुज्ञजन 'काशी.' ४६
जे पक्षी, जे श्वापदसंघ[13] अधिष्ठूनि[14] कानना वसती,
त्यांचें तद्वचनामृतपानार्थ[15] पुसेल कां न नाव सती? ४७
पात्र भरूनि फळानीं काष्ठें फोडी वनांत, सत्वर तें
पाहूनि तत्कळत्रें[16] स्मरलें मुनिवचें[17] मनांत सत्वरतें[16]. ४८

---

१. आर्या!, श्रेष्ठ पुरुषा! २. सत्यवानाचें च दुसरें नांव. ३. प्रिये! ४. वनमार्ग. ५. पालखींत बसलेली. ६. अरण्यांतील कठिण मार्गांत. ७. कांतिहीन होते. ८. दुःखदायक. ९. गयाक्षेत्राला. १०. मूर्तिमती. ११. पित्याची आशी (आशीर्वाद). १२. ज्या आशीत. १३. पशुसमूह. १४. आश्रय करून. १५. त्या सत्यवानाच्या वचनरूप अमृताच्या प्राशनार्थ. (सत्यवानाला बोलवावें या हेतूनें त्या वनांतील पशुपक्ष्यांचीं नांवें सावित्री त्यास विचारीत होती हा भाव). १६. धैर्यशील अशा त्या सत्यवानाच्या पत्नीनें. (सावित्रीनें). १७. नारदाचें भाषण.

जों साध्वी हळु च म्हणे, 'हा नाथा! नियतमानदा[1]! रुचिरा
मूर्ति श्रमल्ये, भ्रमल्ये मति, कीं जी! प्रियतमा! न दारु[2] थिरा.'
तों चि म्हणे तो, 'उठल्या करित्या स्मृतिहानि[3] वेदना, लागे
शूलशतें[4] शिरीं, जाणों सखि! अक्षमें[5] हा[6] निवेदनाला गे! ५०
तुझिया मृदुशीतांकीं शिर ठेवुनि वाटतें निजावें गे!
त्वत्स्पर्श अमृत म्हणउनि या मत्तापें[7] पळोनि जावें गे!' ५१
मांडी देवुनि पतिचें मस्तक हस्तकमळें सुधी[8] रगडी,
दे धैर्य सतीस तिचा निजनिश्चय, जो खरा सुधीर गडी. ५२
सीता दशकंठा जसि तसि सत्वें भी न तीव्रतापा हे;
तों पाशपाणिपुरुषाप्रति[9] पतिपार्श्वी पतिव्रता पाहे. ५३
क्षितिवरि पतिशिर उतरुनि, सविनय झडकरि उठोनि, कर जोडी,
नमुनि म्हणे, 'देव! तुम्हीं, असि कैंची अन्यदर्शनीं गोडी? ५४
केलें चि धन्य दर्शनदानें, येवूनि कानना, मातें,
अजि देवेश! निवावे बहु हे सेवूनि कान नामातें[10].' ५५
देव म्हणे, 'सति! यम मीं,' 'कां आलां?' 'न्यावया तुज्या पतितें,'
'हें दूतकार्य कीं जी!' 'जें सेवककृत्य वेगळें सति! तें. ५६
हा सत्यवान् सुकृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकानीं कीं,
ज्या कर्मी योग्यत्व स्वामीचें तें न सेवकानीकीं[11].' ५७
अंगुष्ठमात्रपुरुषाप्रति[12] यम पाशींकरूनि आकर्षी,
तैं 'हाय! हाय!' म्हणती बहु गद्गदकंठ साश्रु नाकर्षी[13]. ५८
त्यातें बांधुनि घेउनि यमधर्म प्रभु निघे अवाचीतें[14],

१. निश्चयेंकरून [माझ्या वचनास] मान देणाऱ्या! २. काष्ठें. ३. स्मरण नाहींसें करणाऱ्या. ४. शैंकडों शूल. ५. असमर्थ. ६. मी. ७. माझ्या संतापानें, मस्तकशूलानें. ८. चांगली बुद्धिमति अशी सावित्री. ९. ज्याच्या हातीं पाश आहे अशा पुरुषाला. (यमाला). १०. आपलें नांव ऐकण्याची मला फार उत्कंठा आहे, असा भावार्थ. ११. सेवकसमुदायांत. १२. अंगुष्ठपरिमाणाच्या अर्थात् सूक्ष्मशरीरी अशा पुरुषाला. १३. स्वर्गस्थ ऋषि. १४. दक्षिणदिशेतें.

ज्याला सतीस बहुधा, जें ब्रह्मलिखित बरें न वाची तें. ५९
त्यामागें ती हि निघे, धर्म म्हणे, 'भागलीस, जा परत;
स्नेहऋण फेडिलें त्वां, करुनि स्वपतिक्रिया, रहा स्मरत.' ६०
साध्वी म्हणे, "प्रभो! पति जिकडे जावी च मूर्ति हे तिकडे,
स्वगुरुव्रतप्रसादें[1] मद्गतिसि न रोधितील हेति[2] कडे[3]. ६१
संत म्हणति, 'सप्तपदें[4] सहवासें सख्य साधुसीं घडतें,'
सन्मित्र[5] चि न व्यसनीं, अन्याखिलमित्र संकटीं पडतें. ६२
तुज संत म्हणति 'पितृपति[6] समवर्ती[7] धर्मराज बापा! हें
सत्य यश, म्हणुनि या ही कन्येसि दया करूनि बा! पाहें." ६३
ऐसें सती वदे; तें[8] बोल शशी, देव[9] तो हि सागरसा
प्रेमें उंचंबळे[10], हो! धरि कारुण्यें द्रवासि सनग[11] रसा[11]. ६४
धर्म म्हणे, 'साध्वि! बहु श्रमलीस; स्वाश्रमासि जा मागें.
जो मागसील तो वर देतों, घे, इष्ट तें मला मागें.' ६५
'देवा! व्हावे चक्षुस्तेजःसंपन्न[12] आश्रमामाजी
मामाजी ऐसें द्या; मति साहेना चि त्या श्रमा माजी.' ६६
'दिधलें' धर्म म्हणे, परि जात चि होती तसी च मागूनि;
देव म्हणे पुनरपि, 'जा, वत्से! घे वर दुजा हि मागूनि.' ६७
ती सुमति म्हणे, 'राज्यभ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो,
पावुनि भवत्प्रसादें निजपद बहुकाळ सासु[13] राहो तो.' ६८
'होइल जा' धर्म म्हणे, परि करि अनुगमन सबहुमान सती;
कीं जी हंसी हंसावांचुनि मानील न बहु मानस ती. ६९

---

१. माझ्या वडिलांच्या आणि व्रताच्या कृपेनें. २. शस्त्रें–**पंत**. ३. डोंगरांचे कडे. ४. सात पावलें सोबतीनें चालल्यानें. ५. साधूंचा मित्र. ६. पितरांचा पति. ७. सर्वांस समदृष्टीनें पाहणारा. ८. ते तिचे बोल (भाषण) हा चंद्र. ९. तो देव यम हा समुद्र. १०. उसळे. (चंद्रोदयानें समुद्रास जसें भरतें येतें, तसें सावित्रीच्या भाषणानें यमास प्रेमाचें भरतें आलें हा भाव). ११. सपर्वता-पृथ्वी–**पंत**. १२. नेत्रांच्या तेजानें युक्त. (डोळस). १३. जीवंत.

पुनरपि मार्गीं काढी जें धर्मरहस्य जेंवि नव[1] पुसती,
तें होय वशीकरण[2] चि, कीं भासों दे[3] तयासि न वपु सती[4].७०
धर्म म्हणे, ' गे बाई ! करिसी कां व्यर्थ या श्रमास ? तिजा
वर घे, नको चि मार्गों, आलीस सुदूर, आश्रमा सति ! जा.'
त्यासि म्हणे सावित्री, 'संपन्न असो पिता सुतनयशतें[5].'
हा लक्ष्मीसुतकवि[6] किति लिहिल ? सतीचें उमासुत[7] न यश तें.
उडुपा[8] उडुसें[9] धर्मौदार्या लाजोनि अंभ्र[10] मुरडे, हो !
सावित्रीच्या सुयशीं न दिसे पति म्हणुनि अंभ्रमु[11] रडे हो! ७२
ऐसें शिरोनि चित्तीं, घेउनि भारी हि तीन वर, देवा
सोडीना, सोडविल्यावांचूनियां ती सती नवरदेवा. ७४
देवें[12] म्हणे, ' तूं स्वच्छा स्वच्छायासी च; मागतीस तिघे
वर घेउनि ज्या चवथ्या, देतों, मागोनि मागती सति ! घे.' ७५
नमुनि म्हणे ती वरदा, " तुजला अति भार न चवथा, न पित्या,

---

१. नवीन पुस्ती. २. मन वश करून घेण्याचा उपाय. ३. त्याचे देहभान नाहीसें करी. ४. साध्वी सावित्री. (यमाचें मन दुसरीकडे वेधण्यासाठी सावित्रीनें कांहीं धर्मरहस्याच्या गोष्टी काढल्या, त्या लहान मुलाच्या नवीन पुस्तीप्रमाणे होत्या. त्यायोगे यम देहभान हि विसरला व त्याला तें वशीकरण च वाटलें). ५. उत्तम शंभर पुत्रांनीं. ६. लक्ष्मी हे **पंतांच्या** मातेचें नांव. ७. गणपति. ८. चंद्रास. ९. नक्षत्रांसारखे. १०. मेघ. (मेघासारखा दानशूर नाहीं असें मानतात). ११. ऐरावतस्त्री–**पंत.** (ऐरावताचा वर्ण शुभ्र आहे व यशाचा वर्ण हि शुभ्र मानतात, यामुळें सावित्रीच्या सुयशांत बुडून आपला पति कोठें दिसेनासा झाला म्हणोन अभ्रमु रडूं लागली, असें म्हटलें आहे. तात्पर्य, सावित्रीचें यश अत्यंत निर्मल होय). १२. अन्वयार्थ—देव (यम) म्हणे, तूं स्वच्छा (पवित्र, पतिव्रता) स्वच्छायेसी च (माझ्या सावलीप्रमाणें च आहेस, म्हणजे माझ्यामागून येत आहेस). तिघे वर घेउनि ज्या चवथ्या (वरास) मागतीस [तो वर मी तुला] देतों. [हे] सति ! मागोनि (नंतर तरी) मागती (माघार) घे (परत फिर).

स्वरगा[1] आधि सुरभिचें भागे द्यायासि न चव थान पित्या[2].
व्हा सुप्रसन्न, 'वत्से! तुज हो सुतशत' असें वदा, न्या हो!
सुयशोराशि स्वर्गी; लज्जाप्रद सुरनगा वदान्या[3] हो." ७७
भुलला धर्म द्युतिलों[4] धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला,
न करुनि विचार, जावी मागें म्हणवुनि, म्हणे 'तथास्तु[5]' तिला.
हळु चि म्हणे सावित्री, 'पावेन वरें करूनि संततिला,
तुमचा प्रसाद म्हणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला; ७९
तरि मत्पति मज द्या कीं[6] तुमची पावेल मान सत्या गी[7],
यश रक्षाया प्राण हि सत्यगुणासक्तमानस[8] त्यागी.' ८०
रोमांचित धर्म म्हणे, 'बाई! गातिल तुझा प्रभाव सती,
पतिसीं अविनाभावें[9] वससिल, रविसीं जसी प्रभा वसती. ८१
राज्य चतुःशत[10] वत्सर करिल तुझा कांत, सोडिला, जा, गे!
हा त्वन्महिमा जागो, सीतेनें जेंवि जोडिला जागे.' ८२
तें वृत्त[11] वर्तमान[12] स्वल्प हि न तिच्या कळे वरीं[13] पाशीं[14],
जातां यम, सावित्री धांवत आली कळेवरापाशीं[15]. ८३
पुनरपि तसी च बसली अंकीं घेवूनियां स्वपतिशिर ती;
जासि चेतना[16] धवांगीं[17] होय[18], इची जीवितांत मति शिरती[19]. ८४
वनदेवता म्हणति त्या, 'बा! गा! मूर्च्छोत्थिता[20] चकोरा! हो
स्वस्थ, ज्योत्स्ना कीं हे[21], द्रुत उठसि, नमावया[22] नको राहो.'

---

१. कल्पवृक्ष-**पंत.** २. प्राशन करणाऱ्यास. (वत्सास). ३. उदार अशा कल्पवृक्षाला तो तुमचा सुयशोराशि लज्जाप्रद हो. ४. कांतीला. ५. तसें (तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें) होवो. ६. अशासाठीं कीं, ७. वाणी. ८. सत्याचे ठिकाणीं ज्याचें चित्त आसक्त झालें आहे असा. ९. अवियुक्त स्थितीनें. १०. चारशें. ११. झालेलें. १२. चालू असलेलें. १३. पतीला (सत्यवानाला). १४. पाशांत असतां. १५. प्रेताजवळ. १६. जीवनकला. १७. पतीच्या अंगीं. १८. भासमान होई. १९. सावित्रीच्या जीवांत जीव आला. २०. मूर्छेतून उठलेल्यास. २१. ही सावित्री ही च कोणी चंद्रिका. २२. नमस्कार करावया. (चंद्रिकेला नमस्कार केल्याशिवाय राहूं नको).

नेत्रें उघडुनि पाहे तो दयितेच्या मुखास चि बनीं, ती
दे त्यासि, जसि नृपासि व्यसनीं देती सुखा सचिवनीती. ८६
स्त्रीस म्हणे, 'सुभगे! त्वां मृदु मांडी मांडिली उशी, रमला
आत्मा निद्रेसीं, रवि मावळला, लागला उशीर मला. ८७
पुरुष श्याम महौजा ओढित होता बळें चि मजला जो,
तो कोण? पुसेंन तया; नसतां, स्वप्नोत्तमर्ण मज लाजो.' ८८
'कथिन उद्यां, झाली बहु रात्रि, बळ असेल तरि उठा, राया!
देत्यें हात, चला, जो! घेत्यें फळभाजना कुठारा या.' ८९
नेत्रें पुसोनि पदरें पतिस म्हणे, 'भेटतील मामाजी
बाई! म्हणतां, रडतां, पडतां दाटूनि कां श्रमामाजी? ९०
भेटवित्यें ताताला मातेला, या, उठा,' असें वदली,
आली घेउनि, अद्भुत वाटे फलभासि सांवरी कैंदली. ९१
ये स्नेहहंस जाणों ईप्रति सोडुनि तदीय मातेला,
कीं दूर वाहवुनि ने ती सत्वमहानदी यमा तेला. ९२
आला प्रकाश नेत्रीं, अंधत्वाचा वरें नुरे गंध.
परि भूप पुत्रमोहें केला पहिल्यापरीस ही अंध. ९३
त्याला म्हणती गौतम दाल्भ्य भरद्वाज धौम्य तापस, 'हा!

---

१. हे सुंदरि! २. अर्थ–सत्यवान सावध झाल्यावर म्हणतो, "प्रिये! जो श्यामवर्ण (सावळा) व अत्यंत तेजस्वी असा पुरुष मला बळें चि ओढित होता तो कोण? तू कोण व मला का ओढित होतास असे मी तया पुसेंन. परंतु वस्तुतः जर तसा कोणी नसेल च तर मात्र स्वप्नांत त्या दिव्यपुरुषाचा समागम घडलेल्या अशा मला एकादा स्वप्नांत झालेला सावकार लाजो; कारण, त्याच्यापेक्षां माझें स्वप्नवैभव मोठें होतें. ३. फळांचा पाटी. ४. कुऱ्हाड. ५. अगबाई! ६. बालगजास. ७. केळ. ८. अन्वयार्थ–जाणों [हा] स्नेहहंस (प्रेमरूप हंस–सत्यवान्) तदीय (त्याच्या–आपल्या) मातेला (मानससरसीला–जननीला) सोडून ईप्रत (महानदीप्रत–सावित्रीप्रत) ये; कीं, (याचें कारण,) ती सत्वमहानदी (धैर्यशालिनी सावित्रीरूपिणी महानदी) यम तेला (यमरूपी तेलाला) दूर वाहवुनि ने.

बा ! गा ! उगा, मुहूर्तप्रस्थित[1] दुर्दैवदत्त[2] ताप सहा. ९४
सावित्री शुभलक्षणगुणसंपन्ना महासती, बा ! हे.
जो जो साध्वी स्वधवानुमतें[3] द्वारस्था[4] महोत्स[5] तो बाहे[6]. ९५
वाखाणिति बहु, पाहति मुनिदार[7] हि भासुरव्रत[8] तिला जे.
साध्वी च देवतार्हा, साध्वीला बा ! सुरव्रतति[9] लाजे. ९६
शोकें रडतां डोळे आवे[10], गेले कधीं न यावे, गा !
दिसतें कल्याण पुढें, होवूं चि नको अधीन यां वेगा.' ९७
ऐसें समजाविति त्या राज्याला जों दयापर महर्षी,
तों झाले, अवलोकुनि सावित्रीसह तया, परमहर्षी. ९८
मुनि म्हणती, 'हा आला, नेत्रें उघडुनि पहा, सदारा या,
मोटा भाग्याचा तूं प्रमुदित यांसह रहा सदा, राया ! ९९
दे आलिंगन, अंकीं घे, मस्तकपद्म[11] हुंग, वाराया
आत्मात्मजतापातें[12], दे आशी, राजसत्तमा ! राया[13] !' १००
पुसतां विलंबकारण, चित्राश्व म्हणे, 'शिरोव्यथा-शयन,'
मुनि म्हणति, 'हें नव्हे, वद वत्से !, हो तूं चि आमुचें नयन.'
सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अशेष साधुसद[14] नमुनीं,
तेव्हां झाले अतुलप्रीतिक्रीडेसि केलिसदनें[15] मुनी. १०२
मार्कंडेय म्हणे, 'बहु वर्णावें काय ? जेंवि शिवसेवा
मज काळापासुनि[16] तसि, मुक्त करी त्यासि ती मनुजदेवा[17] !' १०३

---

१. क्षणभर प्राप्त झालेला. २. दुर्दैवानें दिलेला. ३. आपल्या पतीच्या अनुमोदनानें. ४. दारांत असलेल्या. ५. उत्सवास–पंत. ६. बोलाविते. (पातिव्रतेच्या द्वारीं आनंद नेहमीं उभा असतो असा भाव). ७. मुनिपत्नि. ८. उत्तम आचारसंपन्न असे जे (मुनिदार). ९. कल्पवल्ली. १०. शोकावेगास. ११. शिरकमल. १२. आपल्या व आपल्या पुत्राच्या विरहदुःखातें. १३. हे द्युमत्सेना ! १४. साधुसभा. १५. क्रीडेचें स्थान. १६. मार्कंडेय हा अल्पायुषी होता; त्यास शिवसेवा जशी यमपाशांतून मुक्त करिती झाली, त्याप्रमाणें. १७. हे राजा धर्मा !

दुसरे दिवसीं प्रकृति[1] प्रार्थिति येवूनि आपुल्या पतितें[2],
'या, राज्य करा, सचिवें वधिला, हरिली स्वभूमि ज्या पतितें[3].'
मुनि म्हणति, 'अनुभवावें स्वस्थमनें राज्यपद, नता राया!
न तपोवन वर तुज बहु सावित्रीयुक्त सदन ताराया.' १०५
सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतें चि, हा नियमं;
वरसामर्थ्य म्हणा, परि गेला होता करूनि हानि यम. १०६
सावित्रीनें केला उभयकुळोद्धार हा असा, राज्या!
कृष्णा हि असी च, स्तुति येती न मुखासि या असारा[4] ज्या."
राम[5]घनमयूर म्हणे, 'निववाल चि सुरसिकासि केकां[6] हो!
शंभु हि म्हणे 'न सेविति मंद म्हणुनि झुरसि कासिके! कां? हो!'"

अध्याय चौदावा.

स्वप्नीं द्विजरूपी दिनकर कर्णाला म्हणे, "अगा! राया!
कांहीं विहितँ[7] हित तुला आलों सांगावया अगारा या. १
'तूं ब्रह्मण्य[8] वदान्य श्रेष्ठ' असें विश्व सुमहिमा गातें,
म्हणतें त्वन्मुख, 'न क्षम ज्या द्याया स्वर्द्रुसुम[9] हि मागा तें.'२

---

१. प्रधान–**पंत**. २. राजा द्युमत्सेनातें. ३. पाप्यानें. ४. निःसार, तुच्छ अशा. ५. राम हा च मेघ तो आवडतो ज्यास असा मयूर (पक्षीं) मोरोपंत. ६. **पंत** म्हणतात, केका (मयूरवाणी) हो ! (पक्षीं) आर्या हो ! [तुम्हीं] सुरसिकांसि निववाल चि. [तथापि, मूर्ख संतुष्ट होणार नाहींत याबद्दल तुम्हांला वाईट वाटावयास नको; कां तर] शंकर हि काशीस म्हणतात, 'हे काशिके ! मंद न सेविति म्हणुनि कां झुरसि ?' (झुरण्याचें कारण नाहीं; ते मूर्ख च होत, तेव्हां ते तुझी कशी सेवा करतील)? ७. शास्त्रमान्य. ८. ब्राह्मणाविषयीं दयाळु. ९. कल्पवृक्षाचें पुष्प.

विप्रांसि म्हणासे 'इच्छित[1] तें 'द्या' हा मात्र वर्ण न वदा, न्या;'
करिति कवि तुझें होउनि रोमांचितगात्र वर्णन, वदान्या! ३
देयार्थें[2] पात्रेच्छापूर्ति[3] बुध म्हणेल बा! कशास न हो?
परि वंचाया विप्रच्छद्में[4] येणार पाकशासन[5], हो! ४
अमृतोद्भव कुंडलयुगसहजकवच हें तया न ओपावें,
तदितर[6]सर्वस्वार्थी जो विप्र तया म्हणोनि 'ओ' पावें." ५
कर्ण म्हणे, 'कोण तुम्हीं?' विप्र म्हणे, 'मीं तुजा पिता सविता;
तळमळतो वाराया अहिता, साधावया हितास, वितां[7].' ६
कर जोडुनि कर्ण म्हणे ' करिति न गुरुवर्य कूपदेशाला[8],
नेती न मानसींच्या निजशिशुतें हंस कूपदेशाला[9]. ७
हा केल्यां[10] शुद्धव्रतसख्यातें[11] करुनि पातळ[12] मळेल[13];
स्वामी! मन तुमचें ही पाहुनि मज निस्त्रपा[14] तळमळेल. ८
स्वर्द्रु[15] सुरभि चिंतामणि वश ज्याला, जो सुरांत सुदेश[16],
सत्पात्र विमुख नोहे, ऐसा चि करा सुतासि उपदेश. ९
हानि नसो उपदेशें तुमच्या, बहु वृद्धि मद्यशाला हो,
सत्कीर्ति अमृतशाला[17] गुरुजी! अपकीर्ति मद्यशाला[18], हो! १०
शोभा[19] यशें चि, न असी लोकीं धृतदिव्यकुंडलें कानें;
जोडुनि अयश न व्हावें पितृहृदयीं अग्निकुंड लेंकानें.' ११

---

१. [जें] इच्छित तें द्या असा वर्ण (शब्द) न वदा, [तर] इच्छित तें न्या. ('द्या' असें म्हणण्याचें कारण नाहीं). २. देण्यास योग्य अशा अर्थानें. ३. सत्पात्र ब्राह्मणाची इच्छातृप्ति. ४. ब्राह्मणाच्या वेषानें. ५. इन्द्र. (पाक नांवाच्या राक्षसाचा हंता). ६. त्याहून इतर अर्थ मागणारा. ७. प्रसवणारा. (बाप). ८. वाईट उपदेशास. ९. विहिरीप्रत. १०. केलेल्या. ११. कोणास 'नाहीं' म्हणावयाचें नाहीं असें केलेलें शुद्धव्रताचें जें सख्य, त्यातें. १२. पातळ केल्यामुळें. १३. हा (कर्ण) पापी होईल. १४. निर्लज्जा. १५. कल्पवृक्ष. १६. चांगल्या स्थानाचा धनी. १७. अमृताचें स्थान. १८. दारूचा गुत्ता. १९. यशानें च शोभा प्राप्त होते, कुंडलमंडित कानें शोभा प्राप्त होत नाहीं, असा अर्थ.

भास्कर म्हणे, 'बुडावें त्वच्छोकविषार्णवांत[1] पुत्रा! म्या;
हें वाटेल उचित तरि दे कुंडलकवचदान सुत्राम्या[2].' १२

कर्ण म्हणे, "जो अयशा गुरुशोकद्[3] तो चि मंद नर मेला;
विष्णु हि म्हणेल 'व्हावा सुयशा शोकद हि नंदन रमेला.'" १३

सूर्य म्हणे, 'मागावी बा! दिव्यामोघशक्ति हरिकरंगा[4];
वत्सा! स्ववधेच्छुधनंजयवधसाहित्य हें चि तरि कर, गा!'
'हें करिन, हरिन अरिनरदेवप्राण[5] हि, विचिंत[6] तूं जा, गा!'
ऐसा स्वप्न[7] विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा. १५

स्वस्वप्नवृत्त कथितां करुनीं आपृष्ठताप[8] जप नमन,
कर्णमन, दृष्टि मिळतां, सप्रत्यय[9] होय, तप्त तपनमन[10]. १६

द्विजकामपूर्तिपर्वी[11] मंत्र जपाच्या जपोनि अवसानीं[12]
ये द्विजतनु[13] हरि[14], दुर्लभ ज्याचें दर्शन जनासि नवसानीं. १७

शक्र म्हणे, "तुज चि पुढें 'दे' हें उच्चारितां न भी कवि, भो!
साधो! म्हणवुनि आलों, कांही मागावयास भीक, विभो!"

कर्ण म्हणे कर जोडुनि, 'पुसतो हा विप्रदास, कळवा जी!
काय तुम्हां द्यावें म्यां? धन कन्या ग्राम वा सकळ वाजी?' १९

ब्राह्मण म्हणे, 'अदेय[15] स्वप्राण हि बा! बुधा! न दात्यातें;
जें सत्कृतियश कैंचें जीवनदा[16] ही सुधानदा त्या तें? २०

निजकवचकुंडलें मज दे, दात्या! याविणें नको कांहीं;

---

१. तुझ्या शोकरूप विषाचे सागरात. २. इंद्रास. ३. वडिलांना शोक देणारा. ४. इंद्राच्या हातांतील. ५. शत्रु जे नरदेव (नरनारायणावतारी) कृष्णार्जुन, त्यांचे प्राण. ६. चिंता न करतां. ७. हा शब्द येथें कवीनें पुल्लिंगीं योजिला आहे. ८. पाठ तापेपर्यंत. ९. अनुभव आला आहे असें. १०. सूर्याचें मन. ११. ब्राह्मणाच्या मनोरथाची पूर्ति करणें हें च पर्व, त्यांत. १२. अंतीं. १३. विप्रशरीरधारी. १४. इंद्र. १५. देण्यास अयोग्य असे. १६. जीवन देणाऱ्या.

तापद[1] हि मानिजेतो[2], तापहर[3] हि सेविजे न, कोकांहीं[4].' २१
कर्ण स्मित करुनि म्हणे, 'ऐसें द्यावें तुम्हीं च वरदानीं[5];
अजि! देवेश्वर हो! मज कां योजितसा अशक्यवरदानीं! २२
द्यावें कसें स्वजीवनहेतु[6] सरोदान[7] मीनयादानें[8]?
द्यावें हि कसें जलदें[9]? देवा! वांचेन मीं न या दानें. २३
होईन वध्य मीं,. तूं उपहास्य, असें करूं नको, पावें;
प्रभुनें काय न्यायव्रतवर्तिच्छळ[10] करून कोपावें? २४
घ्या कवचकुंडलें, ग्रहणाग्रह जरि, परि असें तरि करा, जी!
द्या शक्ति ती अरिवधीं, बहुमान्या अरिधरा[11] हरिकरा जी.' २५
शक्र म्हणे, 'घे, देतों, मागें कोणहास ही न दिधलीला,
कृत्याव्याल्यशनींच्या[12] दावितसे शक्ति नैकविध[13] लीला. २६
सोडावी हे प्राणव्यसनीं एकीं, करील कृत्यांसि[14];
नाहीं तरि परतोनि त्वत्प्राणातें हरील कृत्यासि. २७
एक रिपु वधुनि येइल मद्धस्तां[15], श्री[16] जसी स्वकरवीरा[17];
स्मरण असों दे, इच्या मोक्षीं बरवा विचार कर, वीरा!' २८
कर्ण म्हणे, 'मीं समर्यी इतें एकीं नरीं[18] च सोडीन,
मग हे जावू, मज न त्यागीं ऐसी सुकीर्ति जोडीन.' २९
शक्र म्हणे, 'परि जपतो जो सम सर्वत्र परम हि तदवना[19],

---

१. ताप देणारा. (सूर्य). २. पूजिला जातो. ३. ताप हरण करणारा. (चंद्र). ४. चक्रवाकपक्ष्यानीं. ५. वर देणाऱ्यानीं (तुम्हीं). ६. आपल्या जीविताला कारणभूत अशा. ७. सरोवराचें दान. ८. मत्स्यासारख्या जलचरानें. ९. मेघानें. (मेघाची उत्पत्ति पाण्यापासून; तेव्हां त्यानें हि सरोवराचें दान करणें अनिष्ट च). १०. न्यायव्रतास अनुसरून वागणाऱ्या जनांचा छळ. ११. सुदर्शन-धर. सुदर्शन धरणाऱ्या. १२. कृत्या (उग्रदेवता), सर्पिणी आणि वज्र यांच्या. १३. नाना-प्रकारच्या. १४. इष्ट कार्यास. १५. माझ्या हातास. १६. महालक्ष्मी. १७. आपल्या करवीरक्षेत्रास. (करवीर हें महालक्ष्मीचें प्रसिद्ध स्थान आहे). १८. अर्जुनाचे ठिकाणीं. १९. त्याचे रक्षणार्थ.

लोकीं प्रभुप्रियत्वें होय, गुणें अल्प पर महित दवना[1].' ३०
कापूनि कर्ण दे जें वज्रसम अभेद्य सहजकवच[2] रणीं,
ऐसे चि सत्वशील श्रीवर[3] वाहे स्वनेत्र भवचरणीं[4]. ३१
त्या शुचि सत्वसमुद्रा दात्यांच्या नायका पिता काय
धन्य म्हणे, हरि हि मनीं तो जेव्हां होय कापिता काय[5]. ३२
त्या कवचकुंडलांतें घेउनि बहु करुनि वर्णन वदे हें,
'साधो! तुझ्या वरावा आतां चि सुरम्यवर्ण नव देहें.' ३३
'दातृत्वव्रत अद्भुत कीं गुर्वाशेसि ही हठें मोडी,
पहिल्यापरीस पुष्कळ सयश सद्वर्ण[6] कर्ण तो जोडी. ३४
सज्ञान म्हणति, 'तरला, बळि कीं हा साधु कर्ण न बुडाला.'
खळ तळमळति जसे घटझष[7] पडतां छिद्र सूक्ष्म हि बुडाला[8]. ३५

अध्याय पंधरावा.

सरला वनवास, मग द्वैतवनीं पांडुनंदन वसति, तें
दिवसांत वांकुल्या[9] शत दावी हो! त्या हि नंदनवसतितें[10]. १
विप्रासि आधि[11] तेथें बहु दे जो हरिण हरुनि अरणीतें[12],
तन्मारणीं[13] करिति ते, कौशल केलें कधीं हि न रणीं तें. २
शृंगाग्रविलग्नारणि[14] तो मृग गेला चि, लागले होते
त्यामागें, जे फार चि पांच हि नरसिंह[15] भागले, हो! ते. ३

---

१. दवणा. (हा एक सुगंधी पदार्थ आहे). २. उपजत च असलेलें कवच. ३. लक्ष्मीपति. ४. शिवचरणी. (कथासंदर्भ परिशिष्टांत पहा). ५. शरीर. ६. उत्तम देहकांति. ७. घागरींतले मासे. ८. (त्या घागरीच्या) तळाला. ९. वांकुल्या दाखविणें=उपहास करणें. १०. नंदनवनांतील वसतीला. ११. पीडा. १२. अग्नि-मंथनकाष्टें १३. त्या हरिणाला मारण्याविषयीं. १४. शृंगांच्या अग्रांत अडकल्या अरणी ज्याच्या असा (मृग). १५. पुरुषश्रेष्ठ.

भेटे वनीं अकस्मात्तापापह[1] साधुसा चि एक वट[2],
तच्छीतच्छायेतें सेविति ते तृषित वीर एकवट[3]. ४
धर्म चि धैर्यें साहे, सोसील व्यसन काय दुसरा तें?
नकुळ तदाज्ञा घेउनि आणाया तोय जाय सुसरातें. ५
उष्णें झाला होता तस तृषित जेंवि धेनुसुत[4] डागें,
धावे, तरंगहस्तें[5] जाणों पाचारिला चि सुतडागें[6]. ६
तों यक्ष म्हणे, 'बापा! आधीं सेवूं नको चि तोयातें,
मत्प्रश्नोत्तरदाता प्याया न्याया हि योग्य तो यातें.' ७
करुनि अनादर पीतां पडला तो धैर्यमेरु ही नकुळ,
किमपि न वदे, न पाहे, पतित श्रीमत्त[7] जेंवि हीनकुळ[8]. ८
मग सहदेव धनंजय भीम हि पडले तसे चि जळपानें;
गमले वधिले ते त्या स्वह्रदतटीं[9] कालियाख्यखळपानें[10]. ९
धर्म म्हणे, 'हा! दैवा! न कळे झाला अनर्थ काय कसा?
मज बंधु एक तरि जळ द्याया यावा चि शीघ्र सायकसा[11]. १०
हा! रे! कितवा[12]! धर्मा! स्वकृतें निजजीवितासि आंचव; घे
'धिग्धिग्!' म्हणोनि; विटते द्यूत न करितां सुबंधु कां चवघे?'
ऐसें म्हणोनि जाउनि धर्में ते बंधु पाहिले शवसे;
साधूंत[13] अहंतासी ज्यांमध्यें चेतना[14] न लेश वसे. १२
"हा! भीम! हा! धनंजय! न स्वर्गीं सुख पहाल, हा! नकुळा!
हा! सहदेवा! दोष त्यजितां मज काय हा लहान कुळा? १३
गेलासि केंवि भीमा! त्यागुनियां मज गुरुप्रति, ज्ञात्या!?
त्यजिल्या सुयोधनोरुध्वंसादि[15] कशा गुरु प्रतिज्ञा त्या? १४

---

१. ताप दूर करणारा. २. वड. ३. एकदम. ४. बैल. ५. तरंगरूप हस्ताने. ६. उत्तम तलावानें. ७. संपत्तीनें मस्त झालेला. ८. नीचकुलोत्पन्न. ९. आपल्या डोहाच्या तीरावर. १०. कालिय नांवाच्या प्रख्यात दुष्टशिरोमणी सर्पानें. ११. बाणासारखा. १२. जुगाऱ्या! शठा! (धर्म स्वतांला च म्हणत आहे). १३. मीपणासारखी. १४. हालचालीची शक्ति. १५. दुर्योधनाच्या मांड्या गदेनें चुरून टाकीन, इत्यादि मोठ्या प्रतिज्ञा.

[1]वत्सा! न भं[2]गलासि प्रभुशीं हि करुनि तशा हि [3]विषम रणा;
कालविलें काय जळीं त्या दुष्टांहीं [4]वशाहिविष मरणा? १५
विष कालविलें असतें, तरि सलिलीं करपतीं न कां [5]नलिनें?
[6]अलिनें त्यजिलीं असतीं, होतीं तुमचीं हि आननें मलिनें.[7] १६
गेलां स्वर्गासि? बरें, जा; परि कवणासि [8]हा निरविला हो!?
[9]अत्यद्भुत हें; म्हणतिल न कधीं ही [10]पद्में 'हानि रविला हो.' १७
'विजयि[11]चतुर्बंधुचतुर्भुजलीलेकरुनि आक्रमीन रसा,'
ऐसें चि म्हणत होतों, परि झालों आजि दीन मीं [12]नरसा. १८
यामागें न, व्यसनीं आजि बुडालों, जळीं [13]महोपळसा,
रे मुग्ध [14]जीवशुक! जा सोडुनियां, लुब्ध या न हो पळसा. १९
मेले कसे अकस्मात्? [15]तेजें असे म्हणुनि होय न व्याधी,
तर्क न चाले बहुधा, माझी [16]तृष्णाकुळा चि भव्या धी. २०
प्रियबंधुमरणकारण शोधूं, जळपान करुनि, तर्कशतें,
जें क्षुत्तृट्प्रतिबंधा न गणी, मुनिचें चि हृदय [17]कर्कश तें." २१
चिंतुनि ऐसें प्याया गेला जों साधु दक्ष तोयातें,
विनिवारी तों चि [18]सरस्तटगत बकरूप यक्ष तो यातें. २२
'रे कौंतेया! केले अनुज तुझे प्रेतरूप म्यां चवघे,
तूं तरि वांच, हठें जळ सेवुनि मरतां उगे चि कां अवघे? २३

---

१. हे अर्जुना! २. शंकराशीं देखील. ३. भयंकर. ४. वश केलेल्या सर्पाचें विष. ५. कमळें. ६. भुंग्यानें. ७. तुमचीं तोंडें काळीं पडलीं असतीं. ८. हा धर्म कोणाच्या स्वाधीन केला? ९. तुम्हीं मला टाकून गेला हें अत्यद्भुत आहे. १०. कमळें. ११. विजयशाली चवघे बंधु हेच कोणी चार भुज, त्यांच्या सहज लीलेनें. १२. सामान्य मनुष्यांसारखा. १३. मोठ्या दगडाप्रमाणें. १४. जीवरूपी पोपटा! १५. यांच्या शरीरावर तेज दिसत आहे यावरून यांना कांहीं रोग झालेला नसावा. १६. तहानेनें व्याकुळ अशी माझी बुद्धि झाली आहे. १७. कठिण. १८. सरोवराच्या तीरावर असणारा.

मत्प्रश्नांचें उत्तर दे, जळ सेवूं नको चि, थांब कसा.'
धर्म म्हणे, 'ऐसा तूं कोण प्रभु? जाहलासि कां बकसा?' २४
'मीं यक्ष' असें सांगे दावी प्रकटुनि शरीर पर्वतसें,
पूर्वीं कधीं हि जालें प्राप्त न आश्चर्यभीतिपर्व तसें. २५
धर्म म्हणे, 'अग्निपुढें पांडित्य करील काय कापूस?
कळल्या उत्तर देइन, पुसणें तें यक्षनायका! पूस.' २६
यक्षातें चि न निववी नृपदत्त प्रश्नशतसमुत्तर तें
सुश्रोतृवृंद ज्याच्या श्रवणें होवूनि बहु समुत् तरतें. २७
यक्ष म्हणे, 'कौंतेया! या पांडित्यें गुरू हि तुज लाजो,
जालों प्रसन्न, चवघांमाजि उठो एक इष्ट तुजला जो.' २८
धर्म म्हणे, 'नकुळ उठो;' यक्ष म्हणे, 'मान्य जे शतक्रतुला,
भीम नको, विजय नको, आवडलें त्यजुनि अमृत तक्र तुला?'
धर्म म्हणे, 'बा यक्षा! मज तों माद्रीपृथा समा, नांवें
दोघींचीं हि असावीं, म्या अधिक उणें कधीं न मानावें. ३०
उरलों मीं कुंतीचा, माद्रीचा ज्येष्ठ पुत्र उरवा, हो!
स्वर्गीं न अश्रुहारा त्या मातेचे कदापि उर वाहो.' ३१
यक्ष म्हणे, 'बा साधो! तूं चि परम धन्य भरतसंतानीं,
तुझिया यशीं निवाया नित्य असावें चि भरत संतानीं. ३२
पाहसि समभावें अनुज्यांसि, सुतांस हि असें न बा पाहे,
सुप्तोत्थितसे भ्राते चवघे हि तुझे उठोत, बापा! हे.' ३३
त्या यक्षवरें उठले सुखसुप्त तसे पळांत चवघे ते,
फार निवाले पांच हि, अमृताची जेंवि देव चव घेते. ३४

---

१. आश्चर्य आणि भय यांचा समय. २. धर्मराजानें दिलेलें. ३. प्रश्नशताचें उत्तम उत्तर. ४. ज्या प्रश्नोत्तराच्या. ५. सहर्ष—पंत. ६. बृहस्पति. ७. इंद्राला. ८. अश्रुबिंदूंच्या हाराला. ९. आई माद्रीचें. १०. भरताच्या कुळांत. ११. शिरत. १२. बाप. १३. निजून उठल्यासारखे.

भूप म्हणे, 'यक्ष न तूं, कोण प्रभु? अद्भुतप्रभावांचे
लीळेनें असु हरिले; न तुजपुढें आमुची प्रभा वांचे.' ३५
पुसतां ऐसें प्रेमें सांगे तो त्या नृपास, 'मज तात!
धर्म, असें जाण सुता! कवि ज्याची सम कृपा समजतात. ३६
झालों प्रसन्न, वत्सा! धर्मात्मा तूं चि धन्य मत्तनया!
वर माग, मत्प्रसादा पात्र भला होय, अन्य मत्त न या.' ३७
भूप म्हणे, 'हें द्या, ज्या हरिणहृता सांपडोत त्या अरणी.'
धर्म म्हणे, 'या घे बा! कैंचा मृग? आमुची च ती करणी.३८
माग दुजा वर, बा! गा! घ्यावें सर्वस्वसें असे नातें;
वत्सा! तुला न द्यावें म्या तातें वस्तु जें असेना तें.' ३९
राय म्हणे, 'संवत्सर दुर्घट अज्ञातवास हा तातें
हो निर्विघ्न असा वर द्यावा, ठेवुनि शिरीं स्वहातातें.' ४०
पितृपति म्हणे, 'विराटक्षितिपतिनगरीं तुम्हीं विशंक रहा;
गुप्त असाल, उगाचि न वर गुरुवर अतुललील शंकर हा. ४१
तिसरा वर माग, तुझ्या भुललों मीं साधुनायका! महिम्या.'
वंदुनि म्हणे युधिष्ठिर, 'जिंकावा लोभ कोप काम हि म्यां.'
ऐसे सद्वर देवुनि आशीरमृतें यथेष्ट वर्षोनि,
स्पर्शोनि शिरीं झाला अंतर्हित धर्मराज हर्षोनि. ४३
पांडव त्या विप्राच्या ठेविति आधीं शिरोंबुजें चरणीं,
मग अर्पिति धर्मप्रभुदर्शनवरलाभहेतु त्या अरणी. ४४

---

१. अरे बाळा युधिष्ठिरा! २. सर्वांवर सारखी. ३. सर्व च द्रव्य घ्यावें असें. ४. निरुपम कृति ज्याची असा. ५. गुप्त. ६. यमधर्म. ७. यमाच्या दर्शनास आणि वरप्राप्तीस कारण अशा.

अध्याय सोळावा.

सहवासि ब्रह्मसभा विनउनि, घेउनि सुखें तदाज्ञा[1], ते
गुप्त वसाया गेले, सरला वनवास जैं तदा ज्ञाते. १
खगमृगवनवनदैवतसरिदद्रिसरांसि[2] हात जोडुनीं,
रडले पांडव जातां सहवासि ब्रह्मवृंद सोडुनीं. २
एवं[3] भक्तमयूरें[4] श्रीमद्रामप्रसादघनपर्वीं[5]
केलें तांडव[6] तोषें श्रीमद्भारततृतीयवनपर्वीं. ३

इति श्रीमदार्याभारते श्रीरामनंदनमयूरकृतौ तृतीयं वनपर्व
श्रीरामचरणयोरर्पितम् श्रीः

---

१. त्या ब्राह्मणांची आज्ञा. २. पक्षि, हरिण, अरण्य, वनदेवता, नद्या, पर्वत आणि सरोवरे यांस. ३. याप्रमाणे. ४. भक्त मोरोपंतानें (पक्षी) मोरानें. ५. श्रीरामप्रसादरूप वर्षाकालामध्यें. ६. नृत्य.

विराटपर्व.[1]

अध्याय पाहिला.

वत्सळ[2] ताताधिक जो गुरु[3] धौम्य ज्ञानपुण्यराशि कवी[4]
अतिगहन राजसेवाधर्म[5] तया कुरुकुळेश्वरा शिकवी. १
धौम्य, द्रुपदपुराप्रति जातां घेवूनि अग्निहोत्रास[6],
प्रार्थूनि[7] म्हणे, 'न शिवो या यजमानासि, अग्नि हो! त्रास.' २
सशतांग[8] इंद्रसेनाद्यनुचर[9] कृष्णाश्रयासि[10] धाडून,
पाठविला द्रुपदपुराप्रति दासीदासवर्ग झाडून[11]. ३
गेले विराटनगरा पांडव अज्ञातवासकामुक[12] ते,
चुकतें भावि[13], तरि सुखा सुज्ञ श्रीकांतदास[14] कां मुकते? ४

---

१. या पर्वाची **पंत**लिखित प्रत त्यांच्या दप्तरांतून नाहींशी झालेली असल्यामुळें मूळाची पहिली नक्कल व मूळाचे अभावीं तितकी च विश्वसनीय मानतां येईल अशी जी **पंत**मित्र **चा**तुर्मासेबोवा यांची प्रत, तिच्यावरून व **पंतां**च्या च दप्तरांतील एका परलिखित प्रतीवरून हें पर्व संशोधिलें आहे. २. दयाळु. ३. उपाध्याय. ४. पंडित, ज्ञानी. ५. धर्मादि पांडवांना आतां विराटराजाच्या गृहीं राहून आपला अज्ञातवास संपवावयाचा असल्यामुळें अतिशय कठिण असा जो राजसेवारूप धर्म तो त्यानीं जाणणें अवश्य होतें, म्हणून धौम्यानीं धर्माला तो शिकविला. ६. अज्ञातवास संपेपर्यंत धर्मादिकांच्या अग्निहोत्राचें रक्षण करण्याकरितां धौम्यमुनी त्यांचें अग्निहोत्र घेऊन द्रुपदपुराकडे गेले. ७. अग्नीची प्रार्थना करून. ८. सरथ—**चा. प्र.** ९. इंद्रसेनप्रमुख सेवक. १०. द्वारकेंत कृष्णाच्या आश्रयानें राहण्यासाठीं. ११. एकूणएक, सर्व. १२. अनोळखीपणानें राहूं इच्छिणारे. १३. होणारें, नशीब. १४. श्रीकृष्णभक्त जे पांडव ते.

जी तच्छस्त्रत्राणा आश्रय त्या संकटांत होय शमी[2]
शिवमूर्तिसी श्मशानीं, तीचें वर्णूं न काय हो! यश मीं? ५
भेटोनि विराटासि प्रथम युधिष्ठिर वदे मनोज्ञ[3] असें,
'नामें कंक द्विज मीं; धर्माश्रित[4], अक्षकेलिदक्ष[5] असें.' ६
ठेवी विराटनृप बहुमानें सभ्यांत या हि सभ्यास,
वर्ते[6] नृपाश्रितांत नृपाश्रितसा चि, नसतां हि अभ्यास. ७
मग भीम म्हणे, 'राया! मीं धर्माश्रित लहानसा, माजी
आख्या[7] बल्लव[8], सेवा होती प्रभुच्या महानसामाजी[9].' ८
स्वमहानसीं विराट स्थापी पूजूनि बल्लवाला, हो!
हळहळुनि म्हणे धर्म, 'स्वपदा[10] हरिपादपल्लवा[11]! लाहो[12].' ९
होवूनि मलिनवेषा जातां राजप्रियेकडे[13] कृष्णा
चित्तीं म्हणे, 'अहा! बहु अवघड हे उंबरे[14] कडे, कृष्णा!' १०
पाहुनि पुसे सुदेष्णा, 'बाइ! कवण तूं? असी दशा कां? गे!'
'कृष्णाश्रिता[15] भुजिष्या[16] सैरंध्री[17] मीं,' असें तिला सांगे. ११
राज्ञी म्हणे, 'पहाया रूप असें, ईश्वरीस[18] नवसावें.
कोण सचक्षु[19] म्हणेल स्वगृहीं तुज सुंदरीस न वसावें? १२

---

१. त्यांच्या (पांडवांच्या) शस्त्रांचें रक्षण होण्याला. २. शमीचा वृक्ष. (विराटनगरींत प्रवेश करण्यापूर्वीं पांडवानीं आपलीं शस्त्रें एका शमीवृक्षाच्या ढोलींत ठेविलीं होतीं). ३. मधुर. ४. धर्मराजाचा आश्रित. ५. द्यूतक्रीडापटु. ६. वागे. ७. नांव. ८. आचारी. ९. स्वयंपाकगृहांत. १०. आपल्या (तुमच्या) पदाला. (वैकुंठाला). ११. विष्णुपदकमला! १२. मिळवो. हा धर्म वैकुंठास जावो—अशा प्रकारच्या यातना भोगण्यापेक्षां मला मरण आलें तर बरें, असा धर्माचा आशय. १३. विराटाच्या सुदेष्णानामक राणीकडे. १४. उंबरे हे बहु अवघड कडे [असती]. (दुसऱ्याचे उंबरे ओलांडणें—पराधीनतेनें राहणें हें पर्वत चढण्यासारखें दुःखद आहे). १५. द्रौपदीची आश्रिता. १६. दासी. १७. वेणीफणी वगैरे कामें करणारी व स्वतंत्र अशी स्त्री. १८. अंबिकेला. १९. डोळस.

परि निश्चयें त्यजिल मज, पाहुनि तुज भूप सु[1]कमनीये तें;
वाटे विलोकिता जरि हें अद्भुत रूप शुक, मनीं[2] येतें. १३
काय करावें त्यां तरि, जरि सुंदरि ! अनुसरेल पति तूतें?
वद, केंवि आवरावी अमृतफळहृता[3] रसज्ञमति[4] तूतें[5]?' १४
'दैवें सैरंध्रीपण हें कांहीं काळ पातलें पदरा
पांचां गंधर्वांची[6] पत्नी मीं पावल्यें कधीं न दरा[7]. १५
स्पर्शो न दे चि बाई ! स्वप्नीं ही मन्मना विवेक मळा[8],
गगनमणिकरींच्या[9] तम[10] केव्हां तरि काय हो ! शिवे कमळा?
हें वपु[11] परभोग्य नव्हे; जो पुरुष बळें चि हात लाविल या,
पावेल लय, ज्योतिस्पृग्[12] जेंवि पतंग मातला[13] विलया. १७
उच्छिष्ट चारितां मज, मजकरवीं धुववितां चि चरणातें,
नर कीं नारी पावे मत्पतिपासूनि सद्यें[14] मरणातें.' १८
तीतें म्हणे सुदेष्णा, 'मन्निकट[15] स्वस्थ तूं सये ! राहें;
त्वत्सख्यभाग्यदुर्लभ[16], यावें स्वप्नांत ही न येरीं[17] हें.' १९
मग तंतिपाळनामें[18] राहे सहदेव होवुनि खिलारी[19],
लीला हे, कौरव किति ? न बहु हरिजनीं स्मरादि निखिलारी[20].

---

१. अत्यंत सुंदर अशा (तुज). २. आवडलें असतें. (शुकाचार्यांचें हि मन वेधलें असतें). ३. (लक्षणेनें) आम्रफळानें हरण केलेली–त्याला लुब्ध झालेली. ४. रसिकाची बुद्धि. ५. तुतीच्या फळानें. ६. पांडव देवांशज म्हणून गंधर्वसमान होत. ७. भयाला. ८. पातकाला. ९. सूर्याच्या हातांतील. १०. अंधकार. ११. शरीर. १२. ज्वालेला स्पर्श करणारा. १३. माजलेला. १४. तत्काल. १५. माझ्याजवळ. १६. तुझ्याशीं सख्य जुळून येण्याचें सुदैव. १७. इतराला. १८. तंति=गाईबैलांना बांधण्याची दोरी, ती पाळणारा–बाळगणारा. १९. गुराखी. २०. कामक्रोधादि सर्व वैरी. (हरिभक्तांच्या ठिकाणीं कामक्रोधादि षड्रिपूंचें हि कांहीं चालत नाहीं; मग कौरवांची ती कथा काय ? पांडवांवर कठिण प्रसंग ओढवला ही केवळ हरिलीला होय).

स्त्रीवेष क्लीबत्व[1] स्वीकारी शक्रभू[2]; पतन[3] येतें
इतरा, परि तो न चळे; शिकवी नृत्यादि भूपतनयेतें. २१
रक्षिति हरिहररूपें[4] पक्ष्में ज्या अतिशयप्रिया बुबुळा,
नामें बृहन्नडा तो होय, धरुनियां करांत कंबु[5], बुळा. २२
नकुळ म्हणे, 'मीं ग्रंथिकनामा हयशास्त्र जाणता, राया!
तो शालिहोत्र[6] कीं हा तुल्य चि; अश्वांसि, जाण, ताराया. २३
ज्याचा ठायीं नांदे सन्नीति[7] जसी दयाधिका[8] रामीं,
राया! करीत होतों त्या धर्माच्या हयाधिकारा मीं.' २४
मत्स्य म्हणे, 'आश्रय मीं तुज, पल्वल[9] जेंवि मानसमराला[10];
नरयान[11] त्यापुढें किति, कामा[12] ये जें विमान समराला? २५
धर्माश्रितांसि आश्रय मीं, लोकां हांसवितिल कविराट[13],
परि शोभेल चि, भासत होता लोकांस वितिलक[14] विराट.' २६
ग्रंथिक[15] म्हणे, 'नरेंद्रा! येथें हि स्पष्ट तो चि धर्म[16] असे;
ऐसें नसतें, तरि हे येते न प्रार्थितां कशास असे?' २७
अज्ञातवासकाळीं त्यांची कष्टा दशा वदावि किती?

---

१. नपुंसकत्व. (वनपर्व अ० ३, ३५ ते ७५ आर्या पहा). २. इंद्रपुत्र अर्जुन. ३. पतित दशा. ४. अन्वय–श्रीकृष्ण व मारुति हींच पक्ष्में (पापण्या) ज्या अतिशयप्रिया बुबुळा (अर्जुनास) रक्षिति. ५. शंख. (शंखाच्या बांगड्या). ६. अश्वशास्त्रकर्ता. (हा कपिलमुनीचा पुत्र; यानें रचलेल्या अश्वशास्त्रविषयक ग्रंथास 'शाल्यहोत्र' असें म्हणतात). ७. अधिका आहे दया जींत अशी सन्नीति. ८. अश्वशाळेवरील आधिपत्याला. ९. लहानसें सरोवर. (डबकें). १०. मानससरोवरांतील हंसाला. ११. पालखी, मेणा वगैरे. १२. उपयोगाला. १३. कविश्रेष्ठ. १४. तिलकरहित. (शोभारहित). मी धर्माश्रितांला आश्रय झालों असें उपहासपूर्वक वर्णून कविश्रेष्ठ लोकांना हांसवितील; परंतु जो विराट आजपर्यंत लोकांना शोभाहीन भासत होता, तो आतां धर्माश्रितांच्या साहचर्यानें तरी शोभेल च, असा अर्थ. १५. नकुल. १६. (गर्भितार्थ) धर्मराजा; (व्यक्तार्थ) त्या धर्मासारखा च तूं हि येथें आहेस.

[1]द्रव्यार्थ भीमअर्जुन अन्नें लब्धांबरें तदा विकिती. २८
घरचेवर दे धर्म [2]द्यूतविजितपणधन [3]स्वभावांस;
[4]समयज्ञ कवि न म्हणतिल 'कृपण' असें त्यां घन[5]स्वभावांस.
एकांतीं गुप्तपणें भेटे, चोरांसि जेंवि चोरसखा,
सहदेव म्हणे, 'बहु कृश दिसतां, व्हा तुष्ट, पुष्ट, गोरस खा.' ३०
स्वामीपासुनि नकुळ हि जोडी [6]भ्रात्रर्थ धन हयां सजुनीं,
अंतःपुरीं मिळालीं वस्त्रें अर्जुन हि दे तयांस जुनीं. ३१
दयि[7]तांसि द्रुपदसुता भेटे भलत्या [8]मिषें, न दे विरहा;
तन्मति तिला म्हणे 'पति अतिमृदुल, न भेटतां न देवि ! रहा.'
तें [9]अमृतवर्ष दर्शन त्यांसि, अदर्शन [10]चिराटन गरांत,
एवं मासचतुष्टय ते क्रमिती त्या विराटनगरांत. ३२
[11]ब्रह्मोत्सवांत तेथें ये [12]साक्षान्मल्लकाळ [13]जीमूत,
ज्याची आणी बहुतां [14]भुजरणनिपुणांसि काळजी मूत. ३४
'आहे कोण्ही मजसीं भांडेसा?' हें सगर्व मल्ल वदे;
[15]रंगीं तया [16]क्रियोत्तर राजाज्ञेनें सशंक बल्लव दे. ३५
काळासीं हि कराया सिद्ध चि तो धीरवीर भीम रणा;
कळतां, सुयोधन पुन्हा व्यसनीं पाडील, या चि भी मरणा.
भीम[17]भुजाशनिपातें बाहुरणीं दुष्ट मल्ल तो चिरडे;
रंगीं बहुगर्वें जो हांसे फुगवूनि [18]गल्ल, तो चि रडे. ३७
धरिती घडींत शतदा तें [19]म्लानिविकास सर्व [20]मल्लांस्यें;

१. भीम महानसांतील उरलेली अन्नें व अर्जुन अंतःपुरांतून मिळालेली वस्त्रें द्रव्यार्थ विकिती. २. द्यूतांत जिंकलेल्या पैजेचे द्रव्य. ३. आपल्या भावांना. ४. प्रसंग जाणणारे. ५. मेघाप्रमाणें [दानशूर] स्वभाव ज्यांचा अशांस. ६. भावांसाठीं. ७. पतींना. ८. निमित्तानें. ९. अमृताची वृष्टि. १०. चिरकाल परिभ्रमण. ११. हा उत्सव अश्विनवर्षांत येतो. १२. मल्लांचा मूर्तिमंत काळ. १३. मल्लविशेष. १४. बाहुयुद्धप्रवीणांस. १५. आखाड्यांत. १६. क्रियारूपी उत्तर. १७. भीमाचे बाहुरूपी वज्रपातानें. १८. गाल. १९. निस्तेजता व सतेजता. २०. मल्लांचीं मुखें.

जिष्णु म्हणे, 'न धरावा [1]जनरंजनरंगगर्व [2]मल्लास्यें.' ३८
फिरवुनि शतदा केला [3]पिष्ट क्षितिवरि [4]सलील आपटुनीं.
तें प्राशिलें [5]नियुद्धामृत [6]नयनमुखें करूनि आ [7]पटुनीं. ३९
रायें प्रसन्न होउनि देतां निजवस्त्ररत्नधनदानें,
'हाय!' म्हणे भीम, जया पूजावें करुनि यत्न धनदानें. ४०
मग भीम करी [8]हरिसीं, पुरवाया [9]राजदारकाम, रण,
कृष्णा म्हणे, 'सख्या! हरि! देसि न मज तूं उदार कां मरण?'
दश मास क्रमिति असे, प्रभुसम [10]मत जे सदार विश्वास,
[11]अत्युग्र दीर्घ सोडी, ज्यांसि विलोकुनि, सदा रवि श्वास. ४२
कीचकनामा सेनापाल [12]श्याल प्रसिद्ध राज्याचा
भंगूं पाहे [13]कृष्णाव्रत, वांछी अभ्युदय [14]धरा ज्याचा. ४३
भगिनीस म्हणे, 'पूर्वी आढळली या न [15]हे मला [16]भवनीं,
वाटे जन्मदरिद्रा झाला बहुकोटिहेमलाभ वनीं. ४४
मोहेल इला पाहुनि शक्र हि; मग अन्य कां न नर मोहे?
मजसीं, [17]अधःकराया [18]अहिसुरनरकन्यकानन, रमो हे.' ४५
[19]लब्धतदनुमोदन तो [20]जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा

---

१. जनरंजन करणाऱ्या रंगभूमीविषयीचा गर्व. २. माझ्या नृत्यानें. (भीमाच्या बाहुयुद्धकौशल्यानें थक्क झालेल्या सभेकडे पाहून अर्जुन म्हणाला, माझ्या नृत्यानें च जनमनरंजन होतें असा गर्व मी आतां धरावयास नको). ३. पिष्ट करणे=पीठ करणें—ठार करणें. ४. लीलेने. ५. बाहुयुद्धरूपी अमृत. ६. नेत्ररूपी मुखाने. ७. मल्लयुद्धवेत्त्यानीं. ८. सिंहासीं. ९. राजस्त्रियांची इच्छा. १०. मान्य. ११. आपण पांडवांसारखे तेजस्वी नाहीं म्हणून दुःखानें रवि अतिशय उष्ण सुसकारे टाकूं लागला. पाठांतर—**अत्युष्ण—पं. प्र.** १२. पाठांतर—**सेनापालक शालक—पं. प्र.** (श्याल, शालक=मेहुणा, पत्नीचा भाऊ). १३. द्रौपदीचें व्रत. (पातिव्रत्य). १४. पृथ्वी. १५. ही द्रौपदी. १६. गृहीं. १७. लाजविण्याला. १८. नाग, देव आणि मानव यांच्या कन्यांचें मुख. १९. मिळविली आहे तिची (सुदेष्णेची) संमति ज्यानें तो. २०. कोल्हा.

व्याघ्रीस, सतीस बळें शांतीस वरावयासि तामससा, ४६
रावणसा बहु विनवी, प्रेम प्रत्यक्षरीं[1] हि नच दावी.
कीचक नीच कलुषनिधि[2], त्याची आर्यांत गोष्टि न वदावी. ४७
मळवूं पाहे स्वबळें या श्रुतिला[3] काय नीच[4] कलि हा? वा[5]
दशमुखमुखमळजळनिधिखळपतिपंक्तींत[6] कीचक लिहावा. ४८
कृष्णा म्हणे, 'अहाहा! बुडती, तरि भजति नीच कामातें[7],
सावध हो, गा! वध हो न, व्याळी[8] जाण कीचका! मातें. ४९
परदारा[9] मीं, मत्पति गंधर्व, प्रबळ उग्र शिवशीलें[10],
मागें सरासिल, तरसिल; मरासिल, जरि मज बळें चि शिवशील.'
प्रिय पांचजन्य[11] जीसें[12], प्रिय तदितर त्या भुजेसि कंबु[13] कसा?
झिडकारिला सतीनें, सिंहीनें दुष्टबुद्धि जंबुकसा. ५१
बंधु भजो, पति न भुलो, म्हणउनि, नसतां परस्व[14] सामान्य,
ती[15] त्या कार्यासि करी, जरि न करावें, पर स्वसा मान्य. ५२
ती तीसें[16] म्हणे, 'कीचकसदना जावूनि आण गे! हाला[17].'
धाडी बळें वृकाच्या[18], घालुनि हरिणीस आण[19], गेहाला[20]. ५३
कृष्णा म्हणे, "न जाइन, जेंवि मृगी वृकबिळा, विटागारा[21],

---

१. प्रत्येक अक्षरांत. (शब्दागणिक). २. पापांचा सांठा. ३. या वेदतुल्य सैरंध्रीला. ४. कीचकरूपी नीच कलिपुरुष. ५. अथवा. ६. रावणप्रमुख जे पापसमुद्र व खलश्रेष्ठ अशांच्या पंक्तीत. ७. मदनास. ८. नागीण. ९. परस्त्री. १०. शंकराप्रमाणें [उग्र] स्वभाव ज्यांचा असे. ११. पांचजन्यनामक शंख. (हा विष्णूच्या हातांत असतो). १२. ज्या विष्णुभुजेस. १३. [सामान्य] शंख. १४. [द्रौपदीरूपी] दुसऱ्याचें धन. १५. अन्वयार्थ–ती स्वसा (बहीण-सुदेष्णा) जरि न करावें पर (तरि) त्या [कीचकाच्या अभीष्ट] कार्यासि मान्य करी. १६. सैरंध्रीला. १७. मद्य. १८. लांडग्याच्या. १९. शपथ. (निक्षून आज्ञा करून, असा भावार्थ). २०. घराला. २१. जार पुरुषाच्या घराला.

साधुगृहा धाड, परमतप्ता तत्पथशिळाविटा गारा. ५४
उचित शुचि[2] तरि च नृवपु[3], व्रतविघ्न[4] म्हणोन देवि! टाळावें[5].
म्हणति विट 'विटाळावें[6],' परि वेद म्हणों न दे 'विटाळावें.'"
विनवी ऐसें बहु तरि तीस सुदेष्णा म्हणे तरी 'जा च.'
फार चि बरी निरयगति[7], परवशता शतगुणें[8] करी जाच. ५६
ती आपणा म्हणे, 'हा! द्रौपदि! तुजवरि हरी च विटला, गे!
चुकलीस तूं चि, नसतां पदरीं अघ, पाठिला न विट लागे.'
ज्या श्रीकृष्णसखीतें योग्य नमाया सुरासुर सतीतें,
प्रेषी[9] आणाया ती राज्ञी, मानुनि सुरा सुरस, तीतें. ५८
जातां परार्थ[10] ही बहु तापातें पावली सुरामा[11] ती,
न करील कां पित्यांची[12] दुर्गतिची मावली सुरा माती? ५९
त्या संकटीं सतीनें दीनांचा बंधु कृष्ण आठविला,
त्या सवितृमंडलस्थें[13] राक्षस रक्षार्थ गुप्त पाठविला. ६०
कीचक विलोकुनि म्हणे त्रिजगद्गुरुविष्णुच्या[14] हि आलीस,
'रंभा चि सुदति[15]! तूं या नळकूबरमंदिरासि[16] आलीस. ६१
सर्वस्व अर्पितों तुज, देवि! करीं पूर्ण काम, हो दारा,
विकत मिळतां स्मितसुधालेशें[17] घेसी न कां महोदारा[18]?' ६२

---

१. सैरंध्री म्हणते, "मला एकाद्या सज्जनाच्या घरी धाड; मग त्याच्या घराच्या वाटेंतील दगड, विटा या जरी अत्यंत तापलेल्या असल्या तरी त्या गारांप्रमाणें अत्यंत थंड समजून मी जाईन." २. शुद्ध, पवित्र. ३. मनुष्यदेह. ४. पातिव्रत्याचें विघ्न. ५. चुकवावें, दूर करावें. ६. [शुचि नृवपु] विटाळावें. ७. नरकवास. ८. शेकडों पटीनें. ९. पाठवी. १०. दुसऱ्याकरिता मद्य आणण्यास जात असतां देखलि. ११. चांगली स्त्री. १२. पिणाऱ्याची. १३. सूर्यमंडलांत राहणाऱ्या कृष्णानें. (द्रौपदीनें सूर्याची प्रार्थना केली. श्रीकृष्ण सर्वत्र च असल्यामुळें त्यानें सूर्याकडून एक राक्षस तिच्या रक्षणार्थ गुप्तपणें पाठविला). १४. तिन्ही जगांचा स्वामी विष्णु (कृष्ण), त्याच्या सखीस. १५. सुंदर आहेत दांत जिचे. १६. कुबेरपुत्राच्या घरी. १७. मंदहास्यरूप अमृतकणानें. १८. अत्यंत उदार अशा मला.

इत्यादि नीच कीचक दुष्कर्माची धरूनि आस वदे.
कृष्णा म्हणे, 'सुदेष्णेकरितां पात्रीं भरूनि आसव[1] दे.' ६३
तों कर धरुनि खळ म्हणे, 'दासी आहेत फार अन्या[2] या,
बैसा शयनीं, राज्ञी[3] करित्ये, करवूनि दास्य, अन्याया.' ६४
कर आसुडितां चि पडे धडडड वात्याजवें[4] जसा विटपी[5],
कैंचें तेज बळ तशा दुर्वृत्तीं जो सुरारसा विट पी ? ६५
तंव[6] के उठोनि धावुनि, पळतां, कवळूनि नीच कबरीतें[7],
नृपतिसमक्ष हि पाडी लत्ता हाणोनि कीचक वरीतें[8]. ६६
तों तो राक्षस पाडी मागें ढकलूनि कीचकाला ही,
जाणों गरुडें उडवुनि आपटिला मत्त नीच कालाही[9]. ६७
पाहे विराटनिकटस्थित[10] धर्म, तदंतिकस्थ[11] भीम हि, तें,
न सतीस लात बाधे, जेंवि पुनररण्यवा[12]सभी महितें[13]. ६८
आस्तीकशपथ[14] अहिचें[15] कीं हरिचें[16] आवरी बळ खलीन[17],
धर्म तसें भीमाचें, तो म्हणतां, 'भूखलीं[18] खळ खलीन.' ६९
भीमांगुष्ठासि धरी स्वांगुष्ठें धर्मराज दडपून,
नाहीं तरि, तेव्हां चि श्येनतसा[19] मारिता चि झडपून. ७०
रोधी युधिष्ठिराज्ञावेळा[20] भीमार्णवाचिया[21] वेगा,

१. मद्य. २. दुसऱ्या. ३. तुजकडून दास्य करवून राणी अन्याय करिते; कारण तुला दास्य योग्य नाहीं. ४. वावटळीच्या वेगानें. ५. वृक्ष. ६. तत्काळ. ७. वेणीला. ८. साध्वीला. ९. कालसर्प. १०. विराटाच्या जवळ बसलेला. ११. धर्माजवळ बसलेला. १२. पुनः अरण्यवासाची भीति. १३. पृथ्वीला. (पांडव प्रकट झाले तर त्यांस पुनः अरण्यवास करावा लागेल व आपणाला भारभूत असलेल्या दुष्टांचें शासन लांबणीवर पडेल ही भीति पृथ्वीला जितकी दुःखद झाली तितकी द्रौपदीला कीचकाची लात हि दुःखद झाली नाही). १४. आर्याभारत आदिपर्व अ० ७–६६–६७ आर्या पहा. १५. सर्पाचें. १६. घोड्याचें. १७. लगाम–पं. प्र. १८. भूमिरूप खलांत–पं. प्र. १९. ससाण्याप्रमाणें. २०. धर्माची आज्ञा ही च समुद्रमर्यादा, ती. २१. भीमरूपी सागराच्या.

नाहीं तरि, जगदंतक[1] पूर तया तेधवा चि यावे, गा! ७१
कृष्णा रडत म्हणे, 'या रायावरि धर्मनीति विटताहे,
कैसी उपेक्षितां, हो! सभ्य[2]! श्रीकीर्तिहानि[3] विटंता[4] हे? ७२
प्रेमें रक्षितिल सदा, म्हणुनि दिलें मीं जयांसि मत्तातें[5],
ते गंधर्व उपेक्षिति मज कां? कां मारिती न मत्तातें? ७३
या शुचि वपुतें[6] योग्य न सेवाया, योग्य कीचक मळातें[7];
जें राजहंसमत[8], त्या तुडवितसे काक नीच कमळातें.' ७४
ज्या[9] नीति सतीची बुधमान्या अत्युच्च पायरी, तीतें
दासीपरि पाहे हा, नुमजे चि विराटराय रीतीतें. ७५
भूप म्हणे, 'मज तुमचें कलिकारण[10] न समजे चि तर्कशतें[11];
नुमजुनि मधुर हि वदतां, लागे गाळीपरीस कर्कश तें.' ७६
कंक म्हणे, 'सुज्ञे! जा, त्वां न अनाथासमान वरडावें,
गे! गांजितां परें स्वस्त्रीतें, न म्हणेल मानव रडावें. ७७
गंधर्व त्वत्पति कीं, तरि ते सुसमर्थ, देशसमयज्ञ[12];
थोरां न अन्य मान्य श्रितरक्षणकीर्तिलेशसम[13] यज्ञ.' ७८
तेथुनि राज्ञीपासीं जावूनि, म्हणोनि 'तात! अंब!' रडे,
फोडी जैसी व्याघ्रविमुक्त[14] कुळभ्रष्ट[15] धेनु हंबरडे. ७९
कळतां म्हणे सुदेष्णा, 'नाहीं च विचार कीचकीं अधर्मीं,
सखि! उगि; जरि म्हणसिल, तरि करिन तव सुखार्थ बंधुचा वध मीं.'

---

१. जगताचा नाश करणारे. २. सभासद हो! ३. ऐश्वर्य आणि कीर्ति यांची हानि करणारी. ४. जारक्रिया. (बलात्कार). ५. माझ्या पित्यानें. ६. या माझ्या पवित्र देहाला. ७. घाणीला. ८. राजहंसाला मान्य असें. ९. अन्वय— ज्या सतीची नीति बुधमान्या [आणि] पायरी अत्युच्च तीतें हा विराटराय दासीपरि पाहे; रीतीतें नुमजे चि. १०. भांडणाचें मूळ. ११. शेंकडों तर्कांनीं. १२. देशकाल जाणणारे. १३. आश्रितांच्या रक्षणानें प्राप्त होणाऱ्या अल्पमात्र कीर्तीप्रमाणें. १४. वाघाच्या जबड्यांतून सुटलेली. १५. कळपांतून चुकलेली.

कृष्णा म्हणे, 'वधावा भ्राता त्वां कां? तुजा न अपराधी;
पति गंधर्व न दुर्बळ, माजी प्रार्थील किमपि न पैरा[1] धी.'[2] ८१
निजदुःखाहुनि केवळ कनकनगास हि गणील हा[3] न सती,
तैं द्वारकापुर तसें आणी बहुदा मनीं महानस ती. ८२
जाय निशीथीं[4] साध्वी, दावी तिस तत्प्रभा चि वाट तमीं;[5]
चित्तांत म्हणे, 'भीमा दयिता[6] दयितां[7] नसेंन वाटत मीं?' ८३
पाहोनि म्हणे भीमा, 'आश्रय तुज काय हें महानस? हा!
न यशोहानि सहा, गा! सुज्ञा! सहकाय[8] हेमहान[9] सहा.'[10] ८४
साश्रु गळां पडुनि म्हणे, "मेलां किंवा तुम्हीं अहां सासुं?[10]
होत्यें म्हणत, 'वियाली[11] माजी च रिपुक्षयावहां[12] सासु.' ८५
मीं काय? भली निद्रा सुखदात्री! काय हां[13] लहान सखा?
गमलें वपु चि यशोधिक, तरि अन्न चि, धरुनि हें महानस, खा.
निजलां काय मृतापरि? जागे व्हा, सिंहसे उठा, राहो
निद्रा, कीर्ति वरा, हो! ह्रीप्रद[14] हा बाहु भृगुकुठारा[15] हो." ८७
भीम गडबडोनि उठे अंकीं च निवास[16] तीस दे वामीं,[17]
चित्तीं म्हणे, 'बहुदिसां आतळलों[18] या सतीस देवा! मीं.' ८८
'दयिते! कां आलीस? प्रमदे! हा आर्द्र[19] कां पदर? ज्यायें![20]

---

१. दुसऱ्याला. २. बुद्धि. ३. अन्वयार्थ—हा भीम आपल्या (द्रौपदीच्या) दुःखाहून केवळ कनकनगास हि न गणील [असा विचार करून] ती सती द्रौपदी जसें [नेहमीं] द्वारकापुर (तेथील श्रीकृष्ण) मनीं आणी (आठवित असे) तसें तैं (त्या वेळी) महानस (स्वयंपाकगृहस्थ भीम) मनीं आणी. ४. मध्यरात्री. ५. अंधारांत. ६. प्रियकर अशा भीमाला. ७. प्रियपत्नी. ८. देहासहित सुवर्णहानि (धनहानि). ९. सहन करा. १०. जीवंत. ११. जन्म देती झाली. १२. शत्रुनाश करणाऱ्या अशा [पुत्रांस]. १३. निद्रा हा लहान सखा काय? छे! १४. लज्जास्पद. १५. भार्गवरामाच्या परशूस. १६. जागा. १७. डाव्या. १८. भेटलों. १९. ओला. २०. जाये!

भ्यालीस भीरु[1]! भय कां? भेटे त्याला चि कांप, दूर ज्या[2] ये.
तूं काय भार? भामिनि[3]! उतरासि मांडीवरूनि कां? बस, ये,
झालें काय? वद सुदति! सुमुखि! सति! रडों नको चि,थांब,सैये[4]!'
देवी म्हणे, "पुसतसां, जाणुनि ही खेद काय मातें? हो!
विनवा तुम्हीं तरि, 'सुकृत जें बंधच्छेदका, यमा तें हो.' ९१
पुसतां, नसे स्मृति म्हणुनि? बहु उत्तम, सांगत्यें बरें, परिसा;
परि साच निजाना, कीं लोहाची भीड काय जी! परिसा? ९२
कृष्णसखी, द्रुपदसुता, धर्मस्त्री, सून पांडुराज्याची
कविगणगणपतिगौरी[5] कीर्ति सुधासिंधुपांडुरा ज्याची; ९३
कवि जीस राजसूयामाजि, व्यापुनि महीनभा[6], गाती,
झाली विराटसद्नीं सैरंध्री परम हीनभागा[7] ती; ९४
जी कुरुसभेंत नेली द्यूतजिता[8] किंकरी[9] म्हणुनि अरिनीं,
बहु घाबरी च केली, जसि देवुनि हाक हस्तिनी[10] हरिनीं; ९५
खळ[11] दुर्दशार्थ सोडित होता चि, त्यजुनियां दया, लुगड्या,
स्मरतां चि भीड पडली जीची, दीनांचिया दयालु गड्या[12]; ९६
कीचक नीच कर तिचा धरि, परि हरिची सखी न अनुसरली,
कर[13] आसुडितां पडतां खळ, तेथुनि दूर ती सुतनु[14] सरली. ९७
पळतां, पाठीस तिच्या लागे, वेणी धरूनि दे हिसके,
स्वकराग्रें[15] हि शिवाया न रवि जिच्या कांतिसंपदे[16] हि सके. ९८

---

१. भित्रे! २. ज्याला भय प्राप्त होतें, त्याला च कांप सुटतो. (तूं कांपत आहेस, त्याअर्थीं तुला कांही तरी भय प्राप्त झालें आहे, असा भावार्थ). ३. कोपशीले! ४. गडे! ५. कविगणरूपी गणपतीची जननी पार्वतीच व अमृतसागराप्रमाणे शुभ्र अशी ज्याची कीर्ति, त्या पांडुराजाची सून. ६. पृथ्वी व आकाश यांना. ७. हतभागी, दुर्दैवी. ८. द्यूतामध्यें जिंकलेली. ९. दासी. १०. हत्तीण. ११. दुःशासन. १२. श्रीकृष्णाला. १३. हाताला हिसके देत असतांना तो दुष्ट कीचक पडला तेव्हां. १४. कृशांगी. (द्रौपदी). १५. आपल्या किरणाग्रानीं. (कर=हस्त, किरण). १६. लावण्यातिशयाला.

लत्ता हाणुनि मूर्छित केली सुकुमार मूर्ति [1]भूपातें,
अजि ! सोसलें कसें पतिहृदया ? सोसो [2]ससभ्यभूपा तें. ९९
[4]पैका बुद्धि करितसे सुयशाची बुद्धि, मृत्तिका कांची;
हरिनीं [6]श्ववृत्ति वरिली, कीं हंसानीं च 'वृत्ति काकाची. १००
तेज तुम्हां असतें तरि, उरता हाणोनि न विट लातेला;
अहितायुला न पीतां तेजस्वी दीप न विटला तेला. १०१
देवा ! वांचाया, हे स्त्री मातीसी च तुडविली, लाजो;
तो हि पति, उद्धरीना अरिनें व्यसनांत बुडविलीला जो. १०२
हे स्त्री नव्हे, प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाणी,
'[10]धर्मे चार्थे च,' असें वदलां कां प्रथम जोडितां [11]पाणी ? १०३
निस्तेज मीं हि; [12]दीपकवर्तिहर जसा [13]खराखु, [14]रामेला
श्रीरामाच्या हरितां, [15]तत्तेजें [16]खळ खराखुरा मेला. १०४
मज मरण सुसह, परि हें दुःसह बहु, [17]धातया ! न रामेला
रक्षी वरूनि जो, जन म्हणती बहुधा तया नरा मेला." १०५
दावी रडोनि जाले जे गंध उगाळितां स्वहात [18]किणी.

१. जमीनीवर पाडून. २. सभासदांसह राजा विराटाला. ३. कसलेली. ४. माती. [नाश]. ५. कच्ची (बुद्धि) सुयशाची मृत्तिका करितसे. ६. कुत्र्याचा स्वभाव. ७. अन्वयार्थ–[जसा] दीप तेला पीतां न विटला (विटलेला कधीं आढळला नाहीं) [तसा] तेजस्वी (पराक्रमी पुरुष) अहितायुला (शत्रूच्या जीविताला) पीतां न विटला. (तेजस्वी पुरुषानें किती हि शत्रु मारले तरी ते त्याला पुरेसे होत नाहींत). ८. [मूर्तिमंत] बहुमान. ९. पाणी सोडणें=सर्वस्वीं त्याग करणें, टाकणें. १०. 'मी या वधूला सोडून धर्मार्थकामसंपादन करणार नाहीं' या विवाहकाळच्या वराच्या प्रतिज्ञावाक्यास अनुसरून ही द्रौपदीची उक्ति आहे. ११. पाणिग्रहण करितांना. १२. दिव्यांतील [जळती] वात नेणारा. १३. प्रखर (दुष्ट) उंदीर. १४. स्त्रीला. (सीतेला). १५. तिच्या तेजानें. १६. रावण. १७. हे महादेवा ! १८. घट्टे पडलेले.

भीम म्हणे, ‘ विधिलेखनि[1] ! लेखनिं[2] नच बचकलीस[3] घातकिणी!’
नेत्रें पुसोनि कवळुनि भीम सतीला म्हणे, “उगी, न रडें,
अज्ञातवास नसता, तरि अरिचें तें चि मुरडितों नरडें. १०७
धर्माज्ञेतें भ्यालों मीं, साध्वि ! न अंधनंदनगदेतें[4];
सुख गुरुवचोनुग[5] चि वपु दे, न सुरसगंधनंदनग[6] दे तें. १०८
एकांत नृत्यशालाशयनीं भेटे[7], असें चि कर; ज्याये!
येइल तसें चि माज्या, नृहरीच्या यश जसें चि करज्या[8] ये.
काळा हि न भीति सती; स्त्रीश्वरि[9] ! भ्यालीस काय अल्पा या?
कल्पाया[10] सत्य, स्मित कर, म्हण, ‘नृत्यालयस्थतल्पा[11] या.’११०
कल्पाग्निपुढें[12] कूपीं[13] कृष्णे! राहेल काय ओलावा?
गरुड म्हणतां ‘प्रतिभटा![14]’ वांचेल कसा म्हणोनि ‘ओ’ लावा?
उत्साहभरें हृदयीं पर्वी[15] पाथोधिसा[16] चि वाढत मीं
पूर्वी च नृत्यशाळाशयनीं जावुनि बसेन गाढतमीं[17]. ११२
मुळमुळ रडों नको, सति! सीतेस हि सोडिलें न भोगानें,
तेज असोनि हि वरिलें काळकृताभ्युदयलय[18] नभोगानें[19]. ११३

---

१. हे ब्रह्मदेवाचे लेखणी ! २. [द्रौपदीच्या कपाळीं अशा प्रकारच्या हालअपेष्टा] लिहितांना. ३. भ्यालीस. ४. दुर्योधनाच्या गदेनें. ५. वडील माणसांच्या बोलण्याप्रमाणें चालणारें. ६. देवांच्या सुगंधयुक्त किंवा उत्तम रस व गंध यांनीं युक्त अशा नंदनवनांत जाणारें (वावरणारें) वपु तें [सुख] न दे. ७. [कीचक] भेटे. ८. नखाला. ९. हे स्त्रियांमध्यें श्रेष्ठ अशा द्रौपदि! १०. [कीचकास] खरें वाटण्यासाठीं. ११. नृत्यशाळेंतील शय्येवर. १२. प्रलयकालीन अग्नीपुढें. १३. विहिरींत. १४. हे शत्रो! (गरुडानें ‘प्रतिभटा’ म्हणून आव्हान केलें असतां काकपक्षी ‘ओ’ म्हणून कसा वांचेल)? १५. पर्वकाळीं. १६. समुद्राप्रमाणें. १७. निबिड अंधकारांत. १८. काळानें केलेलें उदय आणि अस्त. १९. सूर्य—वा. प्र.

हरिभक्तच्छळ करितां, तत्काळ उलेल[1] कां न नीचोरें[2]?
निश्चय[3], सद्धन[4] हरितां, निजमार्ग भुलेल काननीं चोर." ११४
करवुनि खळवधनिश्चय, तेथुनि गेली सती स्वशयनातें,
कंठीं क्षेपा[5] स्मरोनि प्राणसख्या पुंडरीकनयनातें[6]. ११५
गांठी तिला पुन्हां तो खळ, जेंवि पतंग दीपकळिकेला[7],
प्रार्थुनि म्हणे,'सुमुखि! मज भज,तुजसीं म्यां चुकोनि कलि[8] केला.
सुंदरि! विराट राजा नावांचा जाण, साच मत्स्यप[9] हा,
शृंगाररसतरंगिणि[10]! तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा. ११७
जरि हा विराट राजा, तरि कांहीं काल कां न वदला? गे!
वृद्धकळत्र[11] युव्यां[12], मज हें तेंवि पहावयासि पद[13] लागे.' ११८
त्यासि खरें भासेसें प्रियशिक्षित[14] सस्मित[15] स्वयें वदली;
परि कांपली सतीची तनु, जैसी मंदमारुतें कदली[16]. ११९
खळ पाय धरूं पाहे; सुमति म्हणे, 'कां[17]सया नति[18]? सरा[19] हो!
परि पात्र निजरहस्या[20] भ्राता वा[21] दास, या न तिसरा हो.'१२०
तें वाटे त्या हालापानाद्यतिपातकायना[22] सत्य;
मग मनिं म्हणे, 'पित्यांचा[23] पाहतसे हात काय नासत्य[24]?'१२१

---

१. फुटेल. २. नीचाचें हृदय. ३. खचित. ४. सज्जनांचें धन. ५. रात्रि—**चा. प्र.** ६. कमलनयन श्रीकृष्णानें. ७. दिव्याच्या ज्योतीला. ८. कलह. ९. मत्स्यदेशाचा राजा. १०. हे शृंगाररसाचे नदि! ११. वृद्धाची स्त्री. १२. तरुणाला. १३. राज्यपद. १४. प्रियानें (भीमानें) शिकविलेलें. १५. हास्यपूर्वक. १६. केळ. १७. कशाला. १८. नमन, पाय धरणें. १९. दूर व्हा. २०. आपल्या गुप्त विचाराला. २१. अथवा. २२. मद्यपानादि अति—महा—पातकांच्या स्थानास. २३. दिवस मोठा झाला असें वाटून कीचकाची शंका. **पं. प्र.** २४. देवांचा वैद्य आश्विनीकुमार. (नासत्य आणि दस्र हे दोघे बंधु आश्विनीकुमार या नांवें देवांचे वैद्य म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांचा पिता सूर्य होय). सूर्यास्त होऊन केव्हां एकदा सैरंध्रीची भेट होते असें कीचकास झालें होतें, असा भावार्थ.

केल्या संकेतातें ती नि[1]जरमणासि सूचवी रमणी,
विट[2]दृष्टितें कळशीं भावी स्वनखांत ऊ[3]च वीरमणी. १२२
त्या शून्यनृत्यशाळाशयनीं सांजे चि गुप्त भीम निजे,
जा[4]गति ते, स्वाकारें भुजं[5]गांच्या नित्य देति भी मनिं जे. १२३
झाली शाळा केवळ कृष्णा[6] पोषूनि अंधकारा ती,
जाणों सुयशोर्थ तमोगुण धाडी तेथ अंधकारा[7]ती. १२४
चित्तीं भीमं[8] म्हणे, "सुरवर घे म्हणवूनि 'हा! सुरापसदा!'
'धिग्धिग्! छी छी!' म्हणवुनि घेइल लोकांत हा सुराप[9] सदा."
आला त्या साध्वीसीं इच्छुनि जो परम नीच कामरण[10],
प्राप्त न होईल कसें त्या मद्यमदांध कीचका मरण? १२६
पाहे शयनीं निजला होता जो कांत[11] कीर्तिवरटांचा[12];
बसल्या ज्याच्या[13] दुर्जननागफणी[14]रूपकीर्तिवर टांचा. १२७
जों सांसपी[15] तयाच्या[16], मृगपतिच्या जेंवि फेरुं[17] आंगातें,
करिती करकर, जाणों म्हणति जडवरासि 'मरसि कां?' गातें[18].
'आलों तुज भेटाया घेवुनि सर्वस्व हें उपायन[19] हो!

---

१. भीमाला. २. पत्नीच्या ठिकाणी असलेली जार कीचकाची दृष्टि ही आपल्या नखांत धरलेली चांगली ऊ च आहे असें भीमाला वाटलें. ३. ऊ—**चा. प्र.** ४. ते भुज. ५. सर्पांच्या (पक्षीं) जारांच्या. ६. कृष्णवर्णा (पक्षीं) मूर्तिमती द्रौपदी च. ७. शंकर. ८. भीम मनांत म्हणाला, [अहल्याधर्षण करून] इंद्रानें हि 'हा! सुराधमा!' असें म्हणवून घेतलें. ९. मद्यपी. (कीचक). १०. मदनयुद्ध. (सुरतक्रीडा). ११. नवरा. १२. कीर्तीरूप हंसिणीचा. १३. ज्या भीमाच्या. १४. दुर्जनरूप सर्पाच्या फणारूप कीर्तीवर. १५. चांचपी ? १६. भीमाच्या. १७. जंबुक—**चा. प्र.** १८. पलंगाची लाकडें. (कीचक पलंगावर येऊन बसला तेव्हां त्याच्या भारानें पलंगाचीं लाकडें करकरा वाजूं लागलीं. परंतु कवि म्हणतात, तीं वाजत नसून त्या मूर्खशिरोमणि कीचकाला 'कां मरसी' असें च जणुं काय म्हणत होती). १९. भेट, नजराणा.

प्रमदे! त्वत्प्राप्तीस्तव बहु केला; विफळ हा उपाय न हो. १२९
असता दीप तरि, सुमुखि! मानुनि मज मूर्तमदन, रमतीस;
'लटिकी' म्हणूनि, हृदयामाजि न देतीस [1]पद [2]नरमतीस.'
हळुच म्हणे भीम, "तुम्हीं [3]सुमहागुणनदनदीप; काशाला
दीप? प्रकाशली कीं पावुनियां [4]वदनदीपका शाला. १३१
तुमचें लोकांत, अहो कीचक! सामान्य काय हो! [5]शील?
परि तूं वरटेसि [6]करट नीच कसा [7]मान्यकाय होशील? १३२
संगासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा! [8]ढवा लाहे?
सैरंध्री [9]वीरवधू या तुज [10]नरकाय गाढवाली[11] हे. १३३
नारद म्हणे, 'मिळविलें यश, निर्मुनि हें चि रत्न; [12]मत्तातें.'
वंदावें माथां कीं तुडवावें त्वां धुळींत मत्ता! तें? १३४
धरितोसि जीविताशा तूं [13]गरळप मंद नीच काशाला?
[14]त्वद्रक्तकर्दमें हे आतां चि भरेल कीचका! शाला. १३५
भगिनी रडेल, तुज अनुमोदुनि, नरकालयासि पाठवुनीं,
[15]दुर्मंत्रीं सुख पावे जी; हेमंतांत जेंवि पाठ वुनीं." १३६
ऐसें बोलुनियां, [16]धृतखळगल बलजलधि तो भला बुकली;
पावेल जय कसा, [17]प्रभुसेतुसवें करिल जो [18]अलाबु कली? १३७
प्रबळासीं करिल स्त्रीस्तव [19]आमृति कां न नीच मूढ कली?
[20]सुकवि हि दशमुख निजतनुसह [21]काळवृकाननीं [22]चमू ढकली.

---

१. जागा. २. [मी] मनुष्य आहे अशा बुद्धीस. ३. अत्युत्तम गुणरूप नद व नदी यांचा स्वामी समुद्र. ४. मुखरूपी दीपाला. ५. स्वभाव. ६. काक—**चा. प्र.** ७. मान्य आहे शरीर ज्याचें असा. ८. हिजडा. ९. वीरपत्नी. १०. मनुष्यदेहधारी. ११. येथें 'योग्य नाही' या शब्दांचा अध्याहार करावा. १२. माझ्या पित्यानें. (ब्रह्मदेवानें). १३. विषपी. १४. तुझ्या रक्ताच्या चिखलानें. १५. वाईट मसलतीत. १६. धरला आहे दुष्टाचा (कीचकाचा) गळा ज्यानें. १७. रामाच्या सेतूबरोबर. १८. भोपळा. १९. मरेपर्यंत. २०. चांगला शाहणा, समजूतदार. २१. काळरूपी लांडग्याच्या तोंडांत. २२. सैन्य.

प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गज हि सबहुमान[1] मुके;
मां[2] न मुके कोल्हा ? कां 'छी !' म्हणतिल त्या जनाधमा न मुके ?
ब्रह्म्यांकरवीं[3] स्मरवी, मधुसूदनचरित जें, पवनभू[4] तें
कांपवि शेषफणेतें न विराटाच्या चि त्या भवनभूतें[5]. १४०
दावी[6] दूरुनि नरकग्रामाची भीम कीचका वेस
कलिमाजि लघुत्वप्रद शक्तीस तसे चि नीच कावेस. १४१
जें सुयश पाकशाळा मिरवी, न हतेभकेसरिगुहा[7] तें;
हें किति ? असो; नियुद्धाविषयीं[8] याची न ये सरि गुहातें[9]. .
जातां भीम म्हणे, ' गे ! अपराध तुजा करूनि पर मेला;
वांचेल नीच कीचक कैसा, लावूनि पाय परमेलां[10] ? १४३
त्या सीतेला वासविवायससा[11], तुज हि कीचक विटाळी,
त्या या हि दंडिता प्रभु; साहे दोषासि नीच, कवि टाळी. १४४
व्यसनीं प्रभु रक्षी, मीं काय ? विसरलीस काय गे ! हरितें ?
तत्स्मरणदीप[12] नसतां, व्यापिल तम कां न कायगेह[13] रितें ? १४५
ऐसे चि खळ विदारुनि, देइल बहु लाज भीमकर[14] पविलों[15],
ज्यांहीं[16] न हा[17] चि चित्तीं, तो हि सतीकांत[18] भीमें[19] करपविला[20].'
गुर्वाज्ञा[21] म्हणवुनि जों जाय सती मृतविटासि लक्षाया,
मानी दिधला काळव्याघ्राला मांसपिंड भक्षाया. १४७

---

१. मोठ्या आदरानें. २. तर मग. ३. ब्रह्मदेवाकडून. (भीमानें त्या वेळीं ब्रह्मदेवाला श्रीविष्णूनें मधुनामक दैत्यास मारलेल्या प्रसंगाची आठवण करून दिली). ४. मारुती. ५. घरांतील जमिनीला. ६. परिशिष्ट पहा. ७. मारला आहे गज ज्यानें अशा सिंहाची गुहा. ८. बाहुयुद्धाविषयीं. ९. कार्तिकस्वामीला. १०. श्रेष्ठ अशा तुला. ११. इंद्रपुत्र जयंतरूपी कावळ्यासारखा. (रामायण—जयंतकाककथा पहा). १२. त्या प्रभूचें स्मरण हा च दीप. १३. शरीररूपी गृह. १४. भीमाचा बाहु. १५. वज्राला. १६. ज्या खळानीं. १७. हा च सतीकांत (द्रौपदीपति) भीम. १८. पार्वतीपति. १९. शंकर. २०. त्रासविला. २१. भीमाची आज्ञा.

स्मित करुनि म्हणे, ' पापा ! कां रे ! [1]प्राणादिसर्वहानीच्या
बीजा व्यभिचारित्वा भजलासि, धरूनि गर्व, हा ! नीच्या !'
साध्वी तेथूनि निघे, चिंती पतिभुज मनांत [2]हरिसारे,
[3]राजसभापाळांतें दूरूनि म्हणे, 'समस्त ! परिसा, रे ! १४९
मत्पति गंधर्व, तिहीं सोडविलें, वधुनि कीचका, मातें.
मेले दशाननादिक, तन्हि वश होतात नीच कामातें.' १५०
सैरंध्रीनें कथितां कीचकवधवृत्त, धांवले लोक,
[4]तदनुज उपकीचक शत [5]ससुदेष्णविराट पावले शोक. १५१
तें देखत, खांबाला आलिंगुनि, दूर राहिली होती,
कृष्णा [6]मृतबंधूनीं [7]साश्रूंत [8]निरश्रु पाहिली हो ! ती. १५२
[9]बहुधा काळ म्हणे तिस, 'मारिन [10]खळ तव बळें, नसें दूर;
[11]अरिरक्त पहा, [12]दृक्प्रिय [13]गणपमुखस्थ हि असा न सेंदूर.' १५३
खळ म्हणति, ' सस्मितमुखी ती सैरंध्री पहा उभी, मरण
गुरु पावला [14]यदर्थें, करुनि पतींसीं जिच्या [15]सुभीम रण. १५४
हुं, आणा, बांधा, हो ! एकाकी वीर हा न सेउ चिता,
मेला [16]स्वसंगकामें, [17]तत्सहगति कसि इला नसे उचिता ? १५५
[18]भावोजी ! जेणें या दासीस प्राप्त होय [19]सुरता, तें

१. प्राण आदिकरून सर्व प्रकारच्या हानीचे बीज च (मूळकारण) अशा व्यभिचारीपणाला. २. सिंहासारखे. ३. त्या नृत्यशाळेच्या रखवालदारास. ४. त्या कीचकाचे धाकटे भाऊ. (हे १०५ होते; पुढें आर्या १६६ पहा). ५. सुदेष्णेसह विराटराजा. ६. मृत आहे बंधु ज्याचा त्या उपकीचकानीं. ७. दुःख करणाऱ्यामध्यें. ८. दुःखी नाहीं अशी. ९. या आर्येंत, द्रौपदी निघून न जातां ' तें देखत ' तेथें च उभी का राहिली याचें कारण कवी उत्प्रेक्षेने कथन करित आहे. १०. दुष्ट. (उपकीचक). ११. कीचकाचें रक्त. १२. दृष्टीला आवडणारा. १३. गणपतीच्या तोंडावरील. १४. जिच्या पायीं. १५. मोठें भयंकर. १६ आपल्या (द्रौपदीच्या) उपभोगेच्छेनें. १७. त्या कीचकाशीं सहगमन. १८. हे विराटराजा ! (वडील बहिणीच्या नवऱ्यास ' भावोजी ' म्हणण्याची चाल आहे). १९. देवपणा.

वाइट काय ? म्हणा 'हूं' स्वर्गी दोघें करूत सुरतातें.' १५६
चालविली कृष्णसखी बांधुनि, असि ती स्वबंधुची किरडी[1],
चिरडी तत्काळ न त्यां, भीम विवेकी भला, न तो शिरडी[2].
नेतां सती म्हणे, 'जरि वधितां मज, मारितां न हा[3] कामी,
गंधर्वराजसुत हो ! दीनापरि मारित्यें न हाका मीं. १५८
धांवा, उडी च घाली, मानी[4] घाली, न नीच, कास रणीं;
रक्षा स्वकीर्ति, घालूं पाहति मजसहित कीचका सेरणीं[5].'
श्रमला, परि भीम उठे, सुचवी, 'व्याकुळ न हो' असें तिजला.
गज गंजितां व्रतस्था[6] सिंही, राहेल सिंह कां निजला ? १६०
निजवेषासह[7] टाकी प्राकारावरुनि[8] तो उडीला, हो !
कां जीव म्हणेल, 'पतन जरि हे लाहेल, तरि कुडी[9] लाहो ?'
धाया त्या दुष्टांच्या जनु* अंतःपूर्वपुरं[10]विलापाला,
जावुनि पुढें चि भीमें तरु उपडुनि, त्यासि नुरविला पाला.
'बां[11] ! विटलासि सुबिरुदा केंवि ?' असें केशवास हसतीला
जाळावयासि घेउनि गेले जों ते शवासह[12] सतीला, १६३
तों तो गर्जोनि म्हणे, 'हा आलों, सर्व मारितों खळ गे !
हे केवळ कंटकें[13], या राष्ट्रीं न बरे, जसे पथीं खळगे.' १६४
बहु खळबळ[14] खळबळ करि पाहुनि कुरुनायका[15], द्रुवे[16], यश तें
अद्भुत, पक्षिपति[17]पुढें ठाकावें[18] काय काद्रवेय[19]शतें ? १६५

---

१. तिरडी. २. शिरडी ? ३. हा कामांध कीचक. ४. मानी रणीं कास घाली. ५. चितेवर. ६. [आपला प्रभाव व्यक्त न करण्याचें] व्रत घेतलें आहे जिनें अशी. ७. आपल्या [गंधर्वासारख्या] पोषाखासह. ८. तटावरून. ९. शरीर. १०. 'अंतः' हा शब्द आहे पूर्वी ज्याच्या तें पुर म्ह० अंतःपुर (तेथील स्त्रिया), त्यांच्या विलापाला. ११. 'बा ! [आपल्या] चांगल्या ब्रीदाला केंवि विटलासि' असें [म्हणून] कृष्णाला हसणाऱ्या (सतीला-द्रौपदीला). १२. [कीचकाच्या] प्रेतासह. १३. कांटे. १४. दुष्टांचा (उपकीचकांचा) समूह. १५. भीमाला. १६. विरघळे, धैर्यगलित होई. १७. गरुडापुढें. १८. सामना देण्यास उभे राहावें. १९. शेंकडों सर्पांनीं. * जन्म.

त्यजुनि पळाले पंचोत्तरशत[1] मनुजाकृती[2] पशु चितेतें.
अजि ! साहतील कैसें, शुचिं[3]दुःसह तेज जें अशुचि ते तें?
भीमप्रतापतपनें[4] झाले बहु शुष्क ते जसे पळवे[5],
पळ[6] वेचे तों[6] गांठी, हरिणांला हरिपुढें कसें पळवे? १६७
वधिले खळ अपराधी गरुडें अहिसे, न लागतां पळ, ते;
वधिता चि भीम गांठुनि, जन्हि लंघुनि सप्तसागरां पळते.१६८
पुष्पोत्कटा[7] चि दुसरी गणितील अज्ञान[8] कीचकवितीतें[9],
जी कृष्णा साध्वी, कां म्हणतील न जानकी च कवि तीतें? १६९
भीम म्हणे, ‘करिन तुजें, सति ! मर्दुनि रिपुंशतायुतें[10], हित मीं;
बुडवी बळें अकाळीं सद्द्वेष[11] महाशतायुतें[12] हि तमीं. १७०
छळिले दशाननें, परि झाले प्रभुदार[13] काय कातर[14] ते ?
भीतां द्वंद्वांसि[15] कसे हरिजन[16] भवसिंधुनायका[17] तरते? १७१
जें कर्म सिंधु इतरां, मज हरिदासासि आड[18] वाटे तें,
जा तूं आल्या चि पथें, जातों मीं धरुनि आडवाटेतें.’ १७२
जोडुनि यश मिरवे जन, परि भगवज्जन कशास मिरवेल ?
बहु पानवेल मिरवी, तेंवि न मिरवी यशास मिरवेलें[19]. १७३
ज्यां[20] स्तवुनि म्हणति हरिभुज, ‘कवि हो! आम्हांत पौरवा घाला,’
त्या हि जसे ते भ्याले, स्वप्नीं हि तसे न पौरें[21] वाघाला. १७४

---

१. एकशेंपांच. २. उपकीचक. ३. पवित्र मनुष्याला हि असह्य असें. ४. भीमाच्या प्रतापरूपी सूर्यानें. ५. गळलेले पाले, पाचोळे. ६. क्षण गेला नाही तों च. ७. रावणाची आई. ८. अज्ञ. ९. कीचकाच्या आईला. १०. शत्रूंचीं शेंकडों अयुतें. (अयुत=दशसहस्रसंख्या). ११. सज्जनांचा द्वेष. १२. देवांचीं शंभर वर्षें आहे आयुष्य ज्याचें त्यांना. १३. प्रभु रामचंद्राची बायको, सीता. १४. भयभीत. १५. सुखदुःखादि द्वंद्वांस. १६. भगवद्भक्त. १७. संसार हा च सिंधुनायक. (समुद्र). १८. विहीर. १९. मिऱ्याचा वेल. २०. ज्या भीमाची प्रशंसा करून प्रत्यक्ष विष्णूचे हि [महाप्रतापी] बाहु ‘ कवि हो ! आम्हांत पौरवा घाला’ (भीमाची आमच्यांत गणना करा, भीम हा हि एक हरिभुज च आहे असें समजा) असें म्हणति. २१. पुरवासी लोक.

भी च चतुर्थी, कृष्णादेह चि बहुधा कलाप[1] हा[2], याला
स्त्री, बाळ, वृद्ध, साधु हि, पुरजन बहु धाकला[3] पहायाला. १७५
स्त्रीस विराट म्हणे, "गे ! सैरंध्रीला निरोप दे, विनवीं,
म्हण तीस, 'त्वदतिक्रमजन्यें[4] यावीं भयें न देवि ! नवीं.' १७६
भुलविल गंधें रुचिरें[5] स्त्री मूर्तिमती सुरा, न राहो ती;
दुःसह कामविकार स्त्रीरत्नास्तव सुरा नरा होती. १७७
गंधर्वभयें काळिज धडधड उडतें, करें पहा गे ! हें,
त्वद्बंधूंचीं झालीं युगपच्छून्योत्सवें[6][7] महागेहें." १७८
येतां मार्गें पाहे, यद्वारीं भीम, तें महानस ती,
स्वविवाहमंडप गणी, मानी वृत्तोपयममहा[8] न सती. १७९
स्मित करुनि म्हणे, 'आत्या त्या गंधर्वाधिपा असो नमन,
विसरेल कसें, व्यसनीं अभयें सुख पावलें असोन, मन ?' १८०
बल्लव म्हणे, 'विराजे[9] पाणि[10] श्रितसमवनें[11], न वलयशतें[12];
केलें कलत्ररक्षण पतिनें, तरि काय हो ! नवल यश तें ?' १८१
ये उत्तरा पहाया सांडुनि गाण्यास नाचण्यासहित,
केंवि म्हणेल रसज्ञा[13], सोडुनि शालीस, नाचण्यास हित? १८२
रोमांच तिच्या देहीं विजयश्रवणीं उभारती, वाटे[14]

---

१. चंद्र. २. हा द्रौपदीदेह. ३. भ्याला. (आपणावर कांहीं तरी आळ येईल या भीतानें गणेशचतुर्थीच्या दिवशीं चंद्राकडे पाहण्यास बृहस्पतीने त्याला दिलेल्या शापामुळें लोक जसे धजत नाहीत त्याप्रमाणें द्रौपदीकडे पाहण्यास कोणी हि धजेनासें झालें). ४. तुझा उपमर्द केल्याने उत्पन्न होणारीं. ५. अर्थ—सुंदर स्त्री ही साक्षात दारू च होय; ती आपल्या गंधें (लावण्यानें) सर्वांना मोह पाडील; याकरिता आपल्या येथे ती सैरंध्री राहू नये. ६. एकसमयावच्छेदेंकरून—चा. प्र. ७. उत्सवरहित अशीं. ८. जाल्या विवाहाच्या उत्सवास.—चा. प्र. ९. शोभतो. १०. हात. ११. आश्रितांचे रक्षण केल्याने. १२. शेंकडों सलकड्यानीं. १३. जिव्हा—चा. प्र. १४. वाटेंत.

भेटे खळबळविजयीं[1] साक्षाद्देवीस[2] भारती[3], वाटे. १८३
'गे ! सखि ! सैरंध्रि ! कसें जालें ? कासि गे ! सुटोनि आलीस ?'
ऐसें बृहन्नडा ही तीस पुसे, जेंवि आलि[4] आलीस. १८४
तीस म्हणे सैरंध्री, 'तुज मजसीं काय उत्सवद्[5] नातें ?
स्पर्शेल, वृत्त वदतां, खळनाम प्राप्तकुत्स[6] वदनातें. १८५
तुज लाभ काय यांत, व्यासंग त्यजुनि नृत्यगानाचा ?
जा सकळा[7], मद्वृत्तश्रवणानें काय कृत्य ? गा, नाचा.' १८६
बोले बृहन्नडा, 'प्राक्सहवासें[8] दुःख सुख तुजें शिवतें,
नेणे जनमन, साक्षी विश्वाचा एक जाणतो शिव तें.' १८७
गेली राजगृहीं, तों तीस सुदेष्णा म्हणे, 'न कोपावें,
सैरंध्रि ! भूप भीतो, तूं या नगरीं वसों नको, पावें.' १८८
कृष्णा म्हणे, 'त्रयोदश[9] दिवस वसों दे,' असें चि वद राज्या;
अयश न यावें तुमच्या, यावें अस्वल्प[10] सुयश पदरा ज्या. १८९
येथुनि नेतील मला गंधर्व, बहुप्रसाद[11] करितील,
हरितील ताप तुमचे, ज्ञाति[12] सपूर्वज[13] हि कीर्ति वरितील.' १९०
वदतां असें समंजस, मग कैंवि म्हणेल तीस ती 'जाच' ?
अपराध लव हि नसतां, कां हो ! सोसील ती सती जाच ? १९१

---

१. दुष्ट (महिषासुराचें) सैन्य जिंकलें त्या वेळी. २. प्रत्यक्ष दुर्गेला ३. सरस्वती. ४. मैत्रीण. ५. आनंद देण्याजोगें. (माझ्या वृत्तांतानें आनंद होण्यासारखें तुझें माझें काय नातें)? ६. प्राप्त झाली आहे निंदा ज्याला असें (खळनाम). ७. सर्वजणी ८. पूर्वसहवासामुळें. ९. तेरा. १०. मोठें. ११. [तुमच्यावर] मोठी कृपा करितील. १२. जातिबांधव. १३. पूर्वजांसहित.

अध्याय दुसरा.[1]

'गंधर्वांनीं वधिला, सिंहानीं चपळ नीच कपिसा च;
होता मद्यप, निस्रपें[2], पर[3]योषित्सक्त, कीचक पिसा च. १
तो आपण चि न केवळ, पावे सानुज[4] हि पातकी नाश,
देतो सकुटुंबा ही पापरतां[5] नरकपात कीनाशीं[6].' २
ऐसी वार्ता परिसुनि, गेले दुर्योधनाकडे चरें[7] ते,
जे पांडवशोधार्थ क्षितिवरि सर्वत्र नित्य संचरते[8]. ३
ते चर कथिती त्या धृतराष्ट्रसुता पांडवप्रभावार्ता[9],
हे मात्र कीचकाची तदरिहृदंबुज[10]रविप्रभा वार्ता. ४
कीचकनिधन परिसतां, तो पांडवशत्रु, 'परमकर्कश[11] तें
कोणाचें कृत्य?' असें पाहे शोधुनि मनांत तर्कशतें[12]. ५
मग बोले, 'सर्वत्र भ्रमले[13] निरलस[14] सुदास हे रानीं,
पांडवशोध कराया चित्त न केलें उदास हेरानीं. ६
कर्णा! ते मेले, कीं गेले योगें[15] सकाय[16] बाहेर?
हे[17] शोधितील असतां, नसतां, करितील काय बा! हेर? ७
बोला हो! सभ्य! तुम्हीं योग्य वदाया मतिप्रति[18] ज्ञाते.
हरितिल न पद, प्राण हि, नेउनि सिद्धिप्रति प्रतिज्ञा ते. ८
सुचली युक्ति करावी, मग जरि दैवें न होय शोध, न हो,
अज्ञातवास उरला अत्यल्प चि कीं अहो! यशोधन हो! ९

---

१. ह्या अध्यायास 'दक्षिणगोग्रहण' (विराटनगरीच्या दक्षिणेकडील गाईंचें हरण) असें नांव आहे. २. निर्लज्ज. ३. परस्त्रीलंपट. ४. धाकट्या बंधूंसहित. ५. पापासक्त जनाला. ६. यम. ७. गुप्त हेर, बातमीदार. ८. फिरणारे. ९. पांडवांच्या पराक्रमानें दुःख पावलेल्या. १०. कौरवांच्या अंतःकरणकमळाला सूर्यतेजाप्रमाणें आनंदकारक. ११. अति निष्ठुर. १२. शेंकडों तर्कांनीं. १३. फिरले. १४. आलस्यरहित. १५. योगबलानें. १६. सदेह. १७. हे हेर. १८. बुद्धिमादाला.

दूर चढोनि पडावे ते गोमयगोलकार[1] कीटकसे,
अस्खलित[2] उच्चपदवीप्रति लंघूं पाहतात नीट कसे?' १०
कर्ण म्हणे, 'प्रेषावे ते देवा[3]! देवपतिसमा[4]! हेर,
ज्यांच्या वाटे प्रभुचें[5] लघु हि गुरु हि कार्य मतिस माहेर. ११
न दिसति म्हणवुनि केवळ काय नसति गुर्जरीस[6] कुंच[7]? राज्या!
वेडा चि तो, न दिसले भूमिगत[8] हि पांडुपुत्र कुचरा[9] ज्या.' १२
तों दुःशासन बोले, 'ते भोगुनियां श्रमा न[10] वांचावे,
कां न मरावे व्यसनीं, ज्यां आधिमहाहि[11] मानवां चावे?' १३
श्रीद्रोण म्हणे, 'शिव! शिव! मरतील महानुभाव[12] कां गा! ते?
व्यसनीं जरि गडबडते साधु, तरि तयांसि सुज्ञ कां गाते? १४
रवि न[13] टळे चि; गिळी, परि उगळी[14] खळ मलिन मंद राहु, टळे;
[15]गुर्वापदे हि साधु न भी, न चळे जेंवि अचळ बाहुटळे[16]. १५
[17]त्यां आधिस्तव होइल आवडि भलत्या हि काय हो! मरणीं?
तैशां धीरां वीरां करणारां स्वपरकायहोम रणीं. १६
न पडो दृष्टि पराची म्हणुनि तपःसिद्धिनें स्वपदरानें
ते झांकिले, न दिसती, पांडव गेले मरोनि न दरानें[18].' १७
भीष्म म्हणे, "या कुरुगुरुसम[19] हितें[20] मितें[21] अन्य बोलका नाहीं,

---

१. शेणाचे गोळे करणाऱ्या. २. अडथळा पावल्यावांचून. ३. राजा दुर्योधना! ४. इंद्रसदृशा! ५. धन्याचे. ६. गुजराथ देशांतील स्त्रीला. ७. स्तन. (गुर्जरीचे स्तन इतके आच्छादित असतात कीं, ते असून हि नाहींतसे वाटतात). ८. पृथ्वीवर असून. ९. ज्या कामचुकारू किंवा वाईट–नालायख हेराला. १०. वांचले नसावे. ११. मानसिक दुःखरूपी मोठा सर्प. १२. मोठा आहे पराक्रम ज्यांचा असे. १३. नाहींसा होत नाहीं. १४. ओकतो, परत टाकतो. १५. मोठ्या संकटाला हि. १६. वाहुटळेला. (वाहुटळेच्या योगानें). १७. अन्वय–हो! रणीं स्वपरकायहोम करणारां त्यां तैशां धीरां वीरां आधिस्तव भलत्या हि (रणमरणेतर) मरणीं आवडि होइल काय? १८. भीतीनें. १९. द्रोणाचार्यासारखा. २०. हितकर. २१. परिमित, मेजका.

हितकामें[1] प्राशावे याचे चि, न अन्य बोल कानाहीं. १८
जरि विश्वगुरुत्व[2] असे कर्तृत्वास्तव[3] अजा[4], तरि पुराणा[5]
ज्या पुरुषा ध्यातो, त्या कृष्णास हि मत अजातरिपु राणा. १९
जेथें तो[6] तेथें कृतयुग[7]धर्म समस्त, तो चि वर[8] देश,
ऐसा तन्महिमा कीं त्या हरिहर हि प्रसन्न वरदेश[9]. २०
धर्मस्थिति[10], तेथें कृतयुगगुण हे स्पष्ट दाविली खुण, गा!
उमगा बरें चतुर हो! तो साधु तपःसमृद्धिचा कुणगा[11]. २१
प्रासाद[12] सद्गुणांचे ते पांच, तसी च ती सभा सावी[13];
त्यांची भेटि, अशुचि जी दृष्टि न जाली च, तीस भासावी. २२
उघडा हि निधि अभाग्या न दिसे, मलिना[14] जना हि अत्रिजें[15], गा!
तेजस्वी कां मरतिल? भीतिल ते कोपल्या हि न त्रिजगा. २३
अज्ञातवासपण म्हणउनि सुनिपुण गुणसमुद्र ते, जन हो!
लावाया वेड तुम्हां म्हणतात, 'प्रकट आत्मतेज न हो.'" २४
कृप हि म्हणे, "कुरुवर्या! तन्मार्गण[16] तों अशक्य दक्षमतें[17],
जें पाठवाल यावरि चतुर चरप्रवर[18]लक्ष अक्षमें[19] तें. २५
अज्ञातवास दुष्कर, परि तदवधि[20] निपट[21] अल्प उरला, गा!
त्वच्छस्त्रांसि म्हणेल चि भीमाचें वज्रकल्प[22] उर 'लागा.' २६
गांठि तुम्हांसीं त्यांसीं पाडील चि, वाढला विरोध रणीं.

---

१. हितेच्छूनें. २. विश्वाचें जनकत्व. ३. निर्माण केल्यास्तव. ४. ब्रह्मदेवाला. ५. अनादि अशा. ६. धर्म. ७. ह्याला च सत्ययुग म्हणतात; ह्या युगांतील प्रजेचे सर्व आचारविचार पवित्र असतात. ८. श्रेष्ठ. ९. वरदात्यांमध्यें श्रेष्ठ. १०. धर्मराजाची वस्ती. ११. गुप्त ठेवा. १२. राजवाडे. १३. सहावी (द्रौपदी). १४. पापी. १५. श्रीदत्तात्रेय. (हे भिक्षेच्या निमित्तानें नित्य नूतन वेषांत सर्व पृथ्वीभर संचार करितात; परंतु पाप्यांना मुळींच ओळखले जात नाहींत, असें गुरुचरित्रांत लिहिलें आहे). १६. त्यांचा शोध. १७. शहाण्यांच्या मतानें. १८. लक्षावधी श्रेष्ठ हेर. १९. [पांडवांचा शोध लावण्यास] असमर्थ. २०. त्याची मुदत. २१. अगदीं. २२. वज्रासारखें कठिण असें भीमाचें उर तुझ्या शस्त्रांची परवा करणार नाहीं, असा भावार्थ.

वाटे, म्हणाल चि, 'असृक्सिंधूंत[1] विरेल, तरि विरो धरणी.'
शोध कराल तरि करा, सत्वर सिद्धा करा चि परि सेना,
गुरुसुहृदाप्तोक्तातें[2] राया! हितकाम कोण परिसेना?" २८
बोले त्रिगर्तराज[3], "प्रस्तुत पांडवदशा विराटा हो.
प्राप्ताहि[4] त्यजुनि म्हणे न शिखंडीचा परा 'विरा' टाहो. २९
मेला कीचक घेतां[5], पीडुनि बहुधा, करा त्रिगर्तांचा,
त्याचा आम्हां, तेंवि न पांथा बहु धाक रात्रिं गर्तांचा[6]. ३०
कीचकरहित विराट स्पष्ट जसा सर्प नीरदन[7] दीन,
अल्प अनल्प बळें तो तूं संप्रति, जेंवि नीरद नदीन[8]." ३१
कर्ण म्हणे, 'त्या मत्स्या[9] ग्रासूं आम्हीं तुम्हीं समस्त बक;
बहुसुखशोभाप्रद न स्वर्स्तरुचा[10] ही यशासम स्तबक[11]. ३२
पांडव मेले गेले, त्यांची आतां वृथा कथा राहो,
निर्दीप निलय[12] जैसा आंधारा, आधिला[13] न थारा[14] हो.' ३३
राजा म्हणे, 'बहु बरें; पात्र तुम्हीं या यशों सुशर्मा[15] व्हा.'
प्रेषी[16] पुढें कराया गोग्रहणें[17] खळा नृपा सुशर्मा[18]व्हा. ३४

---

१. रक्ताच्या समुद्रांत. २. वडिल मनुष्यें, मित्र व संबंधी यांच्या भाषणाला. ३. सुशर्मा. ४. प्राप्त (हस्तगत) असलेला सर्प सोडून देऊन मयूराचा टाहो दुसऱ्या सर्पाला "विरघळून जा—मृतप्राय व्हा" असें न म्हणे. (सुशर्म्याच्या बोलण्याचा भाव असा कीं, पांडवांचा शोध करीत बसण्यापेक्षां कीचकरहित झाल्यामुळें निर्बल झालेल्या विराटाचा च अगोदर समाचार घ्यावा). ५. त्रिगर्तांचा करा घेता=त्रिगर्तांपासून करभार घेणारा. ६. खांचखळग्यांचा. ७. दंतहीन. ८. अन्वयार्थ—तो (विराट) जेंवि नीरद (मेघ) [तेंवि] बळें (सामर्थ्यानें) अल्प [व] तूं जेंवि नदीन (सागर) [तेंवि] बळें अनल्प (भारी) [आहेस]. ९. मत्स्यदेशाच्या राजाला (पक्षीं) माशाला. १०. कल्पवृक्षाचा. ११. झुबका. (पुष्पगुच्छ). १२. घर ('निलय' शब्द पुल्लिंगीं आहे). १३. चिंतेला. १४. स्थान, जागा. १५. उत्तम कल्याणाला. १६. पाठवी. १७. गाई धरणें. १८. सुशर्मा नांवाच्या नृपा.

आपण सकर्ण सानुज, जीत गुरु[1], द्रौणि[2], शांतनव[3], कृप, ती
सर्वास्त्रशूरपूर्णा सेना घेवूनियां निघे नृपती. ३५
संपूर्ण पांडवांचा जुगता अज्ञातवास सरला जों,
लागे विराटनगरा जों प्रविकासोन्मुखाब्जसर[4] लाजों, ३६
सेनानी[5] कीचकसा जों ये चित्तास कंक[6] राज्याच्या,
श्रीरामाच्या तैशा बहु मान्या रीति शंकरा ज्याच्या[7], ३७
इतुक्यांत तो सुशर्मा दंडाहतपन्नगोग्र[8] हानी च
व्हाया स्वकीर्तिची, करि धावोनि विराटगोग्रहा नीच. ३८.
परिसे त्रिगर्तपतिकृतगोग्रहण विराट गोपवदनाहीं[9],
रदनाहीं[10] अधरातें[11] चावे; रिपुसम असह्य गद[12] नाहीं. ३९
न रणा भ्याला, ल्याला क्रोधानळतप्तकाय[13] तो कवच,
प्रिय ही जीवित वीरां[14]; धीरा भुलवील काय तोकवच[15]? ४०
देवुनि रथादि घेता झाला कंकादिकां हि चवघांस[16];
वीर स्वशक्ति चतुरा कळविति, गंधें चि जेंवि चव घांस. ४१
ते गांठिले त्रिगर्ते द्युमणिविरामीं[17] च मत्स्यसेनाहीं[18],
केले भट सुभटांहीं, प्रबळांहीं अबळ मत्स्यसे[19], नाहीं[20]. ४२
उग्र, परि सुखद, शिवसा सुकवींस न वर्ण्य काय संगर[21] तो?
कीं जो म्हणे, 'सकळ जन पावुनि सुरयुवतिकायसंग[22] रतो[23].'

---

१. द्रोण. २. अश्वत्थामा. ३. भीष्म. ४. उमलूं लागलीं आहेत कमळें ज्यांतील असें सरोवर. ५. सेनापति. ६. कंकरूपी धर्मराज. ७. ज्या कंकाच्या. ८. काठानें मारलेल्या सर्पाप्रमाणें चवताळलेला. ९. गवळ्यांच्या तोंडून. १०. दांतानीं. ११. ओंठाला. १२. रोग. १३. क्रोधाग्नीनें तापलें आहे शरीर ज्याचें तो विराट. १४. [अंगावर कवच चढविण्याचें कारण] वीरां ही जीवित (स्वप्राण) प्रिय [असतें]. १५. बालकाचें भाषण. १६. अर्जुनेतर पांडवांस. १७. सूर्यास्तसमयीं. १८. विराटाच्या सेनानीं. १९. माशासारखे. २०. नाहींसे केले. २१. संग्राम. २२. अप्सरांचा शरीरसमागम. २३. रममाण होवो. (संग्रामीं मरण आलेल्या वीरांना स्वर्गीं अप्सरांचा समागम घडतो, या शास्त्रमतावर येथें कवीचें लक्ष्य आहे).

करिते जाले दारुण रण ते दोघे हि सिंहसम राजे;
पाहति कौतुक, तेथें उरले होते करूनि समरा जे. ४४
धरिला विराट लाजे, धरि न करी कंधरा[1] त्रिगर्तांत;
नेणे कर्तव्य, जसा पडला अतिअंधरात्रि[2] गर्तांत. ४५
धर्मा न सोसवे, जें धरि गोरक्षणपरा[3] सुशर्मा, तें,
कीं सासु हि दुःखातें पावे भंगें, परासु शर्मातें[4]. ४६
धर्म म्हणे, 'भीमा! हूं, हो व्यसनाब्धींत[5] नाव गा! त्यातें;
भलत्यातें हि नुपेक्षी बुध, हरिचें जेंवि नाव गात्यातें[6]. ४७
मां[7] अन्नद आश्रयद व्यसनीं जो कोंवि तो न सेव्य जना?
पाळकतापहरत्वें[8] मान जडां[9] अन्यथा नसे व्यजंना[10]. ४८
त्या भीमें[11] द्विजें[12] तो, त्वां रक्षावा हा हि अंतकाऽननगें[13];
चाप[14] चि हो पात्र यशा, दुष्टांच्या मूर्त अंतका! न नग.' ४९
भीम म्हणे, 'हो! त्याचा लेखा[15] आम्हांसि कायसा? राया!
सिद्ध समस्त हि आहों युष्मत्कार्यार्थ[16] कायें[17] सारायां[18].' ५०
ऐसें वदोनि धांवे, अरिवरि गेले न रामबाण तसे;
साधुमनांत गुरुकथित[19] हरिनाम तसें चि कामें[20] बाणतसे. ५१
क्षुद्र विलंघील कसा त्या पौरवसत्तमा[21]? कडा हो! तो

---

१. मान. २. अतिशय अंधाऱ्या रात्रीं. ३. रक्षण करण्याविषयीं तत्पर अशा विराटाला. ४. वीर जीवंत राहिला तरी पराभवामुळें दुःख पावतो; मेलेला [मात्र] सुख पावतो. ५. संकटसमुद्रांत. ६. गाणाराला. ७. तर मग ८. पालन करणाराचें दुःख निवारण करीत असल्यामुळें. ९. अचेतना. १०. पंख्याला. ११. शंकरानें. १२. मार्कंडेय. १३. मृत्युमुखांत गेलेला. १४. धनुष्य च यशाला पात्र हो; नग (वृक्ष) न हो. (धर्माच्या बोलण्याचा आशय असा कीं, तूं आपल्या नेहमींच्या रीतीस अनुसरून वृक्षपाषाणादिकानीं युद्ध न करितां धनुष्यानें कर. कारण, तसें न केलेंस तर अज्ञातवास संपण्यापूर्वीं च तूं भीम म्हणून ओळखला जाशील). १५. पर्वा, किंमत. १६. तुमच्या कार्यासाठीं. १७. देह. १८. वेंचण्याला. १९. गुरूनें उपदेशिलेलें. २०. [गुरुकथित] कार्य. २१. भीमाला.

हेमाद्रिचा न हरिसं हि लंघ्य, कसा मत्त माकडा होतो? ५२
गांठी भीम, जसा अहिपति हरितां सुप्रभा[1] वैरमणीला[2],
टपतो सुकीर्तिला बहुतर, तेंवि न सुप्रभाव[3] रमणीला. ५३
झाला भग्न सुशर्मा[4], हरिसीं पडतां चि गांठि सिंधुरसा[5],
रस मिसळोनि स्वबळें जिंकीसा कवण लवणसिंधुरसा[6]? ५४
अरि धरिला, असतां ही असि[7], शक्ति[8], धनुष्य, पूर्णशरभाते[9].
खरतरें[10] हि नखरें[11] हरिचे, करितिल समरांत काय शरभा[12] ते? ५५
उग्रा त्रिगर्तपाळा[13] व्याळीं तो वीरवर[14]सुपर्ण कुटी;
दे[15] तापतापसाला करुनि तयाची तनू सुपर्णकुटी. ५६
भीमें धर्मापासीं ओढित नेला, धरूनि शेंडि, खळ,
झाला सुमृदु विराला; उदकीं केवळ विरे जसें डिखळ. ५७
सुटला गरुडें धरिल्या श्येनापासूनि काय तो लावा?
कीं शरभ[16]धृतमृगेश्वरमुक्तेभासीं च रांय[17] तोलावा. ५८
भासे तो शंभुपुढें स्मर[18], यूपा[19]जवळ कांपता पशु कीं,
धर्मी भूतदयेस्तव उठले जैसे चि कांप, ताप शुकीं[20]. ५९

---

१. चांगल्या तेजस्वी. २. श्रेष्ठ रत्नाला. ३. पराक्रमी पुरुष. ४. पराभूत. ५. हत्तीसारखा. ६. क्षारसमुद्राच्या पाण्याला. (समुद्रांत मिसळून जाऊन कोणता रस आपल्या गुणानें त्याचा खारटपणा घालवूं शकेल)? ७. खड्ग, तरवार. ८. आयुधविशेष. ९. पूर्ण आहेत शर ज्यांत असे भाते. १०. अत्यंत तीक्ष्ण. ११. नखें. १२. हा सिंहाला हि मारणारा एक प्राणी आहे, व ह्याच्या एकंदर आठ पायांपैकीं चार पाय व नेत्र वरच्या बाजूकडे असतात असें ह्याचें वर्णन आहे. १३. त्रिगर्तदेशाचा राजा (सुशर्मा) हा च सर्प, त्याला. १४. वीरश्रेष्ठ (भीम) हा च गरुड. १५. तो भीम तापरूपी तपस्व्याला [राहण्यासाठीं] त्या सुशर्म्याची तनु [ही च] उत्तम पर्णशाला करुनि दे. १६. शरभानें धरलेल्या सिंहापासून सुटलेल्या हत्तीबरोबर. १७. विराट. १८. मदन. १९. यज्ञांतील पशुवधस्तंभाजवळ. २०. शुकाचार्यांचे ठिकाणीं.

भीम म्हणे, 'उघडें दिसे हें चि खरें काय[1]? जी! वदा नातें.'
धर्म म्हणे, 'हा याचक, तूं देता[2] कायजीवदानातें[3]. ६०
जोंवरि नसे कवळिला, तोंवरि मंडूक[4] दापितो भुजगा,
जो स्पर्शिला रणीं त्वां, न धरी कंडू कदापि तो भुज, गा! ६१
हा वीरश्रीस करस्थितें[5] अनुचित, भारतीस[6] वाँयससा[7],
सोड, वधावा सिंहें केला अपराध म्हणुनि काय ससा[8]?' ६२
भीम म्हणे, "'मीं तुमचा दास,' असें स्पष्ट बोल पापा! हूं."
धर्म म्हणे, 'जावूं दे, न शकें मीं या धूर्तत्रपा पाहूं.' ६३
'नमन पुरे, रे[9]! जा, रे! ध्याव्या, गाव्या, दिसोत गाईशाँ[10]
शिवमूर्ति, कि रे! यांचें लंघन सोसेल काय गा! ईशा?' ६४
अभय दिलें, तन्हि काढी, नमुनि विराटा, निकामें[11] नीच पळ.
बोधीं[12] बाहेरि निका[13] होय, परि नव्हे निका मनीं, चंपळ[14]. ६५
यश[15] सोडवूनि वसविति, पावुनि विजयोत्सवा, रणाजिर[16] तें;
अभिमान हरिसि ज्याचा, कैसें तें[17] वस्तु वारणीं[18] जिरतें? ६६
पांडुसुतांतें पूजुनि, मत्स्यपति म्हणे, 'दिली तुम्हां महि[19] म्या
हे काय प्रत्युपकृति[20]? गाइन तुमच्या चि नित्य या महिम्या. ६७
कंका! हो राजा, हे बल्लवमुख[21] सचिवरीय[22] होवूत;
तुमचें यश शुचि, याहुनि दुग्धधिचा[23] अधिक काय हो! वूत? ६८

---

१. तो सुशर्मा वध्य व मी त्याचा वधिता असें ह्याचें माझें नातें उघड दिसे हे चि खरे काय, तें जी! मला सांगा. २. देणारा, दाता. ३. सशरीरप्राणदानाला. ४. बेडूक. ५. हातांत असलेला. ६. सरस्वतीला. ७. कावळ्याप्रमाणे. ८. सलज्जास. ९. रे सुशर्म्या! १०. बाहेरून गाईशा दिसल्या तरी त्या गाई प्रत्यक्ष शिवाच्या मूर्ति होत. ११. अत्यंत. १२. उपदेश करीत असतांना. १३. शुद्ध. १४. कुत्सित. १५. गोधनरूप यश. १६. रणभूमि. (पांडव मुख्य रणभूमींत च रात्रभर निश्चितपणें राहिले, असें मूळांत आहे). १७. तें वस्तु. १८. हत्तीला. १९. पृथ्वी. २०. उपकाराची फेड. २१. बल्लव (भीम) आदिकरून. २२. मुख्य मुख्य प्रधान. २३. क्षीरसमुद्राचा. पाठांतर-**दुग्धाचा-पं. प्र.**

हे क्षिति किति? योग्य तुम्हीं भोगाया सार्वभौमपदवीतें,
ऐशा सुयशस्तीर्था[1] ज्यां तुमचें सत्वविष्णुपद[2] वीतें.[3] ’ ६९
कंक म्हणे, ‘आम्हांला राज्यादिक सर्व पावलें, नृपते!
ज्यां[4] करद स्खलनीं जे, त्यांचीं नमिताति पावलें नृप ते. ७०
स्वाश्रयभजन[5] स्वभजन, न परार्थ, स्वार्थ यत्न, हा राज्या!
त्या आपुल्या चि, केल्या सत्कृति चिंताख्यरत्नहारा[6] ज्या. ७१
आधीं निजविजय पुरीं चार प्रेषूनि शीघ्र कळवावा,
नरसिंहा! क्षिप्र सुहृद्धृदयसरोगाधिनाग[7] पळवावा.’ ७२
राय म्हणे, ‘चर हो! जा, चिंतातटिनींत[8] तें न पुर वाहो,
सांगोनि विजय निजजनकर्णसुधापानकाम[9] पुरवा, हो! ७३
नगर अलंकृत करवा, अमरीकृतपुष्पवृष्टिला[10] ज्यांची
शोभा विपक्ष[11] ऐसी, स्त्रीनिकरें[12] करूत वृष्टि लाज्यांची.[13]’ ७४
कथिलें पुरासि धांवत जाउनि तें विजयवृत्त हेरजनीं.
पुरजन म्हणती, ‘चिंता सरली, परि कसि सरेल हे रजनी?[14]’

---

१. उत्तम यशरूपी तीर्थाला. २. सत्वगुणरूप विष्णूचे चरण. ३. उत्पन्न करिते. ४. अन्वयार्थ—ज्यां (ज्या लोकांना) स्खलनीं (अवनतकाळीं) जे नृप करद (हातभार लावणारे) [होतात] त्यांचीं पावलें ते [लोक] नमिताति. ५. आपल्या आश्रयदात्याची सेवा ही स्वतांची च सेवा होय. ६. चिंतानामक मणिहाराच्या रक्षणासाठीं कर्त्यानें केलेले पराक्रम हे स्वतांसाठीं च केलेले असतात; चिंतामणिहाराचें त्यांत कांहीं हित असतें म्हणून तो तें करित नाहीं, असा भावार्थ ७. मित्रांचें अंतःकरण हें च सरोवर, त्यांत शिरणारा चिंतारूपी गज. ८. चिंतारूपी नदी. ९. आपल्या लोकांच्या कानांची [विजयवार्ताश्रवणरूप] अमृतपान करण्याची इच्छा. १०. अप्सरानीं केलेल्या पुष्पवृष्टीला. ११. प्रतिस्पर्धी. (सवती-सारखी). १२. स्त्रीगण. १३. लाजांची. १४. रात्र. (रात्र सरून आपण विजयोत्सव केव्हां करूं असें नागरिकांस झालें).

अध्याय तिसरा.[1]

मत्स्यपुरोत्तरभागीं[2] प्रातःकाळीं च ये सुयोधन, हो!
ज्यांसि[3] जयप्राप्ति, मनीं म्हणती भीष्मादि ही सुयोध[4], न हो. १
सहसा व्रजांत[5] गांठुनि, बहु ताडुनि करुनि बद्धभुज[6] गवळी,
षष्टिसहस्र[7] सुगोधन[8] तो कुरुकुळचंदनद्रुभुजग[9] वळी. २
गोपाध्यक्ष[10] रथावरि बैसुनि धांवे नृपासि सांगाया,
चित्तीं म्हणे, 'बुडाया कुर्वधमा[11]! हरिसि धेनु कां गा! या?' ३
तो राजगृहीं जावुनि रायाच्या उत्तराख्यतनयातें[12]
नमुनि म्हणे, 'हो! नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अनयातें[13]. ४
गोधन षष्टिसहस्र, व्रज ओस करूनि, नेतसे कुटिल[14],
लुटिल प्रजा हि; जो गोपीडक, तो ब्राह्मणां न कां कुटिल? ५
कवची[15] धन्वी खड्गी व्हा, चित्तीं रामचंद्र हि असा ध्या,
बैसा रथीं, जयश्री गोविप्रावनपरासि[16] न असाध्या.' ६
उत्तर म्हणे, 'असें जरि मीं एकाकी लहान, परि स्ववतें[17]
यश जोडितों चि असता सारथि तरि,कथन मज न परिसवतें[18].
होता परम निपुण, परि त्या ख्यात[19] रणांत सारथि गळाला,

१. ह्या अध्यायास 'उत्तरगोग्रहण' (विराटनगरीच्या उत्तरेकडील गाईंचे हरण) असे म्हणतात. २. विराटनगरीच्या उत्तरेकडील बाजूला. ३. ज्या दुर्योधनाला. ४. चांगले योद्धे. ५. गोठ्यांत. ६. बांधले आहेत हात ज्यांचे असे. ७. साठ हजार. ८. उत्तम गाई हे च धन. ९. कौरवांचा वंश हा च चंदनवृक्ष, त्यावरील सर्प. १०. गवळ्यांवरील मुख्य अधिकारी. ११. कुरुकुळांतील नीचा! १२. उत्तरनामक मुलाला. १३. अन्यायातें. १४. दुष्ट, वक्रगामी. १५. चिलखत, धनुष्य व तरवार धारण करणारे असे व्हा व अशा च वेषांत असलेल्या श्रीरामाचे स्मरण करा. १६. गोब्राह्मणांचें रक्षण करण्यांत तत्पर असलेल्यास. १७. स्वतंत्र. १८. ऐकवतें. १९. प्रसिद्ध. (" पूर्वीं अठ्ठावीस दिवसपर्यंत किंवा वास्तविकपणें एक महिनाभर जें युद्ध झालें त्यांत माझा सारथि पडला," असें मूळांत आहे).

झांको छिंद्र[1] भलतसा; अडले म्हणतात 'सार[2]' थिगळाला[3]. ८
कर्णादिकांसि देता समरीं वैराटिकेसरी[4] करिता[5],
जिष्णुपुढें[6] असुरजनीं कोण्हीं वैरा टिके सरी[7] करिता ? ९
मिळवा कोण्ही तरि, हो ! धैर्याचा मात्र उदधि सारथि जो,
कुरुभटसमूह[8] पावुनि मज, जेंवि हिमासि[9] सुदधिसार[10] [11]थिजो'
ऐसे बहुत चि बोले तो बालिश[12] बोल बायकांमाजि.
चित्रपटकटकसें[13] शिशुभाषण येईल काय कामा ? जि ! ११
तें परिसुनि एकांतीं पार्थ म्हणे, 'देवि ! कृष्णसखि[14] ! जावें
उत्तरसारथि होवुनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें[15].'१२
कृष्णा म्हणे, 'बहु बरें, व्हा मारुत[16], हो पलाल[17] खळबळ[18] तें;
मद्धृदय न अरिसैन्यें, तुमच्या दैन्यें चि फार खळबळतें[19]. १३
त्या उत्तरासि सांगे[20], 'सारथ्य बृहन्नडा करिल; यातें[21]
सूत[22] करुनि, विजयानें नेले बहु खांडवीं[23] अरि लयातें. १४
सारथ्यगीतनृत्यप्राप्तीचा हेतु[24] जिष्णुसहवास[25];
पूर्णत्वाचा लागे पशुपां[26], भ्रमतां हि विष्णुसह[27], वास. १५
भगिनीमुखें[28] चि विनवा तन्मतिला उत्तरा चि वळवील,

---

१. न्यून. २. योग्य, उत्तम. ३. ठिगळाला. ४. विराटपुत्र (उत्तर) हा च सिंह. ५. गजता. ६. इंद्रापुढें. ७. बरोबरी—**पं. प्र.** ८. कौरवांकडील योद्ध्यांचा समुदाय. ९. बर्फाला. १०. उत्तम दह्याचें सार=तूप. ११. घट्ट होवो (पक्षीं) किंकर्तव्यतामूढ होवो. १२. मूर्खपणाचे. १३. चित्रपटांतील सैन्याप्रमाणें. १४. हे द्रौपदि ! [बृहन्नडा हा पूर्वी अर्जुनाचा सारथि होता, तो तुझें सारथ्य करील, असें तूं उत्तराला जाऊन सांग]. १५. चिडावें. १६. वायु. १७. केरकसपट, पांचोळा. १८. दुष्टांचें (कौरवांचें) सैन्य. १९. क्षुब्ध होतें. २०. द्रौपदी सांगे. २१. या बृहन्नडेला. (बृहन्नडा हा शब्द पुल्लिंगी हि योजतात). २२. सारथि. २३. खांडववनदाहप्रसंगीं. २४. कारण. २५. अर्जुनाचा सहवास. २६. गोपांना. २७. कृष्णासह. २८. उत्तरेच्या तोंडून.

अतिसहवासि[1]वच मना, कतकें[2] कलुषितां[3] वनां[4] निवळवील.'
उत्तर म्हणे, 'कुरुकटक न पशूंस, यशास हि, स्वसे[5] ! नेतें,
अवकाश पळ हि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्वसेनेतें. १७
माजें सारथ्य करो तुजिया वचनें बृहन्नडा, गमला
हा चि सदुपाय, वत्से ! लागो अपकीर्तिचा न डाग मला.' १८
ती धांवत जाय, म्हणे, 'गानादिक हें बृहन्नडे ! राहो,
समयीं सारथ्यगुण न उघडूनि कदर्युचा[6] न डेरा हो. १९
गोधन षष्टिसहस्र स्वपुरा नेताति हरुनि कौरव हो !
गौरव[7] हो न बुधजनीं, त्या मेल्यांला अनंत रौरव[8] हो[9]. २०
त्यांवरि जातो उत्तर, त्याचें सारथ्य ये करायास,
सुखद इहामुत्र[10] हि गोविप्रत्राणोत्थ[11] [12]जे करायास[13]. २१
देता जाला पूर्वीं तुज निजसारथ्य सव्यसाची, हो !
सैरंध्रीची वाणी, व्हाया गोवत्सभव्य[14], साची हो.' २२
उठल्या उत्साहाच्या त्या शांतश्रीमदुदधि[15]वरि लहरी;
[16]धरितां हनु, 'ननु' म्हणतां, प्रणतांचें कां न सुदधि वरिल हरी?

---

१. अतिपरिचित मनुष्याचें भाषण. २. निवळीचें बीं. ३. गढुळ अशा. ४. पाण्याला. ५. हे भगिनि ! ६. कृपण मनुष्याचा. (" कृपणानें डेऱ्यांत पुरून ठेविलेलें द्रव्य कधी च कोणाच्या उपयोगी न पडल्यामुळें व्यर्थ होय; तसा तुझा सारथ्यगुण समयीं प्रकट न होईल तर व्यर्थ होय, असें तात्पर्य "–नवनीत). ७. चागल्या लोकांत त्याची कीर्ति होऊं नये. ८. रौरवनरक. ९. [प्राप्त] होवो. १०. इहपरलोकीं सुद्धां. ११. गोब्राह्मणांचें रक्षण करण्यापासून उत्पन्न झालेले. १२. पाठांतर–**ये–चा. प्र.** (यमकासाठीं ब व, ड ल, र ल, ज य, ख ष, यांत अभेद मानावा, असा नियम आहे). १३. हाताचे श्रम. १४. वासरांचें कल्याण. १५. गंभीर व शोभायमान अशा [अर्जुनरूपी] समुद्रावर. १६. अन्वयार्थ–हनु (हनवटी) धरितां [आणि] ननु (व्या हो महाराज !) म्हणतां प्रणतांचें (शरणागतांचें–गोपींचें) सुदधि (चांगलें दहीं) हरि कां न वरील ? (त्याचप्रमाणें, त्या युद्धप्रिय अर्जुनाला, कौरवांशीं युद्ध करितांना आपल्या भावाचें सारथ्य करण्याची उत्तरेची विनवणी कशी मान्य होणार नाहीं, असा भावार्थ).

देवातें भक्ति तसी पार्थातें ने करूनियां वश, हो!
त्याच्या हि मनीं होतें कीं विश्वामाजि आपुलें यश हो. २४
उत्तर म्हणे, 'बहु बरें, देवुनि वचनास मान आलीस;'
बोले बृहन्नडा स्मितपूर्वक, 'विटवील कोण आलीस? २५
वाद्य असो, नृत्य असो, हो अभि[1]नय, कि[2]मपि गान अथवा हो,
[3]जाणोनि कसें म्हणतां समरांत बृहन्नडा चि रथ वाहो?' २६
वैराटि म्हणे, 'नर्तन[4] [5]हो, कीं [6]वादक तथैव [7]गायन हो,
सारथि हो या समयीं, एक हि यश कौरवांसि गाय न हो.' २७
ऐसें वदे, कवच दे त्या श्रितकुश[8]लावहास [9]ल्यायाला,
तद्धारणीं चुके तों कन्[10]या पाहोनि हांसल्या याला. २८
[11]ज्याचें कि[12]रातरूपिप्रभुधिक्कृतिगर्भ गाय [13]नाक वच,
हांसे आपण हि, म्हणे, 'ठावें मज काय गायना कवच?' २९
लेवविलें राजसुतें, जाणों ल्याला कधीं न तो कवच,
सच्चरित [14]अप्रगल्भ हि [15]हृदयहर जसें [16]स्वधीन तोकवच. ३०
होउनि सिद्ध रथावरि चढतां चि, [17]सहोत्तरा तिच्या आली
म्हणती, 'बृहन्नडे! तुज वीरश्री गौरवावया आली. ३१
दि[18]व्यरुचिरवस्त्रांतें आण करायासि बाहुल्या, कटकें

---

१. हावभाव. २. कसलें हि. ३. [वाद्याभिनयनृत्यगानादि कर म्हणाल तर मी करूं शकेन; युद्धांत सारथ्य करणें हें कांहीं माझें काम नव्हे हें] जाणत असून हि. ४. नाचणारा. ५. ऐस. ६. वाजविणारा. ७. गाणारा. ८. आश्रितांना कल्याणकारक अशा (अर्जुनाला). ९. धारण करण्याला. (अंगांत घालण्याला). १०. उत्तरा आदिकरून मुली. ११. ज्या अर्जुनाचें. १२. किरातवेषधारी शंकराविषयींचा धिक्कार ज्याच्या पोटीं आहे असें वचन. १३. स्वर्ग. (तेथील सिद्ध, गंधर्व वगैरे). १४. अप्रौढ देखील. १५. मनोहर. १६. सुतरामधीनं लालनानुकूलं यत्तोकं तस्य भाषणं तथेति—व्या. प्र. लाडानें अत्यंत अनुकूल झालेल्या बालकाच्या भाषणाप्रमाणें. १७. उत्तरेसह. १८. बहुमोल व सुंदर अशा वस्त्रातें.

जिंकुनि अरिचीं तूं [1]हीं; बहु शोभाया स्वबाहु, ल्या [2]कटकें.'
'उत्तर आणिल तें तें, जें निर्माया सुबाहुल्या लागे,
मज कवच लेववुनि, [3]हा आपण चि पहा सुबाहु ल्याला, [4]गे!'
ऐसें बोलुनि हाकी उत्तररथरत्न [5]कृष्णसारथि तें,
सांगे स्वदास्य सिंहा, हरवाया तेज, [6]कृष्णसार थितें[7]. ३४
म्हणति स्त्रिया प्रयाणीं, 'तुजला मंगळ बृहन्नडे! हो तें,
जें खांडववनदाहीं नर[8]सारथ्यांत जाहलें होतें.' ३५
द्विज म्हणति 'या यशस्वी होउनि; जयदायि [9]आज्यंजिर तें हो.
खळबळ [10]सदाश्रितजनीं, [11]दहनीं पुष्कळ हि [12]आज्यें, जिरतें, हो!'
सत्वर बृहन्नडा नृपसुतरथ नेवूनि जाय बाहेर,
त्यासि म्हणे, "'[13]हेरावें' म्हणसी 'कुरुकटक काय?' बा! हेर."
आपण चित्तांत म्हणे, 'मेळवितों आजि, नीच हो! यश मीं,
शिवमूर्तिसी श्मशानीं [14]अस्मज्जयहेतु ती च होय [15]शमी.' ३८
कुरुकटकासि पहातां तो उत्तर बाळ फार गडबडला,
[16]स्वपरबळाबळ नेणुनि बालिश बहु बायकांत बडबडला. ३९
बोले, 'बृहन्नडे! हें कुरुबळ [17]कल्पांतसिंधुसें गमतें,
ने रथ पुरांत, माजें मन नयन हि पाहतां बहु [18]भ्रमतें. ४०
दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण, कृप, द्रोण, भीष्म ज्या कटकीं

---

१. हां अरिचीं (कौरवांची) कटकें (सैन्यें). २. करभूषणें, कडी. ३. हा सुबाहु (वीर) उत्तर. ४. गे उत्तरे! ५. कृष्ण आहे सारथी ज्याचा तो (अर्जुन). ६. हरिण. (काळविट). ७. [आपल्याजवळील] अल्पस्वल्प तेज. ८. अर्जुनाचें सारथ्य करण्यांत. ९. आजि+अजिर=रणांगण. १०. सज्जनांच्या आश्रित लोकांच्या ठिकाणी. ११. अग्नीमध्यें. १२. तूप. १३. न्याहाळून पहावें. १४. आमच्या जयाला कारण. १५. या च शमीवृक्षावर पांडवानीं वनवास संपवून अज्ञातवासास आरंभ करितांना आपली आयुधें ठेविलीं होतीं. १६. आपलें तसें च प्रतिपक्ष्याचें सामर्थ्य व असामर्थ्य. १७. प्रलयकालीन समुद्रासारखें. १८. भ्रांति पावतें.

त्यांत मरेन चि शिरतां, कांट्यांवरि घालितां [1]चिरे [2]पेट कीं.
एकाकी मीं, रिपु बहु, या ऐशा कीर्ति काय हो! मरणीं?
[3]पश्वर्थें केंवि करूं [4]सर्वपुमर्थदसुकायहोम रणीं? ४२
आज्ञा नसतां आलों, रागें न भरेल काय हो! तात?
रोमां[5]चें [6]घर्म कंप प्रकट, व्यापूनि काय, होतात.' ४३
पार्थ म्हणे, "राजसुता! आतां वदतोसि हें अहा! काय?
शय्येवरि न पडाया योग्य, रणक्षितिवरी च, [7]हा काय. ४४
तेव्हां स्त्रियांत तैसें बोलुनि, आतां असें कसें वदसी?
एक हि बाण न सुटला, नाहीं अद्यापि झळकला [8]सदसी. ४५
गोमुक्त्यर्थ न शिरतां धैर्यें या [9]वीरनायकानीकीं,
करिजेल हास्य, [10]आस्य प्रेक्षुनि, नगरांत बायकानीं कीं. ४६
देउनि सारथ्य मला घेउनि आलासि काय उत्साहें?
नेणसि काय, पलायन करितां, लोकांत होय [11]कुत्सा, हें? ४७
निज[12]वृत्तिरसीं लोभी हो, साधो! बुद्धि अन्यथा न करीं.
निजहितलोभें धरितो शिशु हि मुखीं एक, अन्य थान करीं.
सैरंध्रीनें कथिलें माजें [13]सारथ्यनिपुणपण साचें,
टाकिति न बाह्यरंगें फळ नीरस म्हणुनि निपुण [14]पणसाचें. ४९
मीं भांडेन, स्थिर हो, तुज हि मज हि [15]विहितें आजि न परतणें;
हरितील न गाईतें, भीतिल, करितील [16]आजि न [17]परतणें. ५०
मरती च, न दाखविती, पावुल हि पळोनि, तोंड लेंक [18]पित्या,

---

१. फाटे. २. वस्त्र. ३. जनावरांसाठीं. ४. धर्मार्थकाममोक्षादि चारी पुरुषार्थ देणारें जें चांगलें शरीर, त्याचा नाश. ५. शाहरे. ६. घाम. ७. हा क्षत्रियाचा देह. ८. उत्तम तरवार. ९. वीरश्रेष्ठांच्या सैन्यांत. १०. मुख. ११. निंदा. १२. युद्धकर्म ह्या क्षात्रधर्मरूपी रसाचे ठायीं. १३. सारथ्यकर्मांतील नैपुण्य. १४. फणसाचें. १५. योग्य. १६. युद्ध. १७. शत्रुरूप तृणें (गवतें). १८. पित्याला.

म्हणती ‘सद्यः कीर्तिमेधाभ्रस्पर्श तोंडलें’ केंवि त्या. ५१
कज्जळ कस करूं, जें सैरंध्रीकृत दुधासम[3] स्तवन?
सन्मन अनृता[4] भीतें, जेंवि कुठारायुधा[5] समस्त वन. ५२
ती या मुखीं न येतां, यावी सुयशें करूनि सुखमा[6] जी,
दावाया सैरंध्रिप्रति हे मति वरिल केंवि मुख माजी? ५३
चाल, उगा चि अपयशें न तुजें मुखचंद्रमंडल मळावें,
होतों बळाब्धिपारद[7], पारदतुल्य[8] न तुवां डळमळावें[9]." ५४
ऐसें पार्थ वदे तों भिवुनि कटकबागुलासि[10] पोर पळे,
शत्रुप्रतापदावज्वाळांनीं[11] तो कुरंग[12] होरपळे. ५५
पार्थ म्हणे, "प्रभुपासीं[13] वर हा घे, हें चि याचितों[14], डमरो[15]!
‘बोलेल बहु निरर्थक, तो स्वजनीं दावितां चि तोंड मरो.’" ५६
त्यांस[16] हि म्हणे, ‘अरे! रथगिरिशिखरच्युत[17] महोपळ[18]! उभारे[19],
आली तुला वराया कीर्ति, पराङ्मुख[20] न हो, पळ[21] उभा रे!
हरिनीळहार[22] कृष्णव्याळ नव्हे, स्वभ्रमें पळविलास;
वरितां अकीर्ति, न रुचे रंभेसीं हरिसें[23] ही पळ विलास.’ ५८

---

१. तत्काल कीर्तिरूप बुद्धीचा नाश करणारा आहे स्पर्श ज्याचा असें. (तोंडल्यांच्या सेवनानें बुद्धिमांद्य येतें अशी समजूत आहे). २. शहाणे लोक. ३. दुधासारखें शुभ्र असें. ४. असत्याला किंवा असत्यवाद्याला. ५. कुऱ्हाड आहे शस्त्र ज्याचें त्याला, किंवा कुऱ्हाड हें च शस्त्र त्याला. ६. सुषमा=कांती—**चा. प्र.** ७. सेनासमुद्रांतून पार नेणारा. ८. पाऱ्यासारखें. ९. अस्थिर, चंचल व्हावें. १०. सैन्यरूपी बागुलबोवास. ११. शत्रुप्रतापरूपी वणव्याच्या ज्वालांनीं. १२. हरिण. (उत्तर). १३. शंकरापाशीं. १४. [मागणें] मागतों. १५. हे डमरुनामक वाद्या! (हें शंकराच्या हातांतील वाद्य आहे). १६. उत्तराला. १७. रथरूपी पर्वताच्या शिखरावरून पडलेल्या. १८. मोठ्या दगडा! १९. चढ. २०. पाठमोरा. २१. पळभर. २२. [तुला वरण्यासाठीं आलेला हा कीर्तिरूप] इंद्रनीलमण्यांचा हार, [तूं समजत आहेस, पण] कृष्णसर्प नव्हे. २३. इंद्राला सुद्धां.

तो किमपि न दे उत्तर उत्तर, उत्तर दिशेसि सोडूनीं,
जाय पळत दक्षिणदिग्गत[1] नगरीप्रति, अकीर्ति ओढूनीं. ५९
जाय पुरीप्रति, ओढी अपकीर्ति, सुकीर्ति हातिची दवडी,
मातेप्रति पोर जसें मुद्रा[2] हारवुनि, मेळउनि कवडी. ६०
धांवे पार्थ धराया, कीं त्यास हि अपयशीं न मज्जन[3] हो,
उपदेशी भगवान् कीं, 'अस्ति मज्जनरीति हो, नमज्जन[4] हो!'
सकळा[5] सकळा[6] विद्या श्रुतमात्रा[7] ज्यांसि[8] राहिली पाठ,
अरिनीं कुसंगतिस्तव[9] त्या तैशाची हि पाहिली पाठ. ६२
वाटे, पुढें पळे तो स्त्रीसंगविरक्तधी[10] कुमारमणी[11],
पुत्रस्नेहें धांवे त्यामागें शंभुची उमा रमणी. ६३
किति हासले विलोकुनि, झाले किति चकित बुद्धनय[12] शस्त्री[13],
कीं वांछील भगवतीहुनि अन्या, करुनि युद्ध न, यश स्त्री. ६४
कौरव म्हणाति, 'नव्हे स्त्री, व्यक्त[14] स्त्रीवेषपुरुष तर्कशतें,
मृदुलप्रकृति[15] स्त्रीवपु[16], एवंविध[17] धावनीं न कर्कश तें. ६५
सारूप्य[18] अर्जुनाचें, बाहु परिघसे[19], तसें चि कीं शिर तें;
पय रुचिकसम[20], परि रसिकमन काय पयीं तसें चि कीं शिरतें?
हा क्लीब हि समवेषें, क्लीबीं ऐसें परंतु तेज नसे;
वाटति देखावेसे काय पुरुषवेष षंढ ते जनसे? ६७

१. दक्षिणदिशेकडील. २. आगठा. ३. बुडणें. ४. नमन करणारे भक्तजन हो! ५. कलासहित. (या एकंदर चौसष्ट आहेत. जिज्ञासूनीं त्याची नांवे भागवत-दशमस्कंध अध्याय ४५, श्लोक ३६ वरील टीकेत पहावीं.). ६. एकूणएक, सर्व. ७. केवळ ऐकल्यानें. ८. ज्या अर्जुनाला. ९. उत्तरासारख्याच्या वाईट संगतीमुळें. १०. स्त्रीसंगाविषयीं पराङ्मुख झाली आहे बुद्धि ज्याची असा. ११. कार्तिकस्वामी. १२. पाठांतर-**ज्ञातनय-चा. प्र.** (युद्धनीति जाणणारे). १३. शस्त्रधारी. १४. उघड, स्पष्ट. १५. निसर्गतः कोमल असें १६. स्त्रियाचें शरीर. १७. अशा प्रकारें. १८. रूपाचा सारखेपणा. १९. अडसरासारखे. (विशाल). २०. रुईच्या चिकासारखें.

काल त्रिगर्तपतिनें गोग्रह केला, म्हणोनि पृतनेला[1]
घेउनि विराट गेला, बहुधा तो पितृवनीं[2] न मृत नेला. ६८
तत्सुत उत्तर होता नगरीं, तो परिसतां चि गोहरणा,
पार्थासि करुनि सारथि आला, जो बाळ सुलभमोह[3], रणा. ६९
हरिण जसा सिंहीला, सेनेला पाहतां चि तो भ्याला;
सुयशाहुनि जीवित बहु वाळाला, जेंवि वित्त लोभ्याला. ७०
कातर[4] रथी पळाला, या अयशःसागरीं तरायाला
मानी[5] अर्जुन सारथि त्यामागें धावला धरायाला.' ७१
वदति असें कुरु जों, तों पदशत[6] धावोनि कुंतळीं[7] धरिला;
जाणों अपकीर्तिनदीपतित[8] शिशु बळेंकरूनि उद्धरिला. ७२
स्वमनीं पार्थ म्हणे, "रे! जरि विहित रडें चि मानितोस, रड;
'मीं प्रभु,' हें अज्ञ पदीं कीं कुंपीं बसुनि मानितो[9] सरड." ७३
उत्तर म्हणे, 'नको, गे! पायां पडतों बृहन्नडे! सोड,
जोडें[10] दिली, दुखउ नको; केवळ पितृकरतळस्थ[11] हा[12] फोड.' ७४
जों जों वैराटि रडे, तों तों तो पार्थ सदय, परि सांचा[13]

१. सेनेला. २. श्मशानांत. (कौरवांचा तर्क असा की, सुशर्म्याचें व विराटाचें काल जें युद्ध झालें त्यांत विराट मरण पावला; पण त्याला अद्याप श्मशानांत नेलें नसल्यामुळें उत्तर आज येथें येऊं शकला). ३. सुलभ आहे मोह (अज्ञान) ज्यास असा (बाळ). ४. भित्रा. ५. अभिमानी. ६. शंभर पावलें. ७. केशांच्या ठिकाणीं. ८. अपकीर्तिरूपी नदीत पडलेला. ९. अन्वयार्थ—अज्ञ पदी (मोठ्या जागी) बसुनि की (किंवा) सरड कुंपी बसुनि 'मी प्रभु' हे (असें) मानितो. १०. या ठिकाणी मूळ भारतांत उत्तर म्हणत आहे की, "बृहन्नले! शुद्ध सुवर्णाची शंभर नाणी, सुवर्णखचित आठ वैदूर्यरत्नें, दहा गज व सुवर्णमंडित रथ मी तुला देईन; पण मला सोड." ११. बापाच्या तळहातावर असलेला. १२. मीं उत्तर. (तळहातावरील फोडाप्रमाणें बाप मला जपतो, असा भावार्थ). १३. खरोखर.

खळसा हांसे, लोहा निंद्य नव्हे [1]ग्रावभाव परिसाचा. ७५
दाटूनि हित कराया तत्केशांतें धरूनि [2]आकर्षी,
बसवी रथीं बळें, हरिभजनीं मंदासि जेंवि [3]नाकर्षी. ७६
कुरवाळूनि म्हणे, 'गा! राजसुता! योग्य तूं न [4]कांपालों,
मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि, जाहलासि कां पाला? ७७
तुज उत्साह नसे तरि करितों घेवुनि धनूस मीं रण, हो!
[5]मज दहनासि कुरुवनीं जायासि सहाय तूं [6]समीरण हो. ७८
घे [7]रश्मि करीं, सारथि हो, हूं, चालीव आजि हे वाजी,
मीं मथितों [8]कुरुपृतना, करित्ये [9]क्षुब्धाब्धिसीं हि हेवा जी.' ७९
जाय शमीप्रति किंचित्[10]स्वस्थासि रथीं बळें चि वाहूनीं
आलिंगाया समरप्रियसख गांडीव[11]चाप [12]बाहूनीं. ८०
द्रोण म्हणे, 'कौरव हो! काय पहातां रथाकडे चि? रहा;
अद्भुत [13]अश्वाश्रुध्वजकंपाद्युत्पात ही पहा [14]चिरं हा. ८१
परिसा बरें [15]शिवांचें रुदित जरि असे [16]असुस्वर, क्षण हो!
व्यूह रचा, हो! रक्षा गोधन, हें यश, [17]असुस्वरक्षण हो. ८२
न बुडे बळें बुडवितां, उसळे चि जळीं जसा [18]अलाबु, बुळा
दिसतो, तसा चि जपतो स्वयशा, न जपे तसा भला बुबुळा.

---

१. दगडपणा. (लोखंडाला परिसाचा दगडपणा निंद्य नाहीं; कारण, त्यापासून त्याला सुवर्णत्व येते. तद्वत् अर्जुनाच्या हसण्याने उत्तराचें कल्याण च व्हावयाचें असल्यामुळें तें हि त्याला अनिंद्य होय). २. ओढी. ३. स्वर्गमुनि नारद. ४. अंगीं कंप सुटण्याला, घाबरण्याला. ५. मूळपाठ–**मज मेघासि कराया शरवृष्टि सहाय तूं समीरण हो.** ६. वायु. ७. लगाम. ८. कौरवांची सेना. ९. खवळलेल्या समुद्राशीं. १०. कांहीशा स्वस्थ झालेल्या उत्तराला. ११. हें अर्जुनाचें धनुष्य. १२. भुजानीं. १३. घोड्याच्या डोळ्यांतून पाणी येणें, ध्वजकंप होणें इत्यादि अशुभ चिन्हें. १४. पुष्कळ वेळपर्यंत. १५. कोल्ह्यान्चें. १६. बेसुर आवाजाचें. १७. प्राणधनाचें रक्षण. १८. भोंपळा.

राया! भीष्मा! सकृदपि[1] या नयना पाहवेल न क्लीबा,
बहुरूप अर्धनारीश्वरसा[2] तद्भक्त[3] हा हि नक्की[4] बा! ८४
आइकतों कीं, हा कृश केवळ होता तपें, परि भवातें[5]
झाला बहुमत समरीं[6], करिल पराच्या न कां परिभवातें? ८५
अस्मत्परिभव[7] करितो, आजि नभातें शरव्रजें[8] भरितो,
गोधन हरितो, वरितो कीर्ति, अशनिभृद्[9]रिकरिघटाहरि तो.'
कर्ण म्हणे, 'कुरुगुरुजि! स्तवितां मज यूथपतिपुढें[10] कलभा[11],
म्हणतां शकलीं बहु रविकांत[12]गिरिपरिस रविपरिस बल भा.'
भूप म्हणे, 'कर्णा! हा जरि अर्जुन, देव पावला नवसा;
जाइल पुन्हां वनाला बंधुसह अरण्यवासि मानवसा. ८८
अथवा असेल दिसतो तैसा, तरि परिभवें बुळा लाजो,
मर्कट नुरे चि, झोंबे हनुमत्[13]पाणिस्थिता गुळाला जो.' ८९
जावुनि शमीनिकट, तो विजय म्हणे, 'स्वस्थ तूं कुमारा! हो;
पाहुनि मत्कृतखळबळमथन[14] चकित भगवती उमा[15] राहो. ९०
मद्भुजबळानिळें[16] हें ध्वस्त[17] अहितकटक[18] अभ्रसारें हो;
परि हीं तुझीं धनुष्यें क्षण हि न टिकतील दभ्रसारें[19], हो! ९१

---

१. एकदा सुद्धां. २. अर्धनारीनटेश्वर जो शंकर त्याच्यासारखा. ३. त्या शंकराचा भक्त अर्जुन. ४. नकला करणारा, थट्टेखोर. ५. शंकरातें. ६. किरात-रूपी शंकराशीं झालेल्या युद्धांत. ७. आमचा पराभव. ८. बाणसमूहानें. ९. अशनिभृत् (इंद्र), त्याचे शत्रु दैत्य हे च हत्तीचे समुदाय, त्यांना सिंहाप्रमाणें असलेला (अर्जुन). १०. [हत्तीच्या] कळपाचा पुढारी च अशा मजपुढें. ११. बालगजासारखा जो (अर्जुन) त्याला. १२. सूर्यकांतमण्याच्या पर्वतापेक्षां किंवा सूर्यापेक्षां ही [सूर्यकांतमण्याच्या] शकलीं (तुकड्याचे ठिकाणीं) भा (तेज) व बळ अधिक आहे असें तुम्हीं म्हणतां. १३. मारुतीच्या हातांतील. १४. मीं केलेलें दुष्ट सैन्याचें मर्दन. १५. पार्वती, भवानी दुर्गादेवी. १६. माझ्या बाहुपराक्रमरूप वायूनें. १७. नष्ट. १८. ढगासारखें शत्रुसैन्य. १९. अल्पबळ—**बा. प्र.** (दभ्र=अल्प+सार=बळ).

आहेत पांडवांचीं दिव्यास्त्रें या शमीद्रुमीं, [1]उतरीं;
पाहुनि पळोत त्या [2]हरिनखरांतें सर्व खळ[3]बळें कुतरीं.' ९२
उत्तर म्हणे, 'शमीवरि [4]शव आहे ऐकिलें, न शि[5]वेंचें चि;
सांगसि असें कसें? गे! [6]कुणपाचा स्पर्श सर्व शि[7]वें वेंची.'
पार्थ म्हणे, 'कैंचें शव? ठकवुनि बुडवीन काय हो! यश मीं?
त्या शस्त्रांला, असतां शव, आश्रय योग्य काय होय शमी?'
वृक्षीं वेष्टन सोडुनि, नमुनि म्हणे, 'रक्ष, [9]आयुधग्रामा!
आलों शरण तुला मीं, लोक जसा रक्ष[10]आयुधग्रामा.' ९५
जाणों, सच्छस्त्रें हो! स्वा[11]श्रयपांडवजयार्थ सुतपातें
करितां, व्हाया सद्यश लोकत्रितयांत अंधसु[12]तपातें. ९६
वैराटि चापखड्गाद्यायुधचिन्हें समस्त वाखाणी,
[13]भवभीतिसि कवि, ज्यांच्या करुनि हरिस्तवसम स्तवा, खाणी.
वर्णुनि शस्त्रांसि, पुसे, 'कवणांचीं कवण यांत सांग मला,
त्या पांडवांसि यांचा व्यसनांत त्याग योग्य कां गमला?' ९८
पार्थ म्हणे, 'वैराटे! ज्यावरि [14]शतकनकबिंदु पाहसि, तें
गांडीव, यशें जोडी जेणें [15]विधुहूनि [16]शुभ्रवाह [17]सितें. ९९
ब्रह्मा धरिता जाला गांडीवातें स[18]हस्रमित वर्षें,
धरिला [19]प्रजापतीनें [20]त्र्युत्तरपंचाशदब्द हा हर्षें. १००

---

१. खालीं काढ. २. [पांडवांचीं अस्त्रें हीं च] सिंहाचीं नखें त्यांना. ३. दुष्ट कौरवसैन्यें हीं च कुतरीं. ४. प्रेत. (ह्या शमीवृक्षावर एक प्रेत बांधून ठेविलें आहे असें म्हणतात). ५. [मी क्षत्रियकुलोत्पन्न राजपुत्र व मंत्रयज्ञवेत्ता असल्यामुळें मला त्या प्रेताला] स्पर्श करवत नाहीं. ६. प्रेताचा. ७. कल्याण. ८. नाशी. ९. हे शस्त्रसमूहा! १०. राक्षसांचें आयुष्य जाळणाऱ्या रामाला. ११. आपल्यास आश्रय देणाऱ्या पांडवांच्या विजयासाठीं. १२. दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्रांच्या नाशानें. १३. संसारभीतीला. १४. सोन्याचे शंभर ठिपके. १५. चंद्रापेक्षा. १६. शुभ्र आहेत घोडे ज्याचे तो अर्जुन. १७. शुभ्र असीं (यशें). १८. एक हजार. १९. दक्षप्रजापतीनें. २०. त्रेपन्न वर्षें. (मूळ भारतांत ५०३ वर्षें असें आहे).

मग [१]पंचाशीति [२]समा [३]शक्रें, सोमें हि पंचशत अब्द,
वरुणें शत संवत्सर, याणें लागों दिला न दुःशब्द. १०१
आहे पार्थापासीं [४]सार्धद्वात्रिंशदब्द हा चाप;
राहे [५]चरमोपत्याजवळि [६]प्रेमार्द्रधी जसा बाप. १०२
जें [७]इंद्रगोपचित्रित, तें धर्माचें धनुष्य जाणावें;
ज्यावरि [८]कांचनवारण तें भीमाचें मनांत आणावें. १०३
धरिजे तें [९]त्र्यर्कांकित [१०]कार्मुक नकुळें [११]समस्तयोधनुतें,
[१२]सौवर्ण [१३]शलभ ज्यावरि, सहदेवाचें चि होय हो! धनु तें.' १०४
सांगे असें चि वर्णुनि [१४]गुणें, [१५]तूण, [१६]कृपाण, बाण, जाणाया
तें [१७]गांडीवाद्यायुध उतरुनियां आपुलें चि आणाया. १०५
“[१८]कोठें बृहन्नडे! [१९]ते, ज्यांचे गुण हर्ष नित्य नव देती?
कोठें देवी, जी 'व्हा भस्म' असें त्यां खळांसि न वदे, [२०]ती?”
पार्थ म्हणे, 'वैराटे! जो अर्जुन, तो चि मीं, असें जाण;
जो कंक, तो चि राजा धर्म, नव्हे अनृत हें, तुजी [२१]आणें. १०७
बल्लव भीम, ग्रंथिक तो चि नकुळ, तंतिपाळ सहदेव,
सैरंध्री ती, जीचा कैवारी [२२]वृष्णिमूर्तमहदेव.' १०८

---

१. पंचायशी. २. वर्षें. ३. इंद्रानें. ४. साडेबत्तीस वर्षें. [मूळांत ६५ वर्षें असें आहे; परंतु प्रत्येक संवत्सरांत दोन वर्षें (वृष्टिकाल) येतात, या हिशोबानें साडेबत्तीस व पासष्ट यांमध्यें एकवाक्यता च आहे]. ५. सर्वांत लहान मुलाजवळ. ६. प्रेमानें आर्द्र (ओली) आहे बुद्धि ज्याची असा. (दयाळु). ७. अनेकवर्णयुक्त कीटकविशेष; तद्वत चित्रविचित्र. ८. सुवर्णगज. ९. [सुवर्णाच्या] तीन सूर्यांनीं चिन्हित. १०. धनुष्य. ११. सर्व योद्ध्यानी स्तुत अशा. १२. सोन्याचे किंवा कृष्णागरुवर्णद्रव्य मीना, त्यानें काढलेले. १३. टोळ. १४. श्रेष्ठपणाचे गुण. १५. भाते. १६. खड्ग, तरवार. १७. गांडीवादिक आयुध. १८. उत्तर अर्जुनास म्हणतो. १९. पांडव. २०. ती द्रौपदी. २१. शपथ. २२. यादवांचा मूर्तिमंत उत्साह च असा श्रीकृष्ण.

वैराटि म्हणे, 'ज्यांतें जाणति, जपती हि पूज्यपाद[1] शमी,[2]
सांग बरें, जाणतसें नामें त्या शक्रसूनुचीं[3] दश[4] मीं.' १०९
सांगे, 'अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी,' असीं दहा नावें,
त्यांची निरुक्ति[5] हि करी, कीं तेणें सर्व सत्य मानावें. ११०
दशनामनिरुक्तिप्रति परिसुनि पार्थासि तो करी नमन,
प्रार्थूनि म्हणे, 'समरीं सारथि होवुनि, सुखी करीन मन.'
घेवूनि आयुधांतें उत्तर उतरे, परंतु संदेह
उठला, जेंवि रविपुढें उठती उदयीं च दैत्य मंदेह.[6] ११२
'सत्य चि अर्जुन जरि तूं, कां क्लीब? क्लीबवेष कां धरिला?'
पार्थ म्हणे, "गुर्वाज्ञा,[7] म्हणुनि व्रत वर्ष एक आदरिला. ११३
बैस रथीं, तूं माजा सारथि हो, तरणिचा[8] जसा अरुण;
न्यावा चमूवरि[9] तुवां रथ, तरुणींप्रति जसा स्मरें[10] तरुण. ११४
आतां सोडवितों पशु,[11] खळबळ पळ न लगतां चि पळवीतों,
मीं 'विजय' असें तुज चि न, सकळां ही कौरवांसि कळवीतों."
धृतरश्मिकुमार[12] म्हणे, 'दारुक[13] कीं आजि मातली[14] लाजो,
दंड करावा या कुरुसेनेला, योग्य मातलीला[15] जो.' ११६
काढूनि शंखवलयें,[16] ल्याला पुंभूषणें,[17] सितें वस्त्रें,

---

१. पूज्य आहेत चरण ज्यांचे असे. २. शांतिवान् असे ऋषी. ३. इंद्रपुत्र अर्जुनाचीं ४. "अर्जुनः फाल्गुनो जिष्णुः किरीटी श्वेतवाहनः। बीभत्सु विजयः कृष्ण सव्यसाची धनंजयः" हीं तीं नावें होत. ५. व्याख्या, सकारणविवरण. ६. या नांवाचे साडेतीन कोटी राक्षस प्रत्यहीं उदयास्तकाळीं सूर्याचा ग्रास करण्याकरितां उत्पन्न होतात व ब्राह्मणानीं सूर्याला अर्घ्यें देतांना गायत्रीमंत्रानें तयार केलेलें पाणी वज्ररूप होऊन त्यांचा नाश करितें, असें शास्त्रवचन आहे. ७. धर्माची आज्ञा. ८. सूर्याचा. ९. सैन्यावर १०. मदनानें. ११. गाई. १२. धरिल्या आहेत दोऱ्या (लगाम) ज्यानें असा तो कुमार उत्तर. १३. कृष्णसारथि. १४. इंद्रसारथि. १५. उन्मत्त झालेल्या कुरुसेनेला. १६. शंखकंकणें. १७. पुरुषाचे अलंकार.

बांधोनि केश माथां, प्राङ्[१]मुख होवूनि आठवी अस्त्रें. ११७
तों तीं तद्दृष्टिप्रति गोचर[२] होऊनि करुनियां प्रणती,
'आम्हां स्वकिंकरांला[३] आज्ञा काय? प्रभो!' असें म्हणती.
त्यांसि नमुनि जिष्णु म्हणे, 'या, या हृदयीं[४] रहा, असीं न रहा;
आधीं वीररसीं, मग बुडवावा सद्यशोरसीं नर हा.' ११९
शिरतां अस्त्रें चित्तीं, निजतेजें भानुला मनीं कढवी,
चढवी गुण गांडीवीं, तन्नादें कंपें[५] महिस ही पढवी. १२०
उत्तर म्हणे, "खरा[६] तूं, नाहीं कोण्ही च कीं परि सहाय,
म्हणतों मनांत पार्था! बहु वनसार्थाधिपापरिस[७] 'हाय!'"
हांसे जिष्णु म्हणे, "गा! तुजला असहाय पार्थ कां गमला?
आहे प्रसाद गुरुचा[८], कोण अधिक यापरीस सांग मला? १२२
मागें युद्धें केलीं, म्हणवूनि जनांत घेतलें धन्य,
तेव्हां गुरुप्रसादाहूनि मज सहाय कोण तो अन्य? १२३
असतां द्रोण, सुरेश्वर, हरि, हर हे गुरु समर्थ, असहाय
एकाकी पार्थ कसा? न म्हणावें त्यजुनि वीररस[९] 'हाय!'"

अध्याय चवथा.

स्मरतां चि वानरांक[१०]ध्वज गगनांतूनि उतरला महिला,
तो[११] स्थापिला रथीं त्या श्रीकृष्णसखें, शमीतळीं पहिला. १

---

१. पूर्वाभिमुख. २. दृश्यमान. ३. आपल्या सेवकाना. ४. या माझ्या अंतःकरणात रहा. (मला यथाप्रसंगी तुमचें स्मरण व्हावे). ५. त्या गांडीवाच्या टणत्कारानें पृथ्वीवरील सर्वांना कंप सुटला, इतकें च नव्हे तर भूमीला हि कंप सुटला—भूकंप झाला, असा भावार्थ. ६. खरा अर्जुन. ७. वनांतून भटकणाऱ्या काफल्याच्या (व्यापारी टोळीच्या) नायकापेक्षां. ८. द्रोणाचार्य, इंद्र, कुबेर, यम, वरुण, अग्नि, कृप, कृष्ण व शंकर यांची कृपा मजवर आहे, असें मूळांत आहे. ९. वीरोत्साह. १०. मारुति आहे चिन्ह ज्यावर असा ध्वज. ११. तो ध्वज.

जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य [1]देवदत्त [2]दर,
[3]तो होय जनां जैसा [4]कल्पांतीं [5]रुद्रदेव [6]दत्तदर. २
भ्याला उत्तर, त्यातें जिष्णु म्हणे, 'पावलासि कांप दरें,
अद्यापि बांधिलेसें तुजिया मतिनें अधैर्य कां पदरें?' ३
तो वैराटि म्हणे, 'गा! कोणाचा ही असा न दर वाजे;
बा! लागले असावे [7]अमरपुरीचे हि आजि दरवाजे. ४
ते गज [8]दिग्गज, भ्याले बहु या [9]धैर्यावसानद रवा जे;
वाटे, श्री[10]वृषवाहनविभुचा हि रणीं असा न दर वाजे. ५
भ्याली बहुधा विद्युत् कांपतसे [11]यांचिया चि [12]निःस्वानें,
मीं किति? ज्याला भी [13]श्री, त्याला भ्यावें कसें न [14]निःस्वानें?
अर्जुन तुम्हीं च कळलें, ठेवूं द्या [15]दर, न मानसा [16]दर हो;
रक्षा धृति, आहें मीं सूतपणीं [17]हरिसमान सादर हो!' ७
हांसोनि म्हणे [18]हरिसख, 'हो [19]गाढासन, [20]विकंपधी, धीट;
न धरीं बा! दर, हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हां नीट.' ८
ऐसें वदे, करी [21]मृदुपूर्वजलजवादनीं मग जवा, जी!
तेव्हां त्या कुरुकटकीं हगले मुतले समस्त गज वाजी. ९

---

१. नामविशेष. २. शंख. ३. अर्जुन. ४. प्रलयकाळीं. ५. श्रीशंकर. ६. दिलें आहे भय ज्यानें असा. ७. देवांच्या नगरीचे, अमरावतीचे. पाठांतर—**अमरपुरांचे—चा. प्र.** ८. दिशांकडे असलेले गज. (पृथ्वीला धरून स्थिर ठेवण्यासाठीं आठही दिशांकडे आठ गज आहेत वगैरे पौराणिक कथा आहे). ९. धैर्यनाशकर अशा. १०. नंदी आहे वाहन ज्याचें तो शंकर. ११. या देवदत्तशंखाच्या. १२. शब्दानें. १३. संपत्तीची देवता लक्ष्मी. १४. दरिद्र्यानें, निर्धनानें. १५. शंख वाजविण्याचें राहूं द्या. १६. भीति. १७. कृष्णाप्रमाणें. १८. अर्जुन. १९. दृढ, स्थिर आहे आसन ज्याचें असा. २०. कंपरहित बुद्धि ज्याची असा, निर्भय. २१. पूर्व (पहिल्यानें) मृदु अशा जलजवादनीं (शंखवादनीं) मग जवा करी. (अर्जुन मग पहिल्यापेक्षां अधिक जोरानें शंख वाजवूं लागला).

द्रोण म्हणे, ‘न दिसे जय, कां करितां आननें [1]नत ? पहा रे !
आला विजय, जयाचें श्रीशंभुतपापुढें न तप हारे.’ १०
[2]गांधारि म्हणे, ‘गुरुजी ! पण न करुनि पूर्ण हा प्रकटला, हो !
पुनरपि वनवास करो, [3]गुरुघातकपातक प्रकट [4]लाहो.’ ११
कर्णाश्वत्थामांसि म्हणे, ‘तुमचे विजयी असोत हात रणीं;
[5]शरपटलें [6]छादित हो [7]सार्जुनशस्त्रप्रताप हा तरणी. १२
गुरुजींसि काय पुसतां ? चापीं गुण [8]मद्वचें चि चढवा, हो !
यांला हें चि म्हणावें, कीं आम्हां धर्मशास्त्र पढवा, हो ! १३
प्रियशिष्यधनंजयगुण वर्णुनियां यांसि हृदय निववूं द्या,
[9]उत्पातोत्प्रेक्षेनें जरि आम्हां भिववितात, भिववूं द्या. १४
पढवावें मात्र [10]ईहीं, भेदावें [11]परहृदब्ज [12]कटुकवचें;
कीं दूरुनि दिसावे प्रेक्षकदृष्टीस युद्धपटु [13]कवचें. १५
प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं कीं सुभोजनावसरीं;
सिंधूंत तरेल कसी जी केली [14]केलिहेतु नाव [15]सरीं ?’ १६
खळकृतगुरुनिंदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सु-कवी;
कीं, [16]ती [17]श्रीगुरुभक्तिप्रेमामरपादपांकुरा सुकवी. १७
कर्ण म्हणे, ‘सत्य वदसि, परि आधि तुझ्या नसो मनीं कांहीं
[18]यद्यपि समरोत्साह त्यजिला अर्जुनभयें [19]अनीकांहीं. १८
जावूत गोधनातें घेउनि हे, कीं उगे चि राहोत,
पाहोत युद्धकौतुक, परि भीतिनदींत हे न वाहोत. १९

---

१. नम्र. (तोंडें खालीं कां घालतां) ? २. दुर्योधन. ३. गुरुहत्या करणाराचें पातक. ४. मिळवो. ५. बाणांच्या पडद्यानें—समुदायानें (पक्षीं) मेघानें. ६. आच्छादित. ७. अर्जुनासह त्याचा शस्त्रप्रभाव हा च सूर्य. ८. माझ्या वचनानें. ९. अशुभ चिन्हांच्या तर्कानें. १०. ह्या द्रोणादिकानीं. ११. दुसऱ्याचें हृदयकमल. १२. कडु भाषणानें. १३. कवच धारण केल्यामुळें. १४. क्रीडार्थ. १५. सरोवरांत. १६. गुरुनिंदा—पं. प्र. १७. गुरुभक्तीचें प्रेम हा च कल्पवृक्ष, त्याच्या अंकुराला. १८. जरी. १९. सैन्यानीं.

त्यात अपांत धनंजय, मातुनि मीं कर्ण काय गा! ऊन[1]?
गाती, गातिल हि कवि; स्वगुण स्वमुखें चि काय गावून? २०
पाहोत सिद्ध[2], विद्याधर[2], मुनि, गंधर्व[2], देव शुद्ध रण,
करितों आजि सुयोधनहृच्छल्याचें[3] सुखें चि उद्धरण. २१
हो स्वस्थ, स्वमनस्था[4] आधिनगा[5] भरतसार्थपा[6]! त्वार्णी,
मच्छरटंक[7] सहाया कैंचें सामर्थ्य पार्थपाषाणीं[8]? २२
म्यां जोडिलीं सदस्त्रें शस्त्रें जालीं च आजि अमघार्थें[9];
देखुनि दर्शन, केलें माजें अतिमात्र[10] हृष्ट[11] मन पार्थें. २३
श्रीभार्गवास्त्रतेजें[12] भंगावें संगरांत सुत्राम्या[13],
आश्चर्य काय, त्याच्या केलें जरि भग्न आजि पुत्रा[14] म्यां.' २४
त्यासि कृप म्हणे, 'कर्णा! सुज्ञाहीं ऐकतां चि डोलावें
ऐसें चि बोलणें जरि, तरि पुरुषानें दहांत बोलावें. २५
तूं नीतिविरुद्ध वदसि, साहस हें, फळ न दे वचनयज्ञ[15];
अद्भुत कर्म करुनि ही बा! न वदति एक ही वच नर्योघ[16]. २६
तूं भंगिसील कैसा? आला[17] बांधोनि काय हात रणीं?
सर्वाहितांधकारध्वंसकर[18] मनुष्यकाय[19] हा तरणी. २७
एकें चि खांडववनीं या पार्थें अग्नि तर्पिला, कर्णा!
सर्व सुरांच्या स्वधनुर्ध्वानें[20] चि त्रास अर्पिला कर्णां. २८

---

१. उणा, कमी. (बळानें अल्प). २. देवयोनिविशेष. ३. दुर्योधनाच्या मनांतील कांट्याचें. (अर्जुनाचें). ४. आपल्या मनांत असलेल्या. ५. चितारूपी पर्वताला. ६. भरतवंशपालका! (सार्थ=समुदाय). ७. माझी बाणरूपी टांकी. ८. अर्जुनरूपी दगडाचे ठिकाणीं. ९. सफल. १०. अत्यंत. ११. आनंदित. १२. श्रीपरशुरामापासून मिळालेल्या अस्त्राचे तेजानें. १३. इंद्राला. १४. इंद्रपुत्र अर्जुनाला. १५. वचनरूप यज्ञ, [illegible] १६. कीर्तिमान् लोक. १७. [अर्जुन] आला. १८. सर्व शत्रुरूपी [illegible] नाश करणारा. १९. मनुष्यदेहधारी. २०. आपल्या धनुष्याच्या [illegible]

एकें चि [1]भगवदनुजा हरिली, भ्याला न लेश कळहाला;
जन्हि खबळला पिवूनि [2]प्रभु [3]खलबलदलनदक्षबळ हा[4]ला. २९
एकें चि [5]ईश्वरासीं केलें युद्ध प्रसिद्ध, राधेया!
एकें चि [6]असुर वधिले, तन्माया एक ही न बाधे या. ३०
एकें चि जिंकिला तो गंधर्वाधीश चित्रसेन रणीं,
रोमांचिततनु होती वीर धनंजयपराक्रमस्मरणीं. ३१
एकें त्वां काय कधीं केलें? कर्णा! स्वकर्म वाखाण.
हीर[7]कें वीर[8]करगनवटंकें हि चिरे न, जेंवि पाखाण. ३२
घालूं पाहसि, [9]दंष्ट्रा उपडाया, अहि[10]मुखांत [11]आंगोळी,
ऐसें साहस करितां होइल तनुची पळांत रांगोळी. ३३
कंठीं बांधोनि शिळा बाहुबळें सागरासि तरशील,
परि साहसें न विजया; हें [12]शील नसो, असो इतर शील. ३४
सर्व हि मिळोनि भांडों, कर्णा! व्हावें न साहसा मान्य,
यत्नें नृपयश रक्षूं आजि, नव्हे श्वे[13]तवाह सामान्य.’ ३५
[14]द्रौणि म्हणे, “एकाकी तूं चि क्षम जि[15]ष्णुवारणा सू[16]त.
बहुधा बद्ध करील चि लू[17]तेचें जिष्णु[18]वारणा सू[19]त. ३६
करिसि वि[20]कत्थन, जिंकुनि नेलें नसतां हि गोधन [21]शिवेतें.
स[22]त्प्रियशुचियश कर्णा! भलत्या, न करूनि शोध, न शिवे तें.

---

१. श्रीकृष्णभगिनी सुभद्रा. २. बलराम. ३. दुष्टाच्या सैन्याचा नाश करण्यास समर्थ आहे बल ज्याचें असा. ४. सुरा, दारू. ५. किरातरूपी शंकरासीं. ६. निवातकवच आणि कालखंज. ७. हिरा. ८. वीराच्या हातांतील नवीन टांकीनें. ९. दाढ. १०. सापाच्या तोंडांत. ११. बोट. १२. [अर्जुनास जिंकण्याचें साहस करण्याचा] स्वभाव. १३. अर्जुन. १४. अश्वत्थामा. १५. अर्जुनाच्या प्रतिकाराला. १६. तूं सूतपुत्र कर्ण च. १७. कोळी नांवाच्या किड्याचें. १८. इंद्राचा हत्ती जो ऐरावत त्याला. १९. दोरा. (जाळें). २०. बडबड. २१. [नगराच्या] सीमेपावेतों. २२. हे कर्णा! सज्जनांना प्रिय असें निर्मल यश पात्रापात्रविचार न करितां भलत्यासलत्याला वरित नाहीं.

साहे विविधोपद्रव, वाहे पृथ्वीं चतुर्विधें[1] भूतें,
आहे उगीच, कर्णा! न कधीं बोलोनि दाखवी भू[2] तें. ३८
जाळी ज्वलन[3], न बोले; न वदे चि जरि प्रकाश करि तरणी;
न वदोनि कुलज[4] पुरुष हि आले स्वयशःप्रकाश करित रणीं.
पावुनि हि सर्व महितें[5], विगुणा[6] हि गुरूसि, जे कुळज नर, ते
सत्कारिति, अलि कमळीं, तेंवि गुरुपदीं महाकुळजन[7] रते. ४०
राधेया! उद्धत तूं, हा दुर्योधन हि फार उद्धत, रे!
गुरुनिंदक हो! स्पष्ट व्यसनांत बुडे अशुद्ध, शुद्ध तरे. ४१
छद्मद्यूतें[8] केल्यां[9] सत्सर्वस्वापहारकर्मातें[10]
पुरुषार्थ[11] श्लाघ्य[12] असें मानुनि, पावेल कोण शर्मातें[13]? ४२
कोणा रणांत पांडव जिंकुनि तद्राज्य साधिलें वद, रे!
कृष्णेसि जिंकिलें त्वां कोणा समरांत सांग, रे! सदरे[14]! ४३
'तुज कीर्ति, पांडवां अपकीर्ति,' म्हणे 'आयकावि' कतम[15] रण?
सावध रे! कां घेसी मंदा! खळनायका! विकत मरण? ४४
सिंहासीं द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणा रे?
कां भ्रमलासि? कसा त्वां जय पावावा रणांत उरणा[16]! रे!? ४५
अरिच्या हि सद्गुणातें प्रेमें वाखाणितात सुज्ञानी,
खळ हो! मग वर्णावा कां न जगन्मान्य शिष्य सुज्ञानीं? ४६
तुजहुनि विशिष्ट[17] वीर्यें[18], चापीं जो शक्र, संगरीं विष्णु,

---

१. उद्भिज (वनस्पत्यादि) अंडज (पक्षिसर्पादि), स्वेदज (घामापासून होणारे ढेकुण पिसवा इ०), जरायुज (जरायु नांवाचे चर्मानें-वारेनें वेष्टित गर्भ ज्यांचे असे मनुष्यपश्वादिक) असे चार प्रकारचे प्राणी. २. पृथ्वी. ३. अग्नि. ४. कुलीन. ५. संपूर्ण पृथ्वी जिंकून हि. ६. गुणहीन अशाहि. ७. थोर कुलांतील माणूस. ८. कपटद्यूतानें. ९. केलेल्या. १०. सज्जनाच्या अखिल द्रव्याचा अपहार करण्याच्या कर्माला. ११. पुरुषानें साधावयाच्या गोष्टी. (ह्या धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष अशा चार आहेत). १२. स्तुत्य. १३. सुखातें, कल्याणातें. १४. सज्जनशत्रो! १५. कोणतें. १६. मेष–चा. प्र. १७. अधिक. १८. पराक्रमानें.

कोणा सुज्ञासि मंव्हे तों पूज्य स्तुत्य यांभुसा जिष्णु? ४७
सुत शिष्य सम; तयांत [3]व्यांधि खळ कुंधी, खरे [4]असु ज्ञाते;
प्रिय नसतील कसे जे साधुयशस्कर अरे! [5]असुज्ञा! ते? ४८
केलें [6]दुर्द्यूत जसें, त्वां शक्रप्रस्थ तें जसें हरिलें,
स्वसभेंत आणिलें त्या साध्वीस जसें न भय मनीं धरिलें, ४९
आतां हि तसें चि तुवां पार्थासीं धैर्य धरुनि भांडावें;
मांडावे कर्ण! शकुनिसंमतपांडित्य, अन्य सांडावें. ५०
पांचांस हि जो जिंकी सोडुनियां कुरुसभेंत अक्ष महा,
एकासि शकुनिमामा जिंकाया काय आजि अक्षम हा? ५१
आम्हीं आजि झगडतों, जरि येता तो विराट, तरि त्यासीं;
झगडोंना शब्दें ही पार्थासीं, लव हि अघ न करित्यासीं." ५२
भीष्म म्हणे, 'द्रौणे! तूं उत्तम वदलासि, कृप हि शुद्ध वदे;
[10]धर्मन्यायोचित जें, तें चि सुभाषण मनासि [11]उद्धव दे. ५३
क्षत्रियधर्मे केवळ इच्छितसे युद्ध कर्ण उत्साहें,
उचित चि, परंतु अनुचित करणें गुरुची वहांत [12]कुत्सा हें. ५४
द्रोणद्रौणिकृपांहीं आजि करावी क्षमा, न कोपावें,
[13]भेदें नसावा, बुध हो! भेदें स्वयश न परासि ओपावें.' ५५
दुर्योधन नमुनि म्हणे, 'गुरुजी! मज अरिकरीं न सोंपावें,
[14]तेजोर्जननार्थ तसें वदलों, त्वन्मत्सरीं नसों, पावें.' ५६
हांसोनि द्रोण म्हणे, 'आम्हां कोपों न दे चि [15]वत्सलता,
नसते [16]क्षमाकवच तरि हृदयीं त्वच्छब्द [17]अशनिवत् सलता.' ५७

---

१. अर्जुन. २. व्यथा. ३. वाईट बुद्धि ज्यांची असे. ४. प्राण. ५. मूर्खा! ६. कपटद्यूत. ७. इंद्रप्रस्थ. (पांडवांची राजधानी). ८. शकुनीला मान्य असलेलें [कपटरूप] पांडित्य. ९. फांसे. १०. धर्म व न्याय यांना शोभणारें. ११. उत्सव, आनंद. १२. निंदा. १३. विरोध, फूट. १४. ईर्षा उत्पन्न व्हावी यासाठीं. १५. दयालुत्व. १६. क्षमारूपी चिलखत. १७. वज्राप्रमाणें.

भीष्मासि मग म्हणे[1], नृपें[2] 'पुसतों अज्ञातवासपण पुरला,
कीं कांहीं मास तरी, पक्ष[3] तरी, दिन तरी असे उरला?' ५८
भीष्म म्हणे, 'गांधारे! पांडव पंडित खरे, न दुर्भ्रमती[4];
न भ्रमले; जे प्राकृत[5] ते चि मनीं धरुनियां मद भ्रमती. ५९
कामी कोपी लोभी जे संसारांत पावति भ्रम ते.
प्राकृत पंडित पांडव असते, तरि हे हि कैंचि न भ्रमते? ६०
शास्त्रमतें मासद्वय पांचां वर्षांत अधिक लेखावें,
अज्ञातवास वास्तव सरला चि असें चि तत्व[6] देखावें. ६१
तेरा वर्षांत अधिक दश पक्ष द्वादश क्षपा[7] पडती,
चांद्रशरन्मानें[8] हे संख्या[9] संख्यावदादृता[10] घडती. ६२
एवंच[11] चांद्रमानें तेरा हि स्पष्ट सारिले अब्द,
सत्यप्रतिज्ञ पांडव लागों देतिल न आपणा शब्द. ६३
येतां अन्यायलवें[12] अल्पायासें हि इंद्रपद पदरा,
'हूं' न म्हणतील, काळापासुनि ही पावतील हे न दरा. ६४
युद्धें करूनि पाक्षिकें[13] जय, त्यांत हि विजय पातला समरा,
सम रामासीं[14] हो[15], हो शमें[16] राज्यसमर्पणें, हठें न मरा.' ६५
कुर्वधम म्हणे, 'युद्ध चि हो, सख्य न हो, पितामहा! यासीं.

---

१. [द्रोण] म्हणे. २. दुर्योधन. ३. पंधरवडा. ४. अल्पमति. ५. नीच, अज्ञ. ६. सत्य. ७ रात्री. ८. चांद्रवर्षमानाने. (चांद्रमान व सौरमान असे कालगणनेचे दोन प्रकार आहेत. अमावास्येपासून किंवा पौर्णिमेपासून सुरू होणाऱ्या महिन्याला 'चांद्रमास' व संक्रांतीपासून सुरू होणाऱ्याला 'सौरमास' म्हणतात. चांद्रमानानें वर्षाचे सुमारे ३५४ दिवस व सौरमानानें सुमारे ३६५ $\frac{१}{४}$ दिवस भरतात. पांडवानीं चांद्रमानानें आपला वनवास संपविला होता). ९. गणति. १०. पंडित-व्या. प्र. संख्यावत्+आदृता=गणितज्ञ जे ज्योतिषी त्यांनी स्वीकारलेली (मान्य केलेली) अशी. ११. एकंदरीत. १२. थोड्या हि अन्यायानें. १३. कोणत्या तरी एका पक्षाचा. १४. परशुरामासीं. १५. अर्जुन. १६. शांति.

शक्र हि बुडेल, सातें मद्धृतें पद ओपितां, महायासीं.' ६६
भीष्म म्हणे, "तरि कांहीं[1] बळ घेउनि जा पुरा, नको राहूं,
बा! 'हूं' मज चि म्हण, न त्या छिषदंगारांचियां[2] चकोरा 'हूं.'
आम्हांपासीं राहो अर्ध कटक पार्थसिंह घेराया,
एकें भागें न्याव्या गाई, तूं एक भाग घें, राया! ६८
मीं, कर्ण, कृप, द्रोण, द्रौणि असे हे रणांत पांच कसा[3]
उतरों धनंजयाच्या कीं नुतरों, तूं चि मात्र वांच कसा." ६९
धाडुनि पुढें नृपाला, त्यामागुनि गोधनासि सत्वर चि,
शास्त्रमतें व्यूहातें[4] तत्काळ चि तो अगाधसत्व[5] रची. ७०
कर्ण पुढें, गुरु मध्यें, ज्याच्या तेजासि शक्र हि न साहे;
दोंभागीं द्रौणि कृप, व्यूहामागें नदीज तो राहे. ७१
द्रोण म्हणे, "सैनिक हो! हा आला कीशकेतु[6] अर्जुन, हो!
कोण सुहृन्न[7] म्हणेल 'ख्यात जगीं विजय, विजय[8] अर्जुन, हो?'
हे दोन बाण माज्या चरणांवरि उतरले, पहा, नमना;
या गौरवें मजपरिस गमला कनकाद्रि ही लहान मना. ७३
हे अर्जुननामांकितशर[9] मत्कर्णद्वयासि[10] लागोनि
पडले पहा, अहा! रण न करी, आज्ञा मला न मागोनी. ७४
जाले बहु, होतिल बहु, आहेत हि बहु, परंतु यासमें[11] हा;
यास महादेवा! दे जय, पाहिन कधि धनंजया समेहा[12]?" ७५
पार्थ म्हणे, 'वैराटे! रथ कुरुकटकासमीप राहों दे,
गोधन हरावयास्तव भट[13] आले कोण कोण पाहों दे. ७६

१. मी हरण केलेलें. २. शत्रुरूप निखाऱ्यांना [सेवन करणाऱ्या] चकोर-पक्ष्याला. (अर्जुनाला). ३. कसोटीला. ४. व्यूह=सैन्यरचनेचा प्रकार. ५. अतिशयित आहे सत्व (बळ) ज्याचें तो. (भीष्म). ६. मारुति आहे ध्वजावर ज्याच्या असा (अर्जुन). ७. सुहृत्+न. (सुहृत्=मित्र). ८. संपादन. ९. अर्जुनाच्या नांवानें चिन्हित ('अर्जुन' हें नांव ज्यावर लिहिलें आहे) असे बाण. १०. माझ्या दोन्ही कानाला. ११. या अर्जुनासारखा एक अर्जुन च आहे. १२. तेजस्वी अशा. १३. योद्धे.

तो गुरु, तो गुरुनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह, रे!
यांहीं धेनु वळाव्या! शिव! शिव! गोपाळकृष्ण! राम! हरे!
रे उत्तरा! शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला भावा,
त्यावांचुनि यांसीं जो करणें संग्राम, तो न लाभाचा. ७८
बहुधां गोधन घेउनि मागें गेला पळोनि कातर[2] तो,
सर्व हि खोटा व्यसनीं बुडतो, न पळो, पळो, निकों[3] तरतो.
हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुज्या हरुनि गोधना खळ तो
प्राणत्राणपरायण[4] जिकडे निरपत्रपाग्रणी[5] पळतो.' ८०.
उत्तर निजतुरगांतें, द्याया अरुणासि[6] कौतुक, पिटाळी;
तों गर्जोनि कुरुकटककर्णीं बसवी ध्वजस्थें[7] कपि टाळी[8]. ८१
कृप सैन्यांसि म्हणे, 'हो! हो प्राप्तारिष्ट[9] शांत, न वधावा
राजा पार्थें, सांगपें[10] सगरु सगुरुसुत सशांतनव, धावा.' ८२
गांठुनि पार्थ म्हणे, "रे! आलों मीं अनुज भीमसेनाचा,
ज्याच्या शरांसि म्हणती सुर 'असुरबळांत भीमसे[11] नाचा.'
कोठें जाल? उभे रे! मत्स्येश्वरधेनुपश्यतोहर[12] हो!
सोडा गोधन, नाहीं तरि वधिन तुम्हांसि, वश्य[13] तो हर[14] हो."
शरपटळानें झांकी कुरुकटकाला चि तो न वासवि, त्या
खेचर[15] म्हणति, 'तेजस्वी लोपविता भेटला नवा सवित्या.'

---

१. दुर्योधन. २. भित्रा. ३. खरा. ४ प्राणरक्षणाविषयीं तत्पर. ५. निर्लज्ज शिरोमणि. (निर+अपत्रपा+अग्रणी). ६. सूर्याच्या सारथ्याला कौतुक वाटविण्यासाठी. (अरुण सूर्याच्या रथाचे घोडे पिटाळतो त्यांपेक्षां हि अधिक वेगानें, सारांश, अत्यंत वेगानें). ७. [अर्जुनाच्या रथाच्या] पताकेवर असणारा कपि (मारुति). ८. कर्णीं टाळी बसवी—सोसेनासा मोठा आवाज करून कान हातानीं बंद करवी, कांठाळ्या बसवी. ९. आलेलें संकट. १०. सकर्ण. ११. शंकराप्रमाणें. १२. विराटाच्या गाई [धडधडीत] डोळ्यांदेखत चोरून नेणारे (पश्यतः+हर=पश्यतोहर) हो! १३. अनुकूल. १४. शंकर. १५. देव.

सुरदत्त[1]धनुर्गुणरथनेमिध्वजवासिभूतनादांनीं
कांपे न चमू[2] चि, कुं[3] ही, स्वकुचांच्या जेंवि पूतना[4] दानीं. ८६
खळबळजळनिधिमग्ना धेनु उसळल्या[5]. अलावु आल्या, हो!
हांसुनि विजय, मनिं म्हणे, 'कां गोपसखा[6] मला बुजाल्या हो!?'
गेल्या पळोनि गाई पृष्ठोपरि[7] पुच्छभार[8] वाहोनी,
राहोनि निश्चळ[9] क्षण विजय निवे[10] त्यांकडे चि पाहोनी. ८८
येतां चि विक्रमलवें[11] श्रीहरिचा दयितदास[12] वीर गडी
हरि करिघटेसि[13] तैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रगडी. ८९
आंगावरि गोरज[14] तें श्रीगोपाळांघ्रिचें[15] चि भावुनि[16] घे,
जाया सुयोधनावरि भीमाचा भीमशक्ति[17] भावु निघे. ९०
भीष्मादि म्हणति, 'गेला कीं हो! दुर्योधनांतकाम[18] खरा.'
धांवोनि गांठिती त्या जयलक्ष्मीदत्तकौतुका[19] मत्सरा[20]. ९१
पाहुनि बीभत्सु म्हणे, 'आला दुर्योधनावना[21] कर्ण,
त्यां रिण परिग्रहाचें[22] वारावें आजि, जेंवि नाकर्ण[23].' ९२
तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडे चि रथ, वातें

---

१. देवदत्त (शख), धनुष्याची दोरी, रथचक्रधारा व ध्वजस्थ मारुति यांपासून उत्पन्न झालेल्या नादांनी. २. सेना. ३. पृथ्वी हि. ४. कृष्णाकडून कपटानें आपल्या विषयुक्त स्तनाचे पान करविणारी दुष्ट राक्षसी. ५. वर आल्या. ६. गोपाळकृष्णाचा मित्र अशा मला. (मी गोपाळकृष्णाचा मित्र च असल्यामुळे गाईनीं मला बुजायला नको होतें असा भावार्थ). ७. पाठीवर. ८. शेपट्याचें ओझें घेऊन. (शेंपट्या उभारून). ९. स्थिर. १०. समाधान पावे. ११. अल्प पराक्रमाने. १२. प्रियभक्त व मित्र असा वीर अर्जुन. १३. हत्तींच्या कळपास. १४. गाईच्या पावलांची धूळ. १५. श्रीकृष्णचरणांचें च. १६. मानुनि. १७. भयंकर शक्ति ज्याची असा. १८. दुर्योधनाच्या नाशाची इच्छा ज्यास तो अर्जुन. १९. जयलक्ष्मीला दिलें आहे कौतुक ज्यानें अशा. २०. त्या अर्जुनरूपी मत्सराला. २१. दुर्योधनाच्या रक्षणासाठीं. २२. पत्नीचें. (द्रौपदीचें). २३. स्वर्गाचें (देवांचें) ऋण.

मन गिरिकडे, सुवैद्यें[1] स्वौषधें रुग्णाकडे[2] कि अथवा तें. १३
भंगुनि सहाय्य, मारुनि बंधु[3], हराया समस्त तन्मद हा
पार्थ शरार्थी झांकी; देखोनि म्हणे तद्वीयजन्मद[4] 'हा!' १४
दर्पे[5] जेंवि तृणाऽऽवरणा[6], वृष[7] भस्म करी महाशराऽऽवरणा[8],
पार्थ म्हणे, 'करितो गिरिशकमंडलुसीं[9] पहा शराव[10] रणा.' १५
कर्ण हि इषुंनीं[11] झांकी मग त्या मोक्षेच्छुमानसाध्वसखा[12],
रुग्णानळा[13] म्हणे जो, 'खांडव, सोडूनि सर्व साध्वस[14], खा.' १६
तें किति वर्णावें म्यां? पाहत होते विचित्रसमरा[15] जे,
कर्णाच्या अपयानावधि[16] ते गमले कि चित्रसम[17] राजे. १७

अध्याय पांचवा.

कर्णापयानकोपें[18] झालीं सैन्यें[19] समस्त एकवट,
त्यांत धनंजयरथ तो, जैसा प्रलयार्णवांत एक वट[20]. १
जाणों बुभुक्षितांतें तो दुष्काळांत अन्न दे खाया,
सदयोदारा[21] शतमख[22] ये होवुनि सुप्रसन्न देखाया. २

---

१. चांगलें औषध किंवा आपलें औषध. २. रोग्याकडे. ३. कर्णाचा बंधु. ४. त्या कर्णाचा जन्मदाता सूर्य. ५. वणवा. ६. गवताच्या आच्छादनाला. ७. कर्ण. ८. मोठ्या बाणरूपी आच्छादनाला. ९. शंकराच्या कमंडलूसी. १०. परळ. (मातीचें पसरट पात्र, झांकणी). ११. बाणांनी. १२. मोक्षेच्छूच्या मनाला मार्ग (मार्गदर्शक) असा श्रीकृष्ण, त्याचा मित्र अर्जुन. १३. रोगी अग्नीला. १४. भय. १५. अद्भुत युद्धाला. १६. पलायनापर्यंत. १७. चित्रासारखे. (निश्चल). १८. कर्ण पळून गेल्याच्या रागानें. १९. कौरवपक्षीय समस्त वीरांचीं सैन्यें. २०. वटवृक्ष. (प्रलयकाळीं सर्व पृथ्वी बुडून जाते; परंतु एक वटवृक्ष मात्र राहतो व त्यावर विष्णु शयन करितो, अशी कथा आहे). २१. दयाळु व उदार अशा अर्जुनाला. २२. इंद्र.

होत्ये यदंशशेषश्वास[१]ज्ज्वलनांत हे समिद्[२] धरणी,
त्याचा सखा धनंजय[३] होय खलशैल[४]भलया सैमिद्ध[५] रणीं. ३
कोणाचें हि शरीर द्व्यंगुळ[६] हि अविद्ध[७] तो न राहूं दे,
मुनि म्हणति, ‘खळांस हि गति बा! नारायणसखा! नरा![८] हूं, दे.’
वाहे[९] शोणितपूरीं शतश इभांचें हि कुणप, टोळांचा
मद किति गरुडीं? सद्भट[१०]भुजभुजग हि वरिति गुण पटोळांचा[११].
इतरांची काय कथा? अद्भुत संगर करी सहास[१२] कृप,
होय विरथ, सुर म्हणती, ‘सिंह पथ न दे करीस हा[१३] सकृप.’
बीभत्सुपुढोनि विरथ सुविकळ[१४] कृप पळविला नरवरानीं;
तद्धनुंचा[१५] भयद भटां, हरिचा हि तसा गजां न, रव[१६], रानीं. ७
मग गगनगनग[१७]भिन्मुखसुरमत गुरुसीं हि अनर्व[१८] मुनि नर[१९] तो
कलह करी, कीं इतरीं गुरुकळहीं, थांसि[२०] जन वमुनि[२१], न रतो.
प्रथम गुरुच्या रथासीं रथ भिडवी क्षिप्र, मग अकोपार्थ[२२]
शिर चरणांसी प्रार्थुनि, ‘करुणेसि’ म्हणे, ‘त्यजूं नको,’ पार्थ.

---

१. ज्याचा (विष्णाचा–कृष्णाचा) अंश शेष, त्याच्या श्वासाग्नीत. (प्रलयकाळीं प्रखर सूर्यकिरणानीं तापलेल्या पृथ्वीची आग तिला आधारभूत असलेल्या शेषाच्या मस्तकाला पोचते व त्यामुळे त्यानें संतापून केलेल्या फूत्कारानें पृथ्वी जळून जाते, अशी कथा आहे). २. समिध. (आहुति). ३. अर्जुन, (पक्षी) अग्नि. ४. दुष्ट (कौरव) हे च टोळ त्यांच्या नाशार्थ. ५. प्रदीप्त–**चा. प्र.** ६. दोन बोटें. ७. अक्षत. ८. अर्जुना! ९. रक्ताच्या प्रवाहामध्ये शेकडों हत्तींचे प्रेत वाहूं लागले. (येथें ‘कुणप’ हा शब्द नपुंसकलिंगी व जातिवाचक म्हणून एकवचनी आहे). १०. मोठमोठ्या वीरांचे बाहुरूपी सर्प. ११. पडवळांचा. (वीरांचे बाहु पडवळांमारखे लुले पडले). १२. हास्यपूर्वक. (सहज, लीलेनें). १३. अर्जुन–**पं. प्र.** हा सकृप (दयाळू) सिंह. १४. अतिशय विव्हल झालेला. १५. अर्जुनाच्या धनुष्याचा. १६. ध्वनि. १७. आकाशांतील इंद्रादि देवांस मान्य. १८. पुराण, प्राचीन. १९. अर्जुन. २०. या प्रस्तुतच्या कलहाला. २१. सोडून, टाकून. २२. राग न यावा म्हणून.

'गुरुजी ! करा प्रहार प्रथम, तुम्हीं गुरु, अविप्र हा[1], रा[2]मीं
शांत[3]नवसा, करीन, प्रमुदित व्हाया कवि, प्रहारा मीं.' १०
सच्छिष्यावरि सद्गुरु आधीं प्रेमेंकरूनि आशींची,
मग वृष्टि [4]बहिःकोपें सुबहु करी बहुविधे[5]षुराशींची. ११
गुरुला विविधशरांची वाहे तो [6]रागराशि लाखोली,
भेटे अस्त्र[7]तति तया, जसि पाहों सागरा शिला खोली. १२
शरसागरीं तिमिंगि[8]ल गुरु, पळभरि होय शिष्य [9]कंप्र तिमी,
परि[10]भूत द्रोण म्हणे, 'श्री[11]भार्गवसा चि धन्य संप्रति मीं.' १३
त्या समयीं शंभु म्हणे, 'जरि तूं रुससील तरि उमे! रूस[12],
गुह काय? विदारिल हा वत्स विजय शक्तिनें सुमेरूस.' १४
[13]करिती सूर्यास्तोदय एकमुहूर्तांत एक शतदा ते,

---

१. मी अर्जुन अब्राह्मण—क्षत्रिय आहे. २. परशुरामी. ३. भीष्माप्रमाणे. (परशुराम व भीष्म या गुरुशिष्याचें युद्ध काय कारणाने झाले वगैरे हकीकत प्रसंगानुसार भीष्मानी च स्वमुखानें सांगितली आहे, ती पुढे उद्योगपर्व अध्याय १२।१३ यांत पहावी). ४. बाह्यात्कारी [आणलेल्या] रागानें ५. अनेक प्रकारच्या बाणराशींची. ६. क्रोधराशि (पक्षी) प्रेमराशि. ७. अन्वयार्थ—जसि शिला (दगड) सागरा खोली पाहो (पाहण्यास) भेटे [तीस] तया (गुरुला) अस्त्रतति (अस्त्रांची पंक्ति) खोली पाहो (त्याचे सत्व पाहण्यासाठी) भेटे. ८. तिमिनामक माशाला गिळणारा एक मासा. ९. चपळ. १०. पराभव पावलेला. ११. [शिष्य भीष्माने पराभूत केलेल्या] गुरु परशुरामासारखा. १२. पार्वतीने रुसण्याचें कारण, आपला मुलगा गुह (कार्तिकस्वामी) याची निंदा आणि अर्जुनाची स्तुति. शंभु म्हणतो, "गुहानें क्रौंचपर्वताचें च विदारण केलें; पण हा अर्जुन मेरुपर्वताचें हि विदारण करील." १३. द्रोणार्जुनांपैकीं एकानें शरवृष्टीनें आकाश व्यापून सूर्य दिसेनासा करावा व दुसऱ्याने त्या शरपटलाचा छेद करून तो पुन्हां दिसेसा करावा, असे ते उभयता एका क्षणांत शेकडोंदा करीत.

त्यांत न एकासम ही होती मेघांशतें[1] हि शत दाते. १५
पाडिति शरपटलानीं जेव्हां नभ भरुनि अंधकारा ते,
कातरें[2] म्हणति, 'असमयीं करविसि कां कल्प[3] अंधकोपजते[4]!?'
द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय[5] बिंबप्रतिबिंबसे[6] चि ते ममती,
किति कुरुकटकें? प्रेक्षक वृत्रघ्नाचीं[7] हि लोचनें भ्रमती. १७
समरीं शंकरसा च द्रोण गमे, जिष्णु ही अजित[8] साच;
त्रिजगद्विस्मयकर अति अद्भुत परिभव हिं तो अजि! तसा च.
सुरमुनि म्हणति, 'छात्रें छिन्नध्वजकवच[9] गुरु पहा केला,
जालीं बळें पराङ्मुख, मारितसे कुंमति[10] कुरुप हाकेला. १९
अधिका न क्षत्रियता, न न्यूना विप्रता; पहा[11] तरणा
नसतां हि कसा, ज्याचे विक्षत हि न विप्रताप हात रणा.' २०
केला शीघ्रास्त्रबळें[12] शिष्यें परिभूत सत्वराशि[13] कवी,

---

१. मेघासारख्या शंभर दात्यांना देखील त्या द्रोणार्जुनांतून एकाची हि बरोबरी करवणार नाहीं. मेघाच्या जलवृष्टिदातृत्वापेक्षां द्रोणार्जुनांचें शरवृष्टिदातृत्व फार च मोठे होते, असें तात्पर्य. २. भित्रे लोक. ३. प्रळय. ४. शंकरा! ५. समान आहे क्रिया (पराक्रम) ज्यांचा असे. ६. मूळ पदार्थ व त्याची छाया असे. (द्रोण गुरु म्हणून बिंब व अर्जुन शिष्य म्हणून प्रतिबिंब). ७. इंद्राचीं. (कौरवपक्षीय सैनिकांना च द्रोण कोण व अर्जुन कोण हें ओळखतां आलें नाहीं असें नव्हे, तर तेव्हांचा प्रेक्षक जो इंद्र त्याला आपल्या सहस्रनेत्रानीं देखील तें ओळखतां आलें नाहीं). ८. विष्णु. (बाणासुराची कन्या उषा इचा कृष्णाचा नातु अनिरुद्ध याच्याशीं जुळून आलेला प्रेमसंबंध तिच्या पित्याला न रुचून त्या निमित्तानें बाणासुराचा पक्ष घेऊन आलेल्या शंकराशीं कृष्णाचें युद्ध झालें व त्यांत शंकर पराभूत झाले, या कथेकडे येथें कविकटाक्ष आहे). ९. भग्न आहे ध्वज व कवच ज्याचें असा. १०. दुर्योधन. ११. अर्थ—द्रोणाचार्य तरणा नसतां हि कसा [धीर वीर] आहे पहा कीं, ज्याचे विक्षत हि (जखमी झालेले असे हि) हात रणा (युद्ध करण्याविषयीं) विप्रताप (प्रतापरहित, असमर्थ) झालेले नाहींत. १२. वेगवान् अशा अस्त्राच्या सामर्थ्यानें. १३. धैर्याचा निधि च असा.

यों[1] चि सुयशोर्थ बहुधा न शिके हा, गुरु हि न त्वरा शिकवी.
अश्वत्थामा धांवे रक्षाया संकटांत जनकास,
जन कासया[2] विते सुत, कसिते न करावया भजन कास? २२
इंद्रोपेंद्र[3] तसे ते गुरुबंधु सखे कृपीपृथातनय[4],
धन यश ज्यांचें, त्यांत हि उठवी वैरासि शकुनिचा अनयें[5]. २३
तो उत्तमर्णसा[6] गुरु सोडुनि, पुत्राकडे[7] हरिसख[8] वळे,
स्वपितृप्रतापहरणें द्रौणि हि हृतमणिफणीपरिस[9] खवळे. २४
सांवर्तिकमेघांच्या[10] लाजाव्या द्रौणिसायकां[11] धारा,
सत्ताताहुनि[12] होइल सुत, म्हणवायासि 'हाय!', कां धीरा[13]?
'अत्युग्र राम कीं हा द्विज,' म्हणति असें पराशरव्यास,
'काळ हि चुकेल, याचा न चुकेल चि शर पैरा[14] शरव्यास[14].' २६
बहु कल्पना सुकविसा, विजय हि बहु शरपरंपरा, व्याली[15],
भंगूं पाहे समरीं गुरुपुत्रास हि, जसें पराव्याली[16]. २७

---

१. अर्जुनानें द्रोणाचार्यांचा पराभव करण्याला इतका विलंब कां लावला अशी शंका घेऊन कवि तिचें समाधान करितात की, द्रोण हि बळाचा निधि होता व अर्जुनानें हि असा बळाचा निधि परिभूत केला, हें त उभयतां शौर्यानें कांहीं वेळ लढल्याशिवाय कसें कळावें ? म्हणून ह्या च सत्कीर्तीसाठी अर्जुन त्वरा शिकला नाही गुरूनें हि त्याला ती शिकविली नाही. २. अन्वयार्थ—[आपलें] भजन (सेवा) कराया कास न कसते (सज्ज न होते) [तर] जन सुत कासया (कशाकरितां) विते (उत्पन करिते)? ३. इंद्र व उपेंद्र (इंद्राचा धाकटा भाऊ विष्णु). ४. कृपीपुत्र अश्वत्थामा व पृथापुत्र अर्जुन. ५. त्या उभयतां यशोधनांमध्यें हि शकुनीच्या अनीतीनें कलह लाविला. ६. सावकार—चा. प्र. ७. गुरुपुत्र अश्वत्थाम्याकडे. ८. कृष्णमित्र अर्जुन. ९. हरण केला आहे मणि ज्याचा अशा सर्पापेक्षां हि. १०. प्रलयकालीन मेघांच्या. ११. अश्वत्थाम्याच्या बाणांना. १२. चांगल्या बापापेक्षां. १३. लहान—चा. प्र. (कमी योग्यतेचा). १४. अनुरूप लक्ष्याला, निशाणाला. १५. सोडिता झाला. १६. परक्याला.

ज्या इषुनीं[1] क्षत[2] होतां रागें[3] वरि आंत ही हर[4] भरे, हो!
ते द्रौणिशरा, जैसे कपिला दासें[5] दिले हरभरे, हो! २८
तें सुर, नर, हय, गज, 'हा!' म्हणति, न यांचे[6] चि आठ वाजी 'हा!'
घडलें गुर्वघ[7] जाया, अद्भुत संग्राम आठवा जी! हा. २९
आचार्यसुतें[8] केली छिन्ना, सोडूनि खरशरा[9] ज्या[10], तें
पाहुनि मुनि हि म्हणति, 'हा! पावेलें[11] अजातरिपु न राज्यातें.'
भीष्मेंद्रमुखें[12] नरामर म्हणति, 'भला गा! भला महाबाहो!
त्वद्दोःप्रताप[13] अतितर अद्भुत चि, कधीं उणा न हा बा! हो.'
हांसे नारायणसख तें सज्य पुन्हा करून कोदंड,
जें काळासि म्हणे, 'गा! झांक, मजपुढें करूं नको दंडें[14].' ३२
शक्र म्हणे, 'व्यर्थ भरीं हों[15], त्यजुनि विचार तर्क, विप्र भरे,
वत्सा[16]! तुझ्या शरानीं केला सुप्रभ हि अर्क विप्रभ रे!' ३३
स्त्रीस म्हणे, 'वत्साचे तैसे गुरुसूनुचे शचि[17]! न भाते,
अक्षय्य[18] काय असते, तरि करिते निरवकाश चि नभा ते.' ३४
प्रतिरवमिषें[19], शरानीं भरतां, कुंथावयासि नभ लागे;
देवी[20] म्हणति, 'सख्यानो! दारुण हा क्षत्रधर्म, न भला, गे!'
करितां तुमुलतर[21] समर, शर सरले, गुरुसुतीं उणें होतें,

---

१. बाणांनीं. २. जखमी. ३. क्रोधानें (पक्षीं) प्रेमानें. ४. [किरातरूपी] शंकर. ५. भाविक मनुष्यानें. ६. यांचे=अर्जुन व अश्वत्थामा यांचे. (?). ७. महापातक. ८. भग्न. ९. तीक्ष्ण बाणास. १०. [अर्जुनाच्या] धनुष्याची दोरी. ११. अर्जुनाच्या धनुष्याची दोरी तुटल्यामुळें तो विजयी होणार नाही व मग अर्थात च धर्माला राज्यप्राप्ति हि होणें नाहीं असें मुनींना वाटलें. १२. भीष्म, इंद्र इत्यादि मनुष्य व देव. १३. तुझा बाहुप्रताप. १४. यमदंड. ('माझ्यापेक्षां काळाचा हि दंड उग्र नाहीं' असें तें अर्जुनचाप म्हणे, असा भाव). १५. अश्वत्थामा. १६. अर्जुना! १७. हे इंद्राणि! १८. द्रौणीचे भाते [अर्जुनाच्या भात्याप्रमाणें] [जर] काय अक्षय्य (ज्यांतील बाण संपत नाहींत असे) असते तर त्यांनीं सर्व आकाश भरून टाकलें असते. १९. प्रतिध्वनीच्या रूपानें. २०. देवांगना २१. भयंकर. अत्यंत निकराचें.

पूर्णत्व पांडवीं, हें एकें हरिदासतागुणें हो ! तें. ३६
झाले भाले समरीं, आणाया गुरुसुलीं उणीव, रितें;
देती सामग्री जय, तरि कां सनीतिला गुणी वरिते ? ३७
अंगे[2] अश्वत्थामा; अश्वत्था मा कचित्, सदा हरिला;
तसि इतरासि जयश्री, नित्य हरिजनासि, तो तिणें वरिला.
करितां पार्थें गुरुसुत घटजमुनिवरें[3] समुद्रसा चि रिता,
धावे कर्ण, गजावरि खर नखरानीं तया जसा चिरितो. ३९
कर्णधनुर्ध्वनि कर्णी शिरतां, तिकडे चि पार्थ तो पाहे,
राहे[6] अश्वत्थामा, कढले चढले अपार कोपा हे[6]. ४०
पार्थ म्हणे, 'रे ! कर्णा ! बहु भट मजसीं भिडोनि गडबडती,
ही आजि आँजि आहे, नोहे केली सभेंत बडबड ती. ४१
तेव्हां पांच हि आम्हीं होतों दृढ धर्मपाशबद्ध, रणीं
आतां सुटलों, खळ हो ! कसि हरिली कपट करुनि सद्धरणी ?
कत्थन सुकर, सुदुष्कर समर, अमर यमरवींद्रमुख[11] हि तुला
होउत सहाय, न जयें होय खळांच्या कधीं हि सुख हितुलीं[12].
जें गांजिली कुरुसभेमध्यें त्वां बायको निकर करुनीं,
बांधावें चि यमें तुज पुरजे[13] तें नायकोनि करकरुनीं. ४४
तेव्हां यमधर्माचें अस्मद्धर्मापुढें न बळ मांडे,

---

१. साधनसंपूर्णता. २. अन्वयार्थ—अश्वत्थामा अंगे; [कारण], अश्वत्था (पिपळाला) मा (लक्ष्मी) कचित् (फक्त शनिवारी प्रातःकाळीं अश्वत्थापाशीं लक्ष्मीचा वास असतो असें शास्त्रवचन आहे.) वरिते, हरिला सदा वरिते; तसि जयश्री हरिजनासि नित्य, इतरासि कचित् वरिते. [म्हणून] तिणें (जयश्रीनें) तो (अर्जुन) वरिला. ३. मुनिश्रेष्ठ अगस्तीनें. ४. तीक्ष्ण. ५. चिरणारा. (सिंह). ६. तो अश्वत्थामा एकीकडे च राहिला, व हे कर्णार्जुन च अपार क्षुब्ध झाले. ७. युद्ध. ८. प्रतिज्ञापालनरूप धर्मपाशानें बांधलेले. ९. सज्जनांची भूमि. (आमचें राज्य). १०. बडबड. ११. यम, रवि, इंद्र, इत्यादि. १२. चित्ताला. १३. पुरजे !

आजि तुम्हीं ओपेरिलां काळासन्नांत सर्व खळ मांडे.' ४५
कर्ण म्हणे, 'आलों बळ दाखवायास, स्वयें पहायास,
शोभे समरीं च, तसा न भटांचा भाषणीं महायास. ४६
बहु कर्म करी पंडित, कथनावसरीं हि थोडकें च वदे,
शाकांत [6]प्रवर जसें पथ्य हि, तैसें न दोडकें चव दे. ४७
केला पण पूर्ण म्हणसि, आलासि करावयास काळहास,
ये, मजसीं युद्ध करीं, हो भग्न, करोत हे सकळ हास. ४८
तूं काय? वासवास हि पळवीन रणांत आजि भंगुन, गा!
बहु हास्य येतसे, कीं, पाहे लंघावयासि पंगु नगा!' ४९
पार्थ म्हणे, 'राधेया! करुनि पलायन हि तूं न लाजसि रे!
साध्वी विटाळयीं जसि, तसि बहुधा त्वन्मनीं न लाज सिरे.
मारविला मजकरवीं त्वां अनुजं[10], न तारिला, न तारविला,
जारविलासन्याय[11] स्मरला यां[12] खळतमाचिया रविला.' ५१
ऐसें वदोनि, सहसा, न पहावा साधुधर्महानिकर[13]
म्हणुनि शरांचा सोडी, झांकाया त्यासि, तो महानिकर[14]. ५२
हस्तीं[15] हाणुनि खरतर शर, नरमुष्टीस कर्ण समरांत
सहसा विशीर्ण करिता, जाला होता हि मान्य अमरांत, ५३
त्या कर्णाच्या तोडी तो हरितनुजनु धनुष्यवल्लीला.

---

१. वाढले गेलां. २. (मृत्युरूपी) पात्रांत—**चा. प्र.** ३. पक्वान्नविशेष. ४. बोलण्याच्या प्रसंगीं. ५. भाज्यांत. ६. शाकविशेष. (परवर). ७. शाकांत प्रवर जसें. पथ्य [आणि] चव हि दे तैसें दोडकें न. ८. उपहास. ९. जारगृहीं. १०. आपला धाकटा भाऊ. ११. जारविलास क्षणिक व नश्वर, तद्वत् तुझें बंधुप्रेम! १२. मज—**चा. प्र.** १३. सद्धर्माचा नाश करणारा. (कर्ण). १४. मोठा समूह. १५. अन्वयार्थ–समरांत हस्तीं (हाताचे ठिकाणीं) खरतर शर हाणुनि नरमुष्टीस (अर्जुनाच्या मुष्टीस) सहसा (एकाएकीं) विशीर्ण (भग्न) करिता (करणारा) [जो] कर्ण अमरांत हि मान्य जाला होता त्या कर्णाच्या धनुष्यवल्लीला तो हरितनुजनु (इंद्रपुत्र अर्जुन) तोडी.

जन म्हणति, 'मूर्त काळ चि हा, परि दावी मनुष्यवल्लीला.'
उग्रें कोपें रोपें भेदी मूर्छार्थ अंगपोराला,
रवि हि तमांत बुडे हो ! न घडों वाया कुसंग पोराला. ५५
हरिहरगुरुप्रसादज अमित निजभुजप्रताप कळवीला,
वळवीला कर, आणों, तो गर्वयशःसमेत पळवीला. ५६
भीष्मावरि जातां धृतिमान् केला जेंवि वज्रकवचानीं,
श्रांत भ्रांतस्वांत स्वांतत्रासार्त उत्तर वचानीं. ५७
तद्धैर्यार्थ स्वयशें वर्णी स्वमुखें, जन्ही न वानावीं,
स्थिर त्यासि रथीं करि, गुरु जैसा हरिच्या सुमानवा नावीं. ५८
कुरुगुरुपितामहांसीं जिष्णु करायासि जाय कळहातें,
कीं साधुच्या हि साधु हि पावे दुःसंगभंगफळ हातें. ५९
नारायणप्रियसखें सर्वमुनिवरें नरें सुरोपास्यें
प्रथम चि पितामहाचा ध्वज तोडुनि पाडिला सुरोपास्यें. ६०
पाखंडागम रोधूं पाहति, येवूनि आड, वेदास;
पार्थासि तसे कौरव, ज्या यावे एक आडवे दास. ६१
खळ दुःशासन दुःसह आणि विविंशति विकर्ण हे चवघे
विजयें दमुनि पळविले, दोष जसे दाशरथिगुणें अवघे. ६२

---

१. मनुष्यवत् लीला. २. बाणानें. ३. कर्णाच्या उराला. ४. कु=पृथ्वी, तिचा संग. (पृथ्वीवर पतन). ५. हरि, हर व गुरु (द्रोण) यांच्या कृपेपासून उत्पन्न झालेला. ६. गर्व व यश यांसहवर्तमान. ७. अन्वयार्थ—भीष्मावरि [चालून] जातां श्रांत (थकलेला), भ्रांतस्वांत (भ्रमिष्ट झालें आहे चित्त ज्याचें असा) [आणि] स्वांतत्रासार्त (आपला अंत होईल या भयानें व्याकुळ झालेला) उत्तर जेंवि वज्रकवचानीं (अभेद्य कवचानीं) तेंवि [अर्जुनाच्या] वचानीं (शब्दानीं) धृतिमान् केला. ८. साधु भीष्म हि साधु अर्जुनाच्या हातें दुष्ट कौरवांच्या संगतीमुळें पराभवरूपी फळ पावला. ९. सुरानीं उपासना करण्यास योग्य अशा नरें (अर्जुनानें). १०. चांगल्या बाणांच्या तोंडानें. ११. नास्तिकांचीं शास्त्रें. १२ दासपक्षीं सामोरे व कौरवपक्षीं प्रतिबंध करण्यासाठी.

सर्व महारथ[1] म्हणती त्या विजया, वासवा असे नग, 'हूं,'
केले पिष्ट असुरगिरि जेणें, किति त्यास ते ससेन[2] गहूं? ६३
हरिनीं गजसे, कुरुभट जिष्णुशरानीं उदंड लोळविले,
दिव्यांगनांसह गगनयानीं मग बैसवूनि बोळविले. ६४
क्षतजनद्या[3] पक्षिरवें[4] म्हणती वीरांसि, 'आयका, मन द्यां,
आम्हांपेशा बुडवुनि करिति दुज्या पूर्ण काय काम नद्या?' ६५
युद्ध न हरिसख मांडी, त्या सद्यःस्वर्गहेतुसत्रास[5];
जाले सहस्रशः कृतकृत्य, न जाले कृतार्थ सत्रास[6]. ६६
कर्ण, कृप, द्रोण पुन्हा धावुनि पार्थासि एकदा चि तिघे
झांकिति दिव्यास्त्रानीं, तैं तो पळभरि महाचैळस्थिति[7] घे. ६७
योजुनि इंद्रास्त्रातें, पळवी सकळांसि तो महातेजा,
भीतिल त्या रिपु न कसे? भीती गगनस्थ[8] ही पहाते ज्या. ६८
द्रोणाद्यखिळ पळवितां, भीष्मप्रभु कार्मुकासि आकर्षी[9],
केतुस्थ[10] वानराला ताडी, तों खिन्न होय नाकर्षी[11]. ६९
नर तच्छत्रें[12] छेदी, लाजे पूर्णेंदु पांडुरें[13] ज्यातें,
सत्सुतकृतनिजपूर्वजलंघन हीं श्लाघ्य पांडुराज्यातें[14]. ७०

---

१. दहा हजार प्रतिपक्ष्यांशी लढणारा तो महारथ, अगणितांशी लढणारा तो अतिरथ, एकट्याशीं लढणारा तो रथ आणि त्याहून अल्पबळ तो अर्धरथ असे रथांतून युद्ध करणाऱ्या वीरांचें चार भेद आहेत. २. ते ससेन (सेनेसह असे कौरवरूप) गहूं. ३. रक्ताच्या नद्या. ४. पक्ष्यांच्या शब्दरूपानें. ५. तत्काळ स्वर्ग देणाऱ्या यज्ञास. ६. भित्रे, सभय. (भित्रे कृतकृत्य झाले नाहीत, तर शूर झाले). ७. महापर्वताचें स्थैर्य. ८. आकाशांतून पाहणारे देव. ९. ओढी. १०. ध्वजावरील मारुतीला. ११. नारद. (हा आकाशांतून हें युद्ध पाहणाऱ्यांत होता. राम-रावण युद्धांत अद्वितीय पराक्रम गाजविलेल्या मारुतीला अर्जुनाच्या ध्वजावर बसून भीष्माचा शस्त्रप्रहार घ्यावा लागला, याचें नारदाला वाईट वाटलें). १२. भीष्माचीं छत्रें. १३. ज्या पांढऱ्याशुभ्र छत्रातें. १४. पांडुराजातें त्याच्या सत्पुत्रानें (अर्जुनानें) केलेली [भीष्मपराभवरूप] आपल्या पूर्वजाची अवज्ञा ह श्लाघ्य (प्रशंसनीय) होय.

चित्तीं भीष्म म्हणे, 'मजवर कर शस्त्रास्त्रवृष्टि, वत्सा! हूं,
आम्हीं पुण्ययशोर्थ स्वशरीरीं दिव्यवृष्टिवत् साहूं.' ७१
नर हि म्हणे, 'ज्यासि दिले स्वमुखींचे त्वां पितामहा! घांस,
तो हा तुसीं झगडतो, होवुनियां स्थापिता महाघांस[1].' ७२
पांघुरविलें स्वयें प्रियपौत्राला शस्त्रवस्त्र शांतनवें!
तत्काळ योजिलें हो! पहिलें होतां चि अस्त्र शांत, नवें. ७३
योजी आज्यावरि शरपटळ, करुनि चाप सज्ज, नातू, तें
पाहुनि कुळज कवि म्हणति, 'हें परम श्लाघ्य सज्जना! तूतें.'
भीष्में विजयें हि सम चि शस्त्रपटळ सबहुमान वारावें,
अमरे[2]रवें चि भरावें तें नभ बहु न बहु[3]मानवाऽरावें. ७५
मानी[4] वृद्ध प्रेक्षक म्हणती, 'अपयश कधीं न यो जीनां[5].'
तरुण म्हणती, 'असोनि श्रीपाशुपत हि अधीन योजीना!' ७६
साधु प्रेक्षक सुर नर म्हणति, 'भला! साधु! धन्य! शांतनवा!
तूं रविसा, दीपकसा योद्धा होता चि अन्य शांत[6] नवा[7]. ७७
पार्थप्रतिभट[8] गुरु[9] कीं जो[10] होय निमित्त पूतनामरणीं
कीं तो प्रभु[11], विजयप्रद ज्याचें मुनिवित्त[12] पूत[13] नाम रणीं.' ७८
निजकुळगुरुस्तुति[14]प्रति परिसुनि, अभिमन्युचा पिता महती[15]
तच्चापलता[16] खंडी, वर्णी धानुष्कता[17] पितामह ती. ७९
पार्थमनीं, 'साधावी, जिंकुनियां कुरुपितामहा महि म्यां,
ऐसा चि पात्र व्हावा सुरलोकीं गुरु पिता[18] महामहिम्या.' ८०

---

१. महापापाला. २. देवांच्या 'जयजीव' शब्दानें. ३. बहुत मनुष्यांच्या आरोळ्यानीं. ४. अभिमानी. ५. म्हाताऱ्या भीष्माला. ६. नष्ट. ७. नूतन, तरुण. ८. अर्जुनाची बरोबरी करणारा योद्धा. ९. भीष्म, द्रोण. १०. जो श्रीकृष्ण. ११. श्रीशंकर. १२. मुनींचें धन च असें. १३. पवित्र. (अर्जुनाची बरोबरी करणारे योद्धे गुरु, कृष्ण व शंकर हे तिघे च शोभतील). १४. भीष्माच्या स्तुतिप्रत. १५. मोठी. १६. भीष्माची धनुष्यवल्ली. १७. [अर्जुनाचा] धनुर्धरपणा. १८. पांडु.

केलें सज्ज धनु असें अतिसत्वर त्या समस्तयोधनुतें[1]
कीं, देशशताक्ष[2] हि म्हणे, 'तुटलें नाहीं च काय हीं! धनु तें?'
वरकड चित्र चि झाले केवळ तैं चित्रसे न [3]ते, ज्यांतें
हरिहर मानुनि, वर्णी हरिपाशीं[4] चित्रसेन तेज्यांतें[5]. ८२
देवी म्हणति, 'न भ्यावें, हो सावध, हे! सुरापगे[6]! सारे[7]!
त्वत्सुत ज्यांच्या पक्षीं, खळ केवळ हे सुराप[8] गे! सारे.' ८३
त्यांचा श्रम शमवाया बहु शीतल मंद गंधवह[9] वाहे,
शक्र स्वयें हि त्यांवरि पुष्पें प्रेमाश्रुबिंदुसह वाहे. ८४
सुरपुष्पवृष्टिला न स्पर्शों देती तयां तदिषुवृष्टि[10],
कीं मधुप[11]चुंबिता त्या पतितों[12] त्यांच्या पडो नये दृष्टि. ८५
खंडी धनुष्य, द्याया निजनिपुणत्वें प्रमोद पुनरपि त्या;
[13]स्वगुणोत्कर्षें पूर्वज जिंकुनियां सुखविती, न कुनर पित्या. ८६
तुटलें कीं न अशा या घाली जों संशयांत देव पुन्हा,
तों पार्थ म्हणे, 'आर्या! स्वांबास्रें[14] शुद्ध होवु दे वपु, न्हा.' ८७
साहुनि पितामहाचे, त्याच्या पार्श्वीं[15] च तो असुख[16] रचिते
हाणी सत्वर खरशर दश, अमराचे हि ते असु खरचिते. ८८
त्या खरशरप्रहारें जों पावे मोह आपगेय[17] महा,
देवी गंगेसि म्हणति, 'नातु नव्हे, बाइ! आपगे! यम हा.' ८९

---

१. सर्व योद्ध्यानीं स्तुत अशा. २. इंद्र. (भीष्माच्या हातांतील धनुष्य तुटतां च दुसरें धनुष्य घेण्यांत त्यानें इतकें चापल्य दाखविलें कीं, सहस्रनेत्र इंद्राला हि भीष्माचें धनुष्य तुटलें कीं नाही हीच शंका आली). ३. भीष्मार्जुन. ४. इंद्रापाशी. ५. [भीष्मार्जुनांच्या] पराक्रमांतें. ६. हे देवनदि गंगे! ७. सारभूते! ८. मद्यपी. ९. वायु. १०. त्यांच्या बाणांच्या वृष्टि. ११. भृंगस्पृष्टा (पक्षीं) मद्यपानी चुंबिलेल्या. १२. पडलेल्या (पक्षीं) भ्रष्टा. १३. अन्वयार्थ— [कुनर] स्वगुणोत्कर्षें पूर्वज जिंकुनियां (पूर्वजांपेक्षां अधिक पराक्रम गाजवून) पित्या सुखविती; [परंतु] कुनर न. १४. आपल्या मातेच्या (गंगेच्या) अश्रूनीं. १५. कुशीवर. १६. दुःख. १७. नदीपुत्र भीष्म.

कुरु म्हणति, "हाय ! हाय ! न व्हावा हा हरिप्रिया हि हतें हातें,
त्या प्राकृतांसि युक्त चि, गीर्वाणांला हि म्हणति 'बतें ! हों !' तें."
दुःखद हि सुखद म्हणती कपि नारद 'रामराम ! शिवशिव !' तें;
बहुनि पतिता जीवा, बापा मुलसें, बळें चि शिव शिवतें. ९१
पडतां मूर्छित नेला माघारा भीष्म आणत्या सूतें;
ईशप्रहिता देइल, दुःख न ज्या दिव्य बाण, त्या सू तें. ९२

अध्याय सहावा.

जाले कर्णकृपगुरुप्रभृतिमहावीरभंग नेउ[5] ठावें,
स्वबळ[*] हि तन्हि कुरुप उठे, जन्हि शिंक[6] म्हणे, 'कदापि न उठावें.'
हाणी भल्ल[7] ललाटीं, त्यासि म्हणे पार्थ, 'हाण, चवताळ[8],
धृष्टा[9] ! दुष्टा ! भ्रष्टा ! तुझिया वृत्तीं[10] नसे चि चैव[11] तोळ[12].' २
हांसे तो भटतल्लज[13], भल्लज[14] पीडा न तल्ललाटांत[15],
हेतींत[16] पोहणारा, सिंधूच्या जेंवि मल्ल लाटांत. ३
होय कुरुप नरशरपरिवृत[17] दववृत[18] जेंवि कुंज[19] रानीं, कीं
शिरला शरगणपंचानन[20] त्या कुरुकटककुंजरानीकीं[21]. ४
धावे विकर्ण सत्वर कीं तो निष्फळ असो नरायास[22].

---

१. इंद्राच्या. २. नष्ट. ३. देवांना. ४. खेदोद्गार. ५. कर्णकृपादि नऊ वीरांचे पराभव. ६. शिंक येणें हा प्रसंगानुसार शकुन किंवा अपशकुन समजतात. ७. बाण. ८. चीड, रागाव. ९. उद्धता ! १०. वर्तनांत. ११. गोडी. (आग्रांश). १२. तारतम्य, मर्यादा. १३. प्रशस्त भटः—वा. प्र. १४. बाणापासून झालेली. १५. त्या अर्जुनाच्या कपाळांत. १६. शस्त्रांत. (समररूप सागराच्या शस्त्ररूपी लाटांत). १७. अर्जुनाच्या बाणानीं व्याप्त. १८. वणव्यानें व्याप्त. १९. वेलींचीं जाळीं. २०. बाणसमूहरूप सिंह. २१. कौरवसैन्यरूपी हत्तीच्या कळपांत. २२. अर्जुनाचे श्रम (प्रयत्न). * आपलें हि सामर्थ्य ठाऊक होतें तरी दुर्योधन उठला.

प्राणव्यसनीं सौडिल केंवि, भ्राता असोन, रायास? ५
मर शर त्यावरि सोडी, वधिती तत्काळ तन्महेभा[1] ते;
प्रेमें म्हणे, 'पुजावे म्यां धनुसह बहुत जन्म हे भाते.' ६
[2]खळतत्सहायभंग चि निजसद्भुत हें मनांत आणून,
प्रथम विकर्ण पळविला, मग नृप, तदुरांत[3] बाण हाणून. ७
मिळतां त्रिवर्ग[4]सद्यश, सज्जन भेदील कां न नीचोर[5]?
जो खळ सर्वस्व हरी धर्माचें जेंवि काननीं चोर. ८
कुरुप म्हणे, 'बा! सूता! दे मज असुदान, हाक हाक हरी[6].'
प्राकृत न म्हणतिल कसें, 'कां खवळविला नैहाक[7] हा कहरी[8]?'
पळतां सुयोधनातें, पार्थ म्हणे, करुनि बाहुशब्द, "अरे!
कोठें जाशिल? नाशिल तुज दहना मद्धनुःसदब्द[10] अरे! १०
[11]वृद्धांधगुरुमिथुन हो[12] बहु धन्य परंतपा! परत रे! तें.
न मळो, जाला अससी ज्या शुद्धकुळीं, अपापरत, रे! तें. ११
केले होते कीं त्वां गुरुपाशीं क्षत्रधर्म मुखपाठ!
देती वृद्ध चि उष्णा कीं दहना व्हावयासि सुख पाठ? १२
कांपसि भयें? रणसमय हेमंतसमय नव्हे, तुझी आण;
मीं सत्य धनंजय[13], परि पार्थ, नव्हें असितपथ[14], खरें जाण. १३

---

१. त्या विकर्णाच्या मोठ्या हत्तीला. २. दुष्ट व त्याचा सहायकर्ता याचा पराभव करणें. ३. त्याच्या छातीत. ४. धर्म, अर्थ, काम आणि उत्तम कीर्ति. ५. नीचाचे ऊर. ६. घोडे. ७. व्यर्थ. ८. कहर—अनर्थ करणारा. ९. अग्नीला. १०. माझे धनुष्य हा च उत्तम मेघ. ११. वृद्ध व अंध अशा धृतराष्ट्रगांधारीचें जोडपें. (पति अंध असल्यामुळें आपले डोळे बांधून गांधारी हि अंध झाली होती). १२. अन्वयार्थ—रे! परंतपा (शत्रुतापना!) परत; तें वृद्धांधगुरुमिथुन बहु धन्य हो. रे! ज्या शुद्धकुळी [तू] झाला अससी तें अपापरत (पापकर्मांत आसक्त न होणारें) कुळ [तुझ्या पलायनानें] न मळो. १३. अर्जुन (पक्षीं) अग्नि. १४. अग्नि. (अग्नीचा मार्ग—जळाल्याची खूण काळी असते म्हणून अग्नीला असितपथ, कृष्णवर्त्मन् अशी नांवें आहेत).

म्हणतां, ‘पुण्ययशःसुखहेतु स्वर्दान[1]’ कां, ‘नको, राहो’?
ऐका निजमतिचे, अभिमानमळनिरुद्ध[2] कान कोरा हो! १४
स्वर्गतिकपिलादान चि घे, बहुहित हें चि तुज सुपात्रास,
असु वसु[3] चि मानले, परि याला बहु काळदस्युचा[4] त्रास. १५
यश चि यशोभिरता[5] बहुमत, नाम चि एक जीवि नामरता,
अपयश चि कुजन सेवी, जाणुनि ही पथ्य जेविना मरता. १६
मान विसरलां कीं तो सरला? रुसलां अहो! सुयोधन! हो!?
प्राणरहित हो, परि पळभरि मानरहित कधीं सुयोध न हो.
जंसि कीर्ति सदा हरिस, न तसि आवडली नवी रमा नवरी,
स्वांतःपुरांत ही, जो गतकीर्ति[6], करी न वीर मान वैरी[7]." १८
इत्यादि नर वदे जें, जालें त्या कुंजरासि[8] अंकुश[9] तें,
सद्वचनें[10] दुखवे खळहृदय, जसें तप्तलोहशंकुशतें[11]. १९
परते पर पार्थावरि पदपीडितपुच्छभागतक्षकसा[12],
न उगारेल गरुडसा त्यावरि तो दुष्टनाशदक्ष कसा? २०
तेव्हां नृप रक्षाया सावध होता नदीज त्यामागें,
कर्णें हि वामपार्श्वीं[13] रक्षियला, निधि[14] जसा महानागें[15]. २१
त्याच्या दक्षिणपार्श्वीं अश्वत्थामा, पुढें कृपद्रोण.
दुःशासनादि बहु खळ होते, आर्यांत[16] योजितो कोण? २२
ते लागले समस्त हि शस्त्रांहीं एकदा चि वर्षाया,

---

१. पुण्य, यश व सुख यांला कारण असे स्वर्गदान. (रणमरणानें मिळणारा सुखकर स्वर्गवास). २. अभिमानरूप मलानें भरलेले. ३. धन च असे. ४. काळरूप चोराचा. ५. यशोलोलुपास. ६. गेली आहे कीर्ति ज्याची तो. ७. वर मान करित नाही, लज्जित होतो. ८. दुर्योधनरूप हत्तीला. ९. अंकुशाप्रमाणें टोंचणारें. १०. मूळपाठ—**खळहृदय साधुवचनें दुखवे, न सुतप्त लोहशंकुशतें.** ११. लोखंडाच्या तापलेल्या शेंकडों खिळ्यानी. १२. पाय पडल्यामुळें दुखवलें आहे शेंपुट ज्याचें अशा सापाप्रमाणे. १३. डाव्या बाजूला. १४. ठेवा. १५. मोठ्या सर्पानें. १६. सज्जनांत (पक्षी) कवितेंत.

हांसत म्हणे धनंजय, 'या हो! या, एकदा चि वर्षा, या.' २३
जैं स्वरथा हि नर शिर्षी एका ही [१]आशुगा न दे, [२]वर्षे,
शक म्हणे, 'कर हरिहरविजयांचें [२]आशु गान, [३]देवर्षे!' २४
साधु म्हणति, "हा होय द्रोणप्रियशिष्य, होय हरदास,
होय [४]अजितसख, म्हणतिल घनं 'गुरुजी' या [५]शरप्रकरदास."
प्रथम परास्त्रें वारी, [६]द्रुत मग [७]संमोहनास्त्र नर योजी,
त्रिस्तांत म्हणे, 'गुरुजी! मनिं [८]बाणासुरसहाय हर यो, जी!'
संमोहनास्त्र, [९]चापप्रवर, [१०]प्रोद्दाम देवदत्तदर,
मोहिति परा, नर तसा होय, जसा [११]वामदेव [१२]दैत्तदर. २७
पार्थ म्हणे, '[१३]भगिनीचें स्मर उत्तर, उत्तरा! उतर, [१४]वास
घे कर्णाचें, अमले धनुच्या परिसोनि [१५]राउत [१६]रवास. २८
डसला [१७]मोहाहि [१८]ससुत गुरुस, मग न कां सुयोधना चावे?
एक [१९]कबंध चि [२०]सक्रिय हे हर्षाया सुयोध नाचावे. २९
जा, न हसावें, न तुवां भ्यावें, घेतां हरूनि वास, कृपा,
घे [२१]मद्गुरुप्रसाद हि, [२२]नत न लुटिति काय गा! शिवा सकृपा?
[२३]गुरुसुतसुयोधनांचीं नीळें, [२४]भरितें सदा नव [२५]सुवासें,
घ्यावीं, त्यां काय उणें? कितिकां देती न दान [२६]वसुवासें? ३१

---

१. बाणाला. २. लवकर. ३. नारदा! अर्जुनाला हरिहरांप्रमाणें मानून त्याच्या विजयाचे गान कर, असा भावार्थ. ४. कृष्णसख. ५. बाणाची वृष्टि करणाऱ्या या अर्जुनाला मेघ आपला गुरु समजतील; कारण, अर्जुनाची शरवृष्टि ही मेघवृष्टीपेक्षां हि मोठी होती. ६. लगेच. ७. मूर्छित करणारें पण हिंसा न करणारें असें एक अस्त्र. ८. बाणासुराचा सहायकर्ता. ९. धनुःश्रेष्ठ. (गांडीव). १०. अति गंभीर. ११ शंकर. १२. दिली आहे भीति ज्याने असा. १३. उत्तरेचें. "दिव्यरुचिरवस्त्रांतें आण करायासि बाहुल्या" इत्यादि वचन. १४. वस्त्र. १५. घोडेस्वार. १६. शब्दास. १७. मोहरूपी सर्प. १८. पुत्रासहित द्रोणाचार्यांस. १९. धड. २०. चेतनायुक्त. २१. माझ्या गुरूची कृपा. २२. नम्र. २३. अश्वत्थामा व दुर्योधन यांचीं. २४. भरलेली. २५. सुगंधानें. २६. द्रव्य आणि वस्त्रें.

भ्रमला नसे महात्मा, आहे धाडुनि हि शांतनव साओ,
शिवसा पावत आला, व्हाया व्यसन प्रशांत, नवसा जो.' ३२

हरवी बाळाकरवीं त्या पांचांचीं हि कीर्तिसह वासें,
बुडती च सद्[1]हितांच्या बहु थोरांची हि कीर्ति सहवासें. ३३

भीष्माची परमसुखा विजयिहरिजना पहात पावे धी;
मग मुरडितां चि.रथ तो, इषुनीं त्यातें [2]महातपा वेधी. ३४

पार्थ हि त्याच्या वेधी, सोडुनि शीघ्र [3]क्षुरप्र, [4]वाहांतें,
[5]तत्सूताचें हि धरी विजय[6]विशिखहत उर प्रवाहांतें. ३५

कुरुकटकांतूनि निघे घन[*]घनपटलामधूनि जेंवि रवी,
हरिजनतेज न वद्वे, षडरींस हि, अरि वधूनि, जें [7]विरवी. ३६

हरिजन हरिसम सत्य, स्वरिपूस हि पार्थ सुगति दे वधुनीं,
आहे त्याची हि [8]सदाचरणप्रभवा [9]सुकीर्तिदेवधुनी. ३७

हे तों एक प्रभु, नरनारायण यांत भेद न गमो, जी!
यांच्या गुणापुढें न त्रिदशांचा आपणासि [10]नग मोजी. ३८

[11]भूप म्हणे, 'ज्या एकें केले बहु हे असे परासु भट,
तो सोडिला कसा हो!? सोडिति जीवा, न परि परा, सुभट.'

हांसोनि नदीज म्हणे, 'हा काळवरि त्वदीय [12]शक्तिमती
कोठें गेल्या होत्या, चापलतेसह [13]भुजा हि [14]शक्तिमती. ४०

पार्थ बहु भला, तुमच्या तों आजि [15]अपार्थ कापिता माना;

---

१. सज्जनशत्रूंच्या. २. मोठें आहे तप ज्याचें असा. ३. बाण. ४. अश्वांतें. ५. त्याच्या सारथ्याचें. ६. अर्जुनाच्या बाणानें फोडलेलें. ७. विरघळवितें, नाहींसें करितें. ८. चांगल्या आचारापासून उत्पन्न झालेली. (विष्णुपक्षीं) 'सदा चरणप्रभवा' असा पदच्छेद. ९. चांगली कीर्ति ही च भागीरथी. १०. देवांचा वृक्ष, कल्पवृक्ष. ११. दुर्योधन. १२. शक्ति व मति. १३. बाहु. १४. शक्ति-युक्त अशा. १५. व्यर्थ. * दाट अशा मेघपटलांतून.

या अभयदा, न व्हाया नरजाति[1] अपार्थका[2], पिता[3] माना. ४१
बा! न द्रवे अधार्मिक; सर्व हि ये, परि न ये नटा कविता;
अस्मद्वधार्थ[4] धृत[5] असि याकरवीं काळ ही न टाकविता. ४२
जे काय दुरभिमानी, श्रमती जोडूनि अघ नर सदा ते:
भूपा असदुपदेशद[6], मरुपथिका[7] जेंवि अघनरसदातें[8]. ४३
जावू गोधन, योध न वेंचावे, तूं पुरासि चाल कसा;
दे कर्णकृपद्रोणा रथ, मज ही आतुरासि[9], चालकसा[10].' ४४
भूपाचें, उपदेशीं मग होतां गर्व शांत, न वच रणा.
वदला विहित हित म्हणुनि, नमिति मनें सर्व शांतनवचरणा.
परतों लागे जेव्हां कुरुबळ सोडूनि कुरुप दीनमनें,
विजय करी पाडुनि शर भीष्मद्रोणादिगुरुपदीं नमनें. ४६
मग कुरुपतिचें भेदुनि मुकुट, विखरिला धुळींत मणिगण[11] कीं;
भीमीं[12] भक्ति, बहु दया त्या ही तज्जन्मपत्रकरगणकीं. ४७
करि कृष्णसख कुपतिची[13] कुदशा केवळ, तथापि कुं[14] रुसेना,
परते गरुडत्यक्ता जैसी नागी तसी च कुरुसेना. ४८
पर[15] ते प्रथम परतले, मग नगभित्तनुज[16] वीर तो परते.
नरतेज[17] किति तया, ज्या स्मरतां असुरवर युवतिसीं न रते?
प्रभु[18] सुरदत्तदरातें[19] वाजवि, परिसोनि तद्रवा हगती

१. मनुष्यजाति. २. निष्फला. ३. बाप. (भयापासून रक्षण करणारास आपला बाप समजावें. मनुष्यजाति उपकार स्मरणारी आहे, म्हणून अर्जुनाला पिता माना). ४. आमच्या वधाकरितां. ५. घेतलेली. ६. वाईट उपदेश करणारा. ७. मारवाडांतील प्रवाशाला. ८. पाण्यावांचून इतर रस देणारे. ९. पीडिताला. १०. जलद चालणारा. ११. रत्नसमुदाय. १२. भीमावर भक्ति असल्यामुळें त्याची दुर्योधनवधाची प्रतिज्ञा खरी व्हावी म्हणून व दुर्योधनाची जन्मपत्रिका करणाऱ्या ज्योतिषावर दया असल्यानें त्याचें दुर्योधनवधाचें भाकित खरें व्हावें म्हणून अर्जुनानें त्यास ठार केलें नाहीं. १३. पृथ्वीपति दुर्योधनाची, (पक्षीं) वाईट पतीची. १४. पृथ्वी. १५. शत्रु. १६. इंद्रज अर्जुन. १७. मनुष्यांची शक्ति. १८. अर्जुन. १९. देवदत्तशंखातें.

मुतती भयें, विसरती त्या कुरुकटकांत [1]भद्र [2]वाह [3]गती. ५०
तो [4]अभयदेश आतां मत्स्यपुरा, करुनि अभय देशपथें,
जे [5]भग्नभीतशरणागत कुरुभट त्यांसि अभय दे शपथें. ५१
हरुनि यशोधन गोधन, योध न गणित क्षयासि नेवून,
त्या [6]नृपपुत्रासि म्हणे, "चाल पुरा, हें [7]मनीं च ठेवून. ५२
यद्यपि सत्य वदावें [8]निजगुरुपासीं, तथापि [9]त्यासम जो
तुज बहुमत धर्म प्रभु, तदनुमतें हे कथा पिता समजो. ५३
म्हण 'कुरुमर्दन, [10]गोधनमोचन, इत्यादि कर्म हें [11]माझें,'
[12]अनृत हि हित, साधूच्या रक्षी प्रेमा, तसें चि [13]हेमा जें." ५४
'साजेल कसा तुमच्या आंगींचा मज मुलास [14]पेरावा?
[15]लज्जाफळार्थ कैसा गुरुकर्णीं अनृतशब्द पेरावा? ५५
आहे [16]प्रसादकामुक, आज्ञा मोडील हा कसा दास?
म्हणतां तसें म्हणेल चि, [17]जड [18]कंदर दे चि हाक [19]सादास.' ५६
जयकथन करिति जाउनि [20]नृपपुत्रप्रहित दूत नगरातें,
बाळांस हि न गिळों दे वदनींचा मधुर नूतन [21]गरा [22]तें. ५७
तीं स्वायुधें शमीवरि ठेववितां राघवा [23]वृषाकपिला
स्मरुनि कपि उडे, विजयश्री ज्यासि भजे, जसी [24]वृषा [25]कपिला.
मेला गगनपथें ध्वज जो निजतेजें म्हणे 'उभा' रविला,
पहिला [26]सिंहांकध्वज पार्थें त्या स्यंदनीं उभारविला. ५९

१. कल्याणकारक असे. २. घोडे. ३. जाणें. ४. अभय देणारांत श्रेष्ठ. ५. पराभवानें भ्यालेले म्हणून च शरण आलेले. ६. उत्तराला. ७. गुप्त ठेवून. ८. आपल्या पित्यापाशीं. ९. त्या पित्याप्रमाणें पूज्य. १०. गाई सोडविणें. ११. माझें. १२. खोटें बोलणे. १३. सुवर्णाला. १४. पोषक. १५. लज्जारूप फल प्राप्त होईल म्हणून. १६. कृपेची इच्छा करणारा. १७. निर्जीव. १८. दरी—**वा. प्र.** १९. प्रतिध्वनीस. २०. उत्तरानें पाठविलेले. २१. फणसाचा गरा. २२. कथन. २३. विष्णुला. २४. बैलाला. २५. गाय. २६. सिंहचिन्हाचा ध्वज.

झांकी वपुला [1]क्षतजें, बसतां [2]मर्मीं अरीषु[3], न्हाल्याला,
जाला सारथि पहिल्या योषावेषासि[4] तो पुन्हा त्याला. ६०
वैराटि रथी केला, [5]सत्प्रेम बहु भितीं, न बहु लेंकीं,
व्रीडद[6] महत्व त्यां[7] तें, विजयजयश्रीविवाहबहुलें[8] कीं. ६१
विजयी विराट इकडे ये, पूजिति पौर विप्रजन यातें;
येतां चि सभेंत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्वतनयातें. ६२
जन कथिति, "धेनु कुरुनीं वळिल्या, येवूनि [9]उत्तराशेला,
[10]त्वत्कीर्तिनें पसरिला स्वपरित्राणार्थ उत्तरा शेला. ६३
गेला कुरु जिंकाया, आहे सारथि बृहन्नडा, गमला
सत्य [11]कुमार चि, वदला 'लागो अपकीर्तिचा न डाग मला.'"
भूप म्हणे, 'कुरु होतिल वारे, करितील आजि [12]अभ्र [13]मुला;
दुःख सुदेष्णेला, जें शिरतां सिंहांत [14]कलभ [15]अभ्रमुला. ६५
अक्षत असाल ते जा, मेळविलें काल आर्य! हो! यश तें
लघु, गुरु हें घ्या, धीरां वीरांच्या सिद्ध कार्य होय शतें.' ६६
हांसुनि धर्म म्हणे, "हो! विजयिसुतातें पहाल नयनाहीं,
आहे बृहन्नडा जरि सारथि, तरि गोधनासि भय नाहीं. ६७
सारथि बृहन्नडा जरि, उत्तर मांसें भरील तरि [16]भूतें,
[17]परिभूतें होतील चि [18]तन्मंत्रेंकरुनि आजि [19]अरिभूतें. ६८
घालिल बृहन्नडा, जसि देवी[20] घाली [21]नरामर [22]क्षेमीं,

---

१. रक्तानें न्हालेल्या शरीराला. २. मर्मस्थानीं. ३. शत्रूचे बाण. ४. स्त्रीवेषाला. ५. सज्जनांचें प्रेम. ६. लाज उत्पन्न करणारें. ७. उत्तराला. ८. विजय (अर्जुन) आणि जयश्री यांच्या विवाहाचें वहुलें. (तद्वत् निमित्तमात्र उत्तर). ९. उत्तर दिशेला. १०. तुझ्या (विराटाच्या) कीर्तीनें आपलें रक्षण व्हावें म्हणून उत्तररूप शेला पसरिला. ११. कार्तिकस्वामी. १२. मेघ. १३. उत्तराला. १४. हत्तीचा छावा. १५. हत्तिणीस. १६. पृथ्वीला. १७. पराभव पावलेलीं. १८. त्याच्या मसलतीनें. १९. शत्रुरूप पिशाचें. २०. दुर्गा. २१. मनुष्य आणि देव. २२. सुखांत.

मांत्री म्हणेल 'उतरविन बाधा, बाळीन रामरक्षे मीं.'" ६९
ऐसें धर्म वदे, तों करिती येउनि समेत दूत [3]नती,
कथिती विजयकथा, जी देणारी हर्ष नित्य नूतन, ती. ७०
"देवा! कुमार आला, सोडविल्या धेनु, पळविलीं कटकें,
'न वय प्रमाण तेजस्विजनीं[4]' म्हणती कवी, न तें लटकें." ७१
धर्म म्हणे, 'आयकिलें दूतांचें वचन चांगलें कानें,
राया! [5]सुखरोमांचित केलें कीं आजि आंग लेकानें. ७२
सारथि बृहन्नडा ज्या, [6]तद्विजयें करुत बायका नवला,
[7]चिंतामणिगलबालक जो, दुर्लभ त्यासि काय कानवला? ७३
दूतांतें सुखवुनि नृप सचिवांसि म्हणे, 'गुढ्या उभारा हो!
पुर शोभवा, पुढें जा, राजपथीं विप्रजन उभा राहो. ७४
गाजत, वाजत, साजत, आज तया जतन करुनि आणा, हो!
मजमागें मत्स्याचा हा [8]रिपुशशिराहुबाहु [9]राणा हो.' ७५
यापरि वदोनि हर्षें, सामोरे सर्व लोक पाठउनीं,
आजि करावी [10]अक्षक्रीडा ऐसें मनांत आठउनीं, ७६
[11]सर्वस्व समर्पाया धर्मासि ब्राह्मणासि [12]बाणकसें,
नृप कृष्णेसि म्हणे, 'गे! सैरंध्रि! [13]मदक्षपात्र आण कसें.' ७७
धर्मासि म्हणे, 'हूं, या, मांडा उकलूनि [14]रम्यतळ पट, हो!'
कृष्णा हि म्हणे, 'मेल्यां [15]अक्षकरांचें समूळ तळपट हो.' ७८
'द्यूत करूं या' म्हणतां, धर्म म्हणे, "आवरुनि [16]धी राहें,

---

१. मंत्रवादी. २. रामरक्षामंत्राला. ३. नमस्कार. ४. तेजस्वी मनुष्यांत. ५. आनंदानें शाहरे आलेले. ६. त्या उत्तराच्या जयानें. ७. चिंतामणि (इच्छित वस्तु देणारें रत्न) आहे गळ्यांत ज्याच्या असा बालक. ८. शत्रुरूप चंद्राला राहूप्रमाणें आहे बाहु ज्याचा. ९. राजा. १०. द्यूतक्रीडा. ११. सर्व धन. १२. बाणासारखें. १३. माझा सोंगट्याचा पट. १४. सुंदर आहे तळ ज्याचा असा. १५. फांसे तयार करणारांचें. १६. बुद्धि.

व्यसनावर्तीं पाडी, न निघों दे साबरूनि धीरा हें. ७९
हें कामकोपलोभप्रमुखमहानर्थकोटिचें वेतन,
'वेत!' न म्हणे कवण कितव? धर्म हि दुःखांत पावला पतन.
धर्मा नळा हि देवन[6] दे वनवास प्रसिद्ध, उत्साहें
'हूं' न म्हणवे, विराटा निर्मील प्राणहानि कुत्सा हें. ८१
अक्षासह टाकूनि श्री, स्त्री, धी, कीर्ति ही कितव देतो,
आग्रह तरि प्रवर्तो द्यूत, नृपा! जो सखा, हित वदे तो." ८२
द्यूत प्रवर्ततां, तो भूप म्हणे, 'देखिलेंसि कंका! तें?
कुरु जिंकिले कुमारें, वय तरि अद्यापि उचित अंकोतें.' ८३
धर्म म्हणे, 'हे कौरव किति? सूत बृहन्नडा कुमारा ज्या,
समरीं अमरींच्या[10] ही तो भय देईल कुंकुमा, राज्या!' ८४
मत्स्य म्हणे, "रे! कंका! शंका सोडूनि बोलसी भलतें,
क्लीबासि मत्सुताधिक म्हणसी, हें वचन मन्मनीं सलतें. ८५
कंका! रंका! सद्योजात[11] हि हरि[12] भंगितो करिघटांतें[13],
ब्रह्मांडाधिक हि घटज[14], सेवुनियां सागरा, करि घटांतें. ८६
विप्राधमा! जरि मनीं वांचावें हें असेल, हो मूक[15],
न पुन्हा असें वद, सखा म्हणवुनि म्हणतों, 'न जीविता मूक.'"
धर्म म्हणे, 'जिंकाया शक्त न भीष्मादिकां नगाराती[16],
कुरुगुरुपुढें विरे परशक्ति[17], नृपा! होय कां न गारा[18] ती? ८८
त्यांवरि बृहन्नडा चि प्रौढा, जसि दानवांवरि भवानी,
मार्गे या दोघींचें यश भूपा! आदरें हरिभवानीं[19]. ८९
कुरुगुरुसवें झगडतां त्या सुरगुरुचे हि ओठ करपावे,

---

१. संकटाच्या फेऱ्यांत. २. द्यूतव्यसन. ३. मिरास. ४. हाय! हाय! ५. जुगारी. ६. अक्षक्रीडा—व्या. प्र. ७. निंदा. ८. सुरू होवो. ९. मांडीवर बसण्यास. १०. देवस्त्रियांच्या. ११. नुक्ता च जन्मलेला. १२. सिंह. १३. गजसमूहाला. १४. अगस्ति ब्रह्मांडाधिक ही सागरा सेवुनियां घटांतें करी. १५. मुका. १६. इंद्र. १७. शत्रूंचें बळ. १८. गाराप्रमाणें तत्काळ विरघळणारी. १९. हरिहरांनीं.

विंध्यस्कंधगशिशुचा[1] कां विधुच्या मंडळा न कर पावे?' ९०
ऐसें सत्य वदे जों, तों घाली माळ अक्षमा[2] राया,
शिकवी युधिष्ठिराच्या भाळीं पाणिस्थ[3] अक्ष माराया. ९१
अक्षप्रहार होतां, वाहों लागे असृक्[4] नाकानें,
तें स्वांजळींत[5] धरिलें, त्या शांतिक्षांतिविजितनाकानें[6]. ९२
धर्माभिप्रायज्ञा[7] कृष्णा ताटांत तें धरी रगत,
पतिहृद्गत साध्वीनें, नाडीनें जाणिजे शरीरगत[8]. ९३
तों तो उत्तर आला, द्वास्थानीं[9] त्या नृपासि जाणविला,
तेणें अत्युत्कंठित होउनि भेटावयासि आणविला. ९४
तेव्हां कंक हळु च क्षत्त्यासि[10] म्हणे, 'बृहन्नडा राहो,
पाहोनि हें, सभेंत न तत्क्षोभें रक्त नृपतिचें वाहो. ९५
रण नसतां मद्देहीं जो क्षत[11] कीं क्षतजलेश[12] काढील,
तो तत्काळ वधावा, जरि त्याला अमृत शक्र वाढील. ९६
हे सत्य तत्प्रतिज्ञा, या राज्याचें म्हणोनि हो हित, रे!
मारील विराटातें हें माझें देखतां चि लोहित[13], रे!' ९७
क्षत्त्यानें गुंतवितां, जरि सक्षत तरि निराकुलेक्षणसा[14]
राहे बाहेर प्रभु[15], परम सुलक्षण हि तो कुलक्षणसा. ९८
उत्तर पित्यासि वंदुनि, पाहे कंकासि तों सभाकोणीं[16],
तातासि पुसे, 'ऐसा केला अन्याय हा महा कोणीं?' ९९
भूप म्हणे, 'पुत्रा! म्यां केला स्वकरें चि दंड या कंका;
कीं, हा करी प्रशंसा षंढाची, न च धरी मनीं शंका.' १००

---

१. विंध्याचलाच्या शिखरावर असलेल्या मुलाचा. २. असहनशीलता. ३. हातांतील. ४. रक्त. ५. आपल्या ओंजळींत. ६. शांति व क्षमा यानीं जिंकला आहे स्वर्ग ज्याने. ७. धर्माचा हेतु जाणणारी. ८. शरीरांतील (रोग). ९. द्वारपालानी. १०. द्वारपालास. ११. व्रण. १२. रक्ताचा लेश. १३. रक्त. १४. अन्याकुळ आहे उत्साह ज्याचा असा. १५. अर्जुन. १६. सभेच्या कोपऱ्यांत.

उत्तर म्हणे; 'अहाहा! केला अन्याय हा, धरा पाय,
ब्रह्मक्षोभ[1] स्वर्गापाय[2] हि, केवळ नव्हे धरापाय[3].' १०१
नमुनि विराट म्हणे, 'बा कंका! चुकलों, महायशा! पावें,
न मला सख्या तुवां, या मदघीं[4] घेउनि सहाय, शापावें.' १०२
कंक म्हणे, "सोड चरण, मज 'सोसावें' असें जरि न कळतें,
गळतें रक्त महीवरि, तरि हें त्वद्राष्ट्र तत्क्षणीं जळतें." १०३
शमतां शोणितधारा, संपादी धर्मराज तो शुचिता[5];
तों ये बृहन्नडा, मग दावी जी रीति आपणा उचिता. १०४
राजा म्हणे, 'कुमारा! या वृत्तें[6] लाज त्या कुमारा[7] हो;
निंदुनि इंदुनिभयशा[8] क्षण मौनव्रतपरा[9] उमा[10] राहो. १०५
त्वां जिंकिला कसा तो अश्वत्थामा? तसा चि तो कर्ण?
तो हि द्रोण महात्मा दिव्यधनुर्वेदशंभुगोकर्ण[11]? १०६
केला कसा कृपाचा भंग? कसा पळविला सुयोधन गा!?
कैसा भीष्मप्रमुखा स्वभुजअशनि[12] कळविला सुयोधनगा[13]?'
उत्तर म्हणे, 'पित्या! कुरु पाहुनि, झालों भयाकुळ, पळालों,
सिंह प्रेक्षुनि यूथभ्रष्टकलभसा[14] च मीं बहु गळालों. १०८
मरणेच्छुनिर्धना[15] जें दाता, सोडूनि सुजळ, दे वसुतें[16],
जैसें यश, तैसें हें केलें मद्वदन उजळ देवसुतें[17]. १०९
मज सारथि करुनि रथी झाला, विद्या प्रकाम[18] रुद्रा ज्या

१. ब्राह्मणांस आणलेला राग. २. स्वर्गहानिकर. ३. इहलोकी अपायकारक. ४. माझ्या पापामुळें. ५. स्वच्छपणा. ६. विजयाच्या बातमीने. ७. कार्तिकेयाला. ८. चंद्राप्रमाणें शुभ्र अशा यशाला. ९. मूकभाव धारण करणारी. १०. पार्वती. ११. दिव्य असा धनुर्वेद हा च शंभु, त्याला गोकर्णक्षेत्राप्रमाणे आश्रयस्थान असा. १२. खड्ग. १३. उत्तम योद्धे हे च पर्वत, त्याना. १४. कळपांतून चुकलेल्या हत्तीच्या छाव्यासारखा. १५. मरूं इच्छिणाऱ्या निर्धनाला. १६. द्रव्याला. १७. देवपुत्रानें. (अर्जुनानें सांगितल्याप्रमाणें गोप्यस्फोट होऊं नये म्हणून उत्तरानें येथें 'देवसुत' या शब्दानें त्याचा उल्लेख केला आहे). १८. पुष्कळ.

ठाव्या, त्या देवसुता, बहुमत तो त्र्यंबका मरुद्राज्या[1]. १९०
दिव्यदराच्या नादें निर्मुनि त्या कुरुबळांत आधींतें,
हरिलें होतें गोधन जें, सोडविलें पळांत आधीं तें. १११
आधीं कर्ण पळविला, मग केला विरथ[2] तो कृप हि राया!
शकला न एक ही त्या देवसुताच्या यशा नृप हिराया. ११२
अरिसेनेसि न वरतें पाहूं दे, जेंवि साधु कुलटेतें[3],
काय वदूं, गुरु गुरुसुत जिंकुनि भीष्मावरी हि उलटे तें? ११३
श्रीमद्भीष्मास हि तो निजशस्त्रास्त्रप्रवीणता कळवी,
पळवी सुयोधनातें, त्यासकट तदाश्रितानने[4] मळवी. ११४
संमोहनास्त्र[5] योजुनि सर्वांस हि देवपुत्र मग मोही,
हरिहरलीलेहूनि न्यूना[6] लीला तुम्हांसि न गमो ही.' ११५
मत्स्य म्हणे, "तद्दर्शन[7] तुज घडलें, तें मला चि कां नाहीं?
नेत्रें बहु तळमळती, लाभ मिळविला भला चि कानाहीं. ११६
सर्वस्वें पूजावा, तो आम्हां मायबापसा मान्य,
लीलेनें हरिला जरि तेणें हा ताप, काय सामान्य? ११७
सांग, कसें तुज दिसतें, तो मज दावील काय पाय सखा?
याहुनि उणा चि दुकळीं म्हणता[8], 'हो पुंष्टकाय[9], पायस[10] खा.'"
उत्तर म्हणे, 'उद्यां कीं परवां भेटेल तो असें वाटे,
जळ कारुण्य[11] हि विनतानुगत[12] चि सोडील तें कसें वांटे[13]?'
समजावें चि, परि न त्या यमधर्मवरें[14] चि तत्व तें समजे,
सज्ज्ञानीं सत्करुणेवांचुनि मतिचे न चालती गमजे. १२०
राजाज्ञेनें वस्त्रें कुरुवीरांचीं बृहन्नडा उचली,
त्या उत्तरेस चि न, तीं भेटि, बहुत सुकविमतिस हीं, रुचली.

---

१. देवाचा राजा इंद्र, त्याला. २. रथहीन. ३. जारिणीतें. ४. त्याच्या आश्रितांची मुखें. ५. मूर्छित करणारें अस्त्र. ६. कमी. ७. त्या देवसुताचें दर्शन. ८. म्हणणारा. ९. लठ्ठ. १०. परमान्न, खीर. ११. दयालुत्व. १२. सखल जमिनीकडे (पक्षीं) नम्र मनुष्याकडे जाणारें. १३. योग्य मार्गाला. १४. यमाच्या वरानें.

कन्येसि असीं वस्त्रें ओपी[1] निर्मावयासि बाहुलि हा.
श्रोते हो! हृत्फलकीं[2] प्रेमें श्रितकल्पवृक्षबाहु[3] लिहा. १२२
शोभा सोडुनि होता शुद्ध वसंतीं करीरसा[4] पार्थ;
मग मंत्रातें,[5] व्हाया उद्धव संतीं, करी रसापार्थ.[6] १२३
मंत्र नृपसुतासीं[7] कीं, 'हा हि, उद्यांचा हि तो दिवस, जावा.
परवां बैसोनि पदीं[8] धर्मप्रभु, द्यावया शिव,[9] सजावा.' १२४

अध्याय सातवा.

अच्युतपदासि[10] चिंतुनि, सानुज[11] धर्म स्ववेष घेवून,
सुदिनीं बसे नृपपदीं, त्या मत्स्याच्या सभेंत येवून. १
मागुनि विराट येउनि हांसोनि म्हणे, 'सभासदा! कंका!
भद्रासनीं[12] बसाया आजि तुज कसी न वाटली शंका?' २
अर्जुन म्हणे, "नृपा! हा हरिच्या[13] अर्धासनीं बसायाचा,
आहे प्रतापमहिमा विख्यात जगत्त्रयीं असा याचा. ३
गंधर्वांसि हरि म्हणे, 'यांचीं[14] च यशें, करूनि तांडवें,[15] गा.'
हा पुण्यश्लोक प्रभु सम्राट्[16] सद्गुणसमुद्र पांडव, गा!" ४
मत्स्य म्हणे, 'पांडव हा तरि भीमप्रमुख बंधु जे चवघे
कोठें? कृष्णा कोठें, जीस क्षण हि न विसंबती अवघे?' ५
पार्थ म्हणे, 'सूद[17] तुझा बल्लव मगधेंद्रकाय[18] हा चिरिता,

१. देई. २. हृदयपटावर. ३. आश्रिताला कल्पवृक्षाप्रमाणे बाहु ज्याचा असा (अर्जुन). ४. नेप्त्याच्या झाडामारसा. (हे झाड वसतात झडून जाते). ५. ममलतांते, गुप्त विचारातें. ६. पृथ्वीपतीसाठीं. (धर्मराजासाठीं). ७. उत्तराशीं. ८. [विराटाच्या] सिंहासनावर. ९. कल्याण. १०. श्रीकृष्णपदासि. ११. बंधूसह. १२. सिंहासनीं. १३. इंद्राच्या. (इंद्राशीं अगदीं समानता झाली म्हणजे त्याचें अर्धासन मिळतें. धर्म हा इंद्रतुल्य आहे, असा भाव). १४. धर्माचीं. १५. नृत्य. १६. सार्वभौम. १७. आचारी. १८. जरासंधाचें शरीर.

करिता जाला सूतान्वयसागर[1] भीमकाय[2] हा[3] चि रिता. ६
हयपाळ[4] जो नकुळ तो, गोपाळक[5] तो चि होय सहदेव,
अर्जुन बृहन्नडा मीं, भिडला ज्या चापपाणिसह[6] देवें[7]. ७
सैरंध्री हे कृष्णा, मेले कीचक इला अनादरितें,
हे किति? हरमुरज उदधि व्हावे क्षोभें इर्च्या[8] अनाद रिते. ८
अज्ञातवास दुर्घट परि निर्विघ्न त्वदाश्रयें घडला,
होतों सुखरूप तुज्या गर्भांतं[9], श्रम न लेश ही पडला.' ९
उत्तर हि पांडवांतें वर्णुनि, कळवी पुन्हा स्वजनकास
कीं, 'हे चि घालणारे[10], व्यसनीं तारावया स्वजन, कासे.' १०
भूप म्हणे, 'त्वां अर्जुन पूजावा सर्वकाळ, भीम हि म्यां;
बा! सत्य हरिजनाच्या[11] सोडुनियां गर्व, काळ भी माहिम्या.
वत्सा! काय वदों रे!? धर्मात्मा धर्म हा असा मान्य,
म्यां ताडिला ललाटीं अक्षें, अपराध हा असामान्य. १२
सचिवांहीं, म्यां, त्वां ही प्रार्थावा धर्मराज, कन्या[12] या
द्यावी धनंजयाला, पोटीं घालावयासि अन्याया.' १३
उत्तर म्हणे, 'बहु बरें, न कळत अपराध घडति, परि साचे
साधु क्षमी यशस्कर; घन[13] हि सुभूषेंत पडति परिसाचे.' १४
भेटे विराट राजा त्या पांचां पांडवांसि गुरुसा च.
व्यसनांत आश्रयप्रद, अन्नप्रद, वृद्ध, होय गुरु साच. १५
धर्मासि म्हणे, "बा! गा! साधो! जोडा नसे चि या दिवसा!

---

१. कीचकाचा वंश हा च समुद्र. २. भयंकर आहे शरीर ज्याचें. ३. हा भीम च. ४. अश्वपाल. ५. गाई राखणारा. ६. चाप आहे पाणीचे (हाताचे) ठायीं ज्याच्या असा. ७. शंकर. ८. द्रौपदीच्या. (ह्या द्रौपदीच्या क्षोभानें शंकराचा मृदंग नादरहित होईल आणि समुद्र रिते होतील). ९. पोटांत. (घरांत). १०. कास घालणारे=सिद्ध होणारे. ११. ईश्वरभक्तांच्या. १२. उत्तरा. १३. परिसावर मारलेले घण सुद्धां अलकारास कारण होतात.

स्वपदीं सन्निस्तीं ही, संपादुनि सुकृतजयदयादि, वसा. १६
तूं चि बळी स्वजनांसह तरलासि, न वायुनंदन[1] वनौका[2];
वरिति सुमति[3] सत्संगति, उतरांया[4], वरिति मंद[5] नव नौका.
'तारुनि परासि, तरती हरिजन,' जें वर्णिलें असें कविनीं,
तें दाविलें मज तुम्हीं कुरुकुळसंततिसरोजिनीरविनीं[6]. १८
राज्यादि सर्व दिधलें, तुज म्यां, 'हें आपुलें,' असें म्हण गा!
शशिचूड[7] 'नको' न म्हणे धुतऱ्याचें फूल वाहत्या भणगा[8]. १९
धर्मा! धनंजयवधू[9] होउ, म्हणो 'धन्य भाग्य' मत्तनया,
देसील मान वचना तूं चि प्रभु, अन्य भाग्यमत्त[10] न यां[11]." २०
पाहे धर्म धनंजयवदनातें, तेधवां नर वदे तो,
तें परिसितें म्हणति, 'सुख याहुनि हरिवेणुचा न रव देतो.'
'प्रेम तुझें आम्हांवरि ऐसें चि दयासुधानदा! राहो,
अभिमन्युची वधू हो, ती माझी बा! बुधा! न दारा हो. २२
केंवि वरावी? वर्तत होती कीं एक वर्ष कन्यासी!
हरिजनकथेंत[12] शिरतां न विशंकावे शुकादि संन्यासी. २३
तो साधुजना तोखद, ओखदसा होय खळजना भाचा,
योग्य तुला जामाता बहिश्चर प्राण जळजनाभाचा[13].' २४
मत्स्य म्हणे, 'बा धर्मा! वंद्य तुजें नंदना[14] वना शील,
त्रिजगदघातें[15] तुमचें पुण्यलताकंद[16] नाव नाशील. २५
देवा! सौभद्रार्थ स्वीकारावी तुम्हीं च कन्या, हो!
घ्या पदरीं, हे संतति या संबंधें जगांत धन्या हो.' २६

---

१. मारुति. २. वनचर. ३. सुज्ञ लोक. ४. [भवसागर] उतराया. ५. मूढ लोक. ६. कुरुकुळाच्या संततिरूप कमलिनींना [विकसविणाऱ्या] सूर्यांनी. ७. चंद्रशेखर शंकर. ८. गरीबाला. ९. अर्जुनाची स्त्री. १०. ऐश्वर्यमत्त. ११. या वचनाला. १२. [माझ्यासारख्या] परमेश्वरभक्ताच्या कथेंत. १३. कमलनाभ श्रीकृष्णाचा. १४. इंद्राच्या नंदनवनाला. १५. तिन्ही जगांतील पापाला. १६. पुण्यरूप लतेचा गड्डा.

धर्म म्हणे, 'बहु उत्तम; हें मज अश्लाघ्य काय हो! नातें?
मिळतां सुवर्णमुद्रा[1] अर्थी इच्छील काय होनातें?' २७
धाडूनि दूत धर्में आप्ताला[*] हा विवाह जाणविला;
अभिमन्यु, राम, कृष्ण, द्रुपद, स्वकुमारवर्ग[2], आणविला. २८
आणुनि संपत्ति दिल्या श्रीकृष्णें भक्तनायका[3] सारीं[4];
तो आटतां चि आला भेटाया मेघ काय कासारा[5]? २९
अभिमन्युविवाहोत्सव जग निववी, जेंवि चंद्र पुनिवेचा,
धर्म म्हणे, 'हूं! कनकें मणि बहु वस्त्राभराशिहुनि वेचा[6].' ३०
नटनर्तकीगणातें धर्म म्हणे, 'रामकृष्णगानाचा[7]
नृत्याचा रस शिवसे जाणति, जा त्यांपुढें चि, गा, नाचा.' ३१
भीम म्हणे 'वाढा हो देवि[8]! अहो भूमिदेव[9]! जेवा, जी!
चालों नका, बसा, या, न्या व्हावे जे महेभ[10], जे वाजी[11].' ३२
राम म्हणे, 'घालाव्या कुंडक्या[12] च्यारी हि या च कानीं कीं.'
मुनि भूषवितां, भासे मूर्तस्वर्वृक्ष[13] याचकानीकीं[14]. ३३
सहदेव, नकुळ, अर्जुन, अच्युत, बळ, भीम, धर्म नव्या[15] ही
त्या नात्यासि न मिरविति, ते गमति विराटबंधु, न व्याही.

---

१. मोहोर. (हा होनापेक्षां अधिक मूल्यवान् आहे). २. द्रौपदीचीं मुलें. ३. भक्तश्रेष्ठाला. ४. श्रेष्ठा, मोठ्या. ५. सरोवराला. ६. संग्रह करा. ७. बलराम व कृष्ण यांच्या यशोगायनाचा व नृत्याचा रस शंकराप्रमाणें जे जाणत असतील त्यांच्रेपुढें जाऊन गा व नाचा. ८. द्रौपदी आदिकरून राजस्त्रिया हो! ९. ब्राह्मण. १०. मोठे गज. ११. घोडे. १२. एक मर्दानी कर्णभूषण. (एका कानांत एक, फार तर दोन कुडक्या घालण्याची रीत असताना एकैका कानांत चार चार कुडक्या घालावयास सांगून बळराम आपलें औदार्य व्यक्त करित आहे). १३. साक्षात कल्पवृक्ष. १४. याचकांच्या समुदायांत. १५. त्या व्याहीपणाच्या नवीन नात्याला. * आप्तवर्गाला.

श्रोते हो! वर्णावें किति? मज 'गप्पी' असें वदाना कीं?
स्वल्प[1] उपप्लव्यपुरीं[2] उत्सव, बहु होय हो! तदा नाकीं[3]. ३५
वदवि मयूराकरवीं श्रीराम 'विराटपर्व' चवथें, बा!
स्वल्प[1] म्हणोनि न सोडीं अमृताची शक्ति सर्व चव थेंबा. ३६
रामघन[4] सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे,
तों तों भक्तमयूर स्वार्याकेका[5] करूनि हर्षतसे. ३७

इति श्रीमदार्याभारते श्रीरामनंदनमयूरेश्वरकृतौ विराटपर्व समाप्तम्
श्रीमद्रामचरणपद्मयोरर्पितम् ॥

---

१. अत्यंत लहान. २. विराटराज्यांतील एक नगरी. ३. स्वर्गांत. ४. रामरूप मेघ. ५. आपली आर्यारूप (मयूर) वाणी.

शुद्धिपत्र—आर्याभारत खंड १ ला.

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.
६।२४	आरुणे? हे आरुणं !
८।३	कास्यपन्यो !
१०।१९	जनमेजय पौष्यींचा
१३।२३	क्षपणकवेष
१४।१२	जो !’
१७।१४	च्यवनत्वहेतु
१८।९	क्षयदहने [प्रलयाग्नीने].
२२।२	डुडुभ
२२।४	त्याचे नाम खगम, ना
२३।१८	कशाग्नि
२४।१८	नाम ‘ जरत्कारु ’
२९।१८	तुरगपतिपुच्छी,’
२९।१९	तुच्छा,
३१।७	जगत्त्रय
३४।४	निरोप हि
३५।७	सर्व हा
३६।५	त्वत्संकल्पित हि
३६।१२	तो तेथे
३६।२३	५. अमृताते.
३९।१६	लटिक बटिक फटिकपटे
४१।१२	नयपुटता.
४२।२६	८. संरक्षक.

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.
४३।१३	करायासि.
४६।२	परीक्षिन्नृपतीते
५१।१०	तो गूढ.
५१।११	जाहले
५३।१७	करूनि
५४।१०	—शशबिंदु,
५६।२३	झाला
५७।७	दवकवळित०
५९।७	“ परिसा
५९।८	व्यास.
५९।१८	हो ! तो.
६३।१३	भूमिच्या
६५।९	तत्व.”
६९।७	सोसवे कावा. ’
७७।३	अस्मत्प्राणी
७७।५	बसोनि
८५।९	‘ तापसोत्तमा !
९०।२१	उपायशतें
९७।२६	१७. पोषण—**पंत.** पोषण कर.
९८।१०	ये,
९८।२२	भरतें

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.
९९।११	अमृत प्रतीपचरित
१०२।१५	तिला दुज्या [दुज्या= आणि].
१०५।११	पहाता
१०७।११	माक्षिर्ता
१०९।६	दाशपति
१११।११	व्हाववा मकाम रण
१११।२४	११. पूर्ण झाली आहे इच्छा ज्याची असा
११४।१८	त्वत्प्रजावर्तानीं
११५।५	अमृतरूचे
११७।३६	९. सुपुण्यपरुषरूपी मेघास.
१२४।८	पवनातें तेजाते
१२४।८	अहि नरणी,
१२६।१८	अवधि हि कथुनि
१३६।२२	मदीयैपदरतिला
१३९।५	भौळी.
१४०।९	भीष्मासि
१४५।६	तपःप्रभावाने.
१४६।८	बापमाय
१४९।८	विद्वत्वें, सधनत्वें
१५२।११	यैत्नातर ’
१५४।४	नैतोक्तिच्या
१५६।७	रैाहेल
१५६।७	तोयबिंदुपण ?

पृष्ठ-पंक्ति	शुद्ध.
१५६।१३	वित्तेच्छ
१६९।६	व्हाया सकर्ण
१८२।३	विदुरमंत्रितें
१८७।१०	वाह !
१९३।१०	ऐसे
१९३। ३	जसी च
१९४।१२	कवीसी ?
१९४।१६	राक्षस,
१९४।१६	सहाते,
१९६।१२	राक्षस जीवितासि
१९६।१३	ये तो
१९७।२४	राक्षसाधमा
२०२।४	धैनतमामि
२०८।२२	९. सुरधेनूची नंदिनी-नामक नदिनी.
२०९।३	असे
२१०।१६	यश
२१७।१२	तेज प्रमाण
२२०।८	धृष्टद्युम्ने
२२१।२३	६. एकवार प्रसत झालेला.
२२२।८	सैहकन्यारत्न
२२७।७	वैरतें
२२७।२४	११. वरवर.
२३२।२०	प्रेषूनि
२४१।३	महा पैय
२४१।८	सौमपद्ध

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
२५१।९	कृष्ण.
२५५।१४	जेवील ? ’
२५५।१५	म्हणे, ‘ तद्रचिले
२७४।१५	अंगाधवळा[१२] !
२७९।५	नृपा
२८२।२५	अर्जुनरूप
२९९।१५	काय हांनीच्या ?
२९९।२४	९. नाशाच्या.
३१३।२	अत्याज्य
३२२।१९	—नेत्रजळे.
३२७।६	त्वत्प्रतिकूळ[२]
३२८।७	गांळी ?
३२८।८	गाळी.
३३२।२०	करूनि
३३२।२५	शुकमुनिचा
३३५।७	—कुळवृत्त्यर्थे
३४५।२	धर्मोक्त
३५५।२२	कायदु:ख (?)
३५७।२१	विदारितेभा[१६]
३५८।१५	पुर:स्थ०[१४]
३६६।९	सुगुणमणिकरंडक
३६६।१०	ब्रह्मण्य[११] प्रभु
३६८।१४	अन्यनर-माती ?
३६९।८	काय,
३६९।८	मनातें ?
३७४।६	बडवूनि

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
३८१।६	मत्सुताप्रियसखी
३८५।८	पितृगृहा
३८६।९	‘ मावासि !
४०४।४	सुरपुरीयश[३]
४०४।५	सुरासुरांत
४०७।१६	‘ हे
४०७।१९	रैमान्वा.’[३]
४०८।१९	२. —(पक्षीं) मोठें उड्डाण करणारा.
४१२।६	दाखवावे
४१६।११	मत वदिते[१२]
४१६।१५	अनादि[१६] सत्या[१६],
४२०।१५	मबधु[१३]
४२४।७	अ-सुज्ञाती.’[६]
४२४।२२	६. सुज्ञाति नव्हेत असे. (तुमची आज्ञा म्हणून घेऊन येतो, असा भाव.).
४२९।२७	मारण्याची
४४८।२	साक्षाच्छ्री०
४५१।२१-२२	सहायभूत
४५४।१४	अमृतफळीं
४७९।१८	भक्षार्थी,
४७९।२०	४. राक्षस.
४७९।२२	१२. राक्षसांचा हितकर्ता,
४८९।९	अमृतघनें
४९८।१३	देव

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
५०३।४	[६]वाँहे.'
५२४।९	[१]हेर्मेहान सेहा.'
५२४।१०	[१०]सैाँसु ?
५२८।५	कंठी
५२८।१५	[२१]वाँ दास
५२९।५	जागति ते[४]
५३३।२१	२. बेडा, मूर्ख.
५३८।१३	[१६]वाँछुटळे.
५४५।१	अध्याय २ रा.]
५४७।१२	[१९]खेंळवळतें.'
५४९।१५	[१६]स्वैधीनतोकवच.
५५२।३	कसे
५५९।२०	विंजयः
५६०।२	बांधोनि
५६५।२१	स्वेदज
५६९।१३	सगुरु

पृष्ठ-पंक्ति.	शुद्ध.
५७३।१८	[तसि]
५७३।२३	शमु
५७७।२८	१३. अर्जे, म्हणणें.
५८२।१३	न कुनर,
५८३।७	ईशप्रहिता देइल
५८३।७	सू [=पलायन, काढलेला पळ].
५८३।१०	स्वबळ हि,
५८३।२१	१३. प्रशस्तभटः—**चा. प्र.**
५८९।२५	१४. पोषाक.
५९०।२	[३]न्हाल्याला
५९०।२५	उत्तरापुढे
५९४।५	सख्या !
५९४।२५	१२. वज्र.
५९९।२२	९. ब्राह्मण हो !
६००।८	ममामम्